

ЗМІСТ.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: До наших читачів в Галичині..... ст. V—VI	
ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Нова знайдена твори ...	337
ОЛ. ГАЛИЧАНКА: Море	343
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Сучасна українська мельодія	345
М—А: Зі споминів семінаристкн	346
ОЛ. РАДЧЕНКО: З перед року	356
ОЛЕКСА МАРІТЧАК: Славний лицар	358
ІВ. ФРАНКО: Стара Русь VI	359
ПАВЛО БАРВІНСЬКИЙ: Адвокат Маренич	375
ІВАН ФРАНКО: З нових співомовок	385
НЕВІДОМИЙ: Гроші	386
ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ: З поезій, I—V	387
МИРОСЛАВ ГАВРИЛІВ: Нерви і душа (кінець)	388
МАРІЯ ЮЛЬЧЕНКО-ЗДАНОВСЬКА: Правда	401
АВГУСТ СТІНБЕРГ: Гейже до сонця!	402
СИЛЬВ. ЯРИЧЕВСЬКИЙ: Широкий шлях	406
ОЛЕКСА ІВАНЧУК: Із ниви нашого шкільництва	407
ЕДГАР А. ПО: Тиша	417
НАУКОВІ ЛИСТКИ: IX. Дещо про сьв. Експедиція, под. І. Франко ..	420
ЕДГАР ВАЛЕС: Суд чотирьох (кінець)	428
МИХ. МОЧУЛЬСЬКИЙ: „Semper tunc“ Ів. Франка	476
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З біжучої хвилі	489
Бібліографія	497
ДИСКУСІЯ: С. ТОМАШІВСЬКИЙ: Як се назвати?	503
А. ЧАЙКІВСЬКИЙ: У відповідь шан. критикови моєї новелі „За чужі гріхи“	507
Книжки надіслані до редакції	509

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДИПЛОМАТИ

1906.

РІЧНИК ІХ.

ТОМ XXXVI.

КНИЖКА XII.

ЗА ГРУДЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Digitized by Google

ГХАХМ

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала досі отсі книжки :

У другій серії вийшли :

	Ціна в короновій вал.	
1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-20	Бор.
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	„
3. В. Наумович. Величина звідиного сьвіта	0-15	„
4. Панас Мирний. Лова	0-06	„
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	„
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур	0-10	„
7. І. Раковський. Вів нашої землі	0-10	„
8. А. Чехов. Каштанка	0-15	„
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	„
10. Е. Золя. Напад на млина	0-20	„
11. І. Пулюй. Нові і пережінні звізди	0-15	„
12. Г. Квітка. Маруся	0-50	„
13. М. Левицький. Умова для селам. снл	0-20	„
14. П. Куліш. Ориси	0-06	„
15. М. Кветковська. Іван Гус	0-20	„
16. О. Стороженко. Оповідани. I	0-20	„
17. В. Барвінський. Досліди в поли статистици	0-20	„
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	„
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. зьвєнді	0-40	„
20. В. Ріго. Кльод Іе	0-25	„
21. Е. Еган. Руські селани на Угорщині	0-25	„
22. П. Мирний. Лихий попутав	0-40	„
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0-30	„
24. Ів. Франко. Упращене щастя	0-50	„
25. С. Ефренев. Національне питанє в Норвегії	0-30	„
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (1 пісня)	0-30	„
27. М. Драгоманів. Два учителі	0-40	„
28. Е. Золя. Повинь	0-30	„
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0-10	„
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (2 пісня)	0-35	„
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0-35	„
32. Люкін. Юаітер у клопотах	0-30	„
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Болокози“	0-20	„
34. М. Гоголь. Вій	0-40	„
35. І. Раковський. Вулькани	0-20	„
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0-30	„
37. О. Терлецький. Москвофіли й пародовці	0-30	„
38—39. І. Тургенєв. Ася	0-40	„
40. Л. Ворониковський. Маруся	0-25	„
41—42. Данте Алїгері. Пекло, пісня I—X	0-40	„
43—45. В. Олехнович. Раса Європи	0-70	„
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0-95	„
49—50. О. Водянийський. Українські кавии	0-55	„
51. Е. Золя. Смерть Олівіе Бекайля	0-20	„
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0-45	„
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (3 пісня)	0-25	„
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0-45	„
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0-50	„
57. В. Брайтенбах. Біодьогія в XIX в	0-20	„
58—59. М. Горький. На дні життя	0-70	„
60—61. М. Верн. Біблія, студія	0-45	„
62—63. Г. Еліфет. Марвіза О	0-40	„
64. М. Карсен. Філософія історії	0-20	„
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1-50	„
68. Ш. Сеньобо. Міжнародні революційні партії	0-41	„
69—71. І. Тургенєв. Весняні ноди	0-90	„
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0-33	„
73—74. П. Куліш. Українські оповідани	0-50	„
75. Ф. Люсаль. Про суть конституції	0-30	„
76—77. А. Шані. Петро Шлемль	0-70	„

До наших читачів в Галичині.

З новим роком „Літературно-науковий Вістник“ має вступити в нову фазу життя: він буде виходити в двох виданнях — львівським і київським, окрім редакції львівської буде відділ редакції в Києві, і друкувати ся книжки будуть в Києві; спеціальністю львівського видання будуть статі з льокальним галицьким інтересом, так само як льокальні українські будуть містити ся лише в українським, зрештою-ж зміст книжок обох видань буде однаковий.

Такий плян був піднесений нами вже рік тому, зараз по маніфесті 17 (30) жовтня 1905 р., що заповідав свободу преси в Росії. Літературно-науковий Вістник від самого засновання був ведений нами в характері всеукраїнським, а не льокально-галицьким, ми старали ся зібрати коло нього літературні сили не тільки австрійської, а й російської України і зробити з нього орган всеї України, який би відкликав ся на її потреби й був речником поступової і демократичної суспільности всіх українських земель. Се удавало ся нам часами ліпше, часами гірше, але таке змаганне було все у нас, і коли з'явила ся надія на якусь свободу слова на Україні, ми думали, що для удержання й зміцнення всеукраїнського характера нашого журналу, для скріплення його звязків з Україною треба перевести реформу його в вище вказанім напрямі: організувати відділ редакції в Києві й притягнути до близької участі місцеві літературні сили. Та тоді нас відра-

джувано, тому що ситуація на Україні була дуже непевна. Але події минушого року скріпили нас в переконанню про потребу тої реформи, не тільки в інтересах самої часописи, котрої звязь з українською суспільністю, з українськими літературними кругами стала помітно слабнути з появою там своїх місцевих органів, — але і в інтересах загальніших: супроти потреби концентрації українських культурних сил та тіснішого зближення Галичини з Україною й на відворот. Погляди й мотиви в сій справі виложено в статі „З біжучої хвилі“ сеїж книжки і тут їх не будемо повторювати. Скажемо тільки, що прилучили ся до них ще й мотиви чисто практичної натури, які скріпили нас в наших замірах. Як відомо, з марта 1906 р. заведено в Росії (що правда — безправно) дуже високе мито на заграничні українські книжки; через те видання, які числять на продаж на Україні, мусять друкувати ся тамже (до Австрії мита з книжок не беруть).

Ми певні, що переведенне сеї реформи відібеть ся на ЛНВістнику, що до його змісту й вартости, тільки користо, бо притягне до нього більше сил, зробить його зміст більше ріжнородним, глибше введе в сучасне українське жите, не ослаблюючи і звязей з житем галицьким. Так що з сього боку читачі ЛНВістника від сеї реформи можуть тільки виграти. Ми надіємо ся також, що се розширенне нашої організації на Україну й більший приплив українського елемента в журналі будуть користні також з погляду того зближення Галичини й України й тої концентрації культурних сил наших, про які сказано вище. Але реформа мусить збільшити також і кошти видавництва, і в сїм ми мусимо відізнати ся до співчутя нашої суспільности та числити не тільки на моральну, а й на матеріальну поміч в виді збільшення передплати. І ми хочемо надіяти ся, що наша суспільність галицька, сьвідома важности момента, сьвідома актуальности тих змагань до консолідації українського народу й його інтензивній-

шого руху, яким хочемо послужити, не відмовить нам тої помочи, того співчуття, і наші давні, випробовані приятелі знайдуть нам серед нашої суспільности численних приятелів нових.

Передплата, неважаючи на збільшенне коштів видання, зістаєть ся давнійша. Відносини передплатників і співробітників до адміністрації й редакції ні в чім не змінюють ся: адміністрація зістаєть ся по давньому у Львові, адмініструвати ме по давньому львівське виданне, приймати ме передплату, зголошення і реклямації. Редакція зістаєть ся теж давня. Тільки книжки будуть виходити трошки пізнійше, відповідно до руського числення.

І так — *ut felix, faustum fortunatumque sit* — нашим плянам і українським справам!

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

НОВОЗНАЙДЕНІ ШЕВЧЕНКОВІ ТВОРИ.¹⁾

I.

С О В А.

Породила мати сина
 В зеленій діброві,
 Дала йому карі очі
 І чорнії брови.
 Китайкою повивала,
 Всіх сьвятих благала,
 Та щоб йому всі сьвятиї
 Талан-долю слали.
 Пошли тобі Матір Божа
 Тії благодати,
 Всього того, чого мати
 Не зуміє дати!
 До схід сонця воду брала,
 В барвінку купала,
 До півночі колихала
 До сьвіта співала:

„Е-е, лю-лі!...
 Питала возулі,
 Зовуля кувала,
 Правдоньку казала.
 Буду сто літ жити,
 Тебе годувати,
 В жупані ходити,
 Буду панувати.
 Ой виростеш, сину,
 За півчварта року
 Як княжа дитина,
 Як ясен високий,
 Гнучкий і дебелий
 І неодинокій.
 Найду тобі рівню

Хоч за морем синім,
 Або крамарівну,
 Або сотниківну,
 Таки панну, сину.
 У червоних черевиках,
 В зеленім жупані
 По сьвітлиці пожожає
 Як пава, як пані,
 Та з тобою розмовляє, —
 В хаті як у раї;
 А я, сину, на покутя
 Тільки поглядаю.

„Ой сину мій, сину,
 Моя ти дитино,
 Чи є кращий на всім сьвіті,
 На всій Україні?
 Нема кращого й не буде —
 Дивуйте ся, люде!
 Нема кращого!... А долю...
 Долю роздобуде“.

Ой зовуле, зовуленько,
 Нащо ти кувала
 Нащо ти їй довгі літа,
 Сто літ накувала?
 Чи є ж таки на сїм сьвіті
 Слухняная доля?
 Ох як би то!... Вміла б мати
 З німецького поля
 Своім діточкам закликать
 І долю, і волю,
 Та ба!... а зле безталання

¹⁾ З той-ж збірки »За три літа«, з якої подали ми докінчення І Гуса і передмову (кн. VIII і X). Поезія »Три літа«, очевидно, мала служити поетичною передмовою до сеї збірки. Передруковуємо з »Нової Громади« кн. 10, ст. 60—72.

Зострінь ся всюди,
І на шляху, і без шляху,
Усюди, де люди.

Кохала ся мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохала ся... а тим часом
Батько умірає.
Остала ся удовою,
Хоч і молодою,
І не одна... та все ж тяжко...
З горем та пудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити..
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізниціла, ізмарніла,
Кинула господоу,
Пішла в найми.. не мишула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне платила..
І синові за три копи
Жупанок купила.
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило..

Ой талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату;
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Вербі при долині;
А у вдови одним одно,
Та й те як билина.

Діждала ся вдова долі,
Зросту того сина:
І письменний, і вродливий, —
Квіточка — дитина!
Як у Бога за дверима
Вдова панувала,
А дівчата лицяли ся
І рушники дбали.
Цолюбила багатая, —
Не поцілувала,
Вишивала шовком хустку, —
Не подарувала.
Кралась злидні із за моря
В удовину хату,
Та й підкралась: стали хлопців
В кайдани кувати
Та повели до прийому
Битими шляхами..
Пішла й вдова з матерями,
З дрібними сльозами..
Де на ніч ставали, —
Сторожу давали,
Стару вдову до обову
Та й не допускали.
Ой привезли до прийому
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі —
Все багатих діти:
Той каліка, недоріка,
Той не вмів стати,
Той горбатий, той багатий,
Тих чотирі в хаті.
Усі не в лал, усіх назад,
В усіх доля мати;
А у вдови один син,
Та й той як раз під аршин.

Покинула знову хату,
Синову господоу;

Пішла в найми за хліб черствий
 Жидам носить воду.
 Бо хрещені не приймають,
 Стара, кажуть, стала,
 Не здужає... і огризок
 В вікно подавали
 Христа ради... Не дай, Боже,
 Такого дожити,
 Не дай, Боже, в багатого
 І п'ять попросити!
 По копійці заробляла,
 Копу назбірала
 Та до сина лист писала,
 У військо послала.
 Полегло. Минає рік
 І другий минає,
 І четвертий, і десятый, —
 А чутки немає.
 Нема чутки!... Що тут робить?
 Треба торбу брати
 Та йти... іти собак дразнить
 Од хати до хати.
 Взяла торбу, пішла селом,
 На вигоні сіла,
 І в село вже не верталась,
 День і ніч сиділа
 Коло коворот. А літо
 За літом минає...
 Помарніла, скалічила,
 Ніхто й не пізнає.
 Та й кому там пізнавати
 Каліку убогу?
 Сидить собі та дивить ся
 В полі на дорогу.
 І світає, і смеркає,
 А москаля, її сина,
 Немає, немає.

Понад ставом у вечері
 Хитаєть ся очерет;
 Дожидає сина мати
 До досвіта вечерять.
 Понад ставом у вечері
 Шепочеть ся осока;
 Дожидає в темнім гаї
 Дівчинонька козака.
 Понад ставом вітер віє,
 Лози нагинає;
 Плаче мати одна в хаті,
 А дівчина в гаї.
 Поплакала чорнобрива
 Та й стала співати:
 Поплакала стара мати
 Та й стала ридати.
 І молилась, і ридала,
 Кляла все на світі...
 Ох, тяжкі ви безталанні
 У матері діти!...

Скалічені старі руки
 До Бога здіймала,
 Свою долю проклинала,
 Сина вимовляла.
 То од жалю одходила
 І мовчки журилась,
 Та на шлях той недалекий
 Крізь слези дивилась.
 І день і ніч дивила ся
 Та й стала питати:
 „Чи не чув хто, чи не бачив
 Москаля-салдата,
 Мого сина?... Ніхто не чув,
 Ніхто і не бачив.
 Сидить вона, не йде в село,
 Не пита й не плаче, —
 Одуріла... і цеглину
 Муштрує: то лає,

То годує як дитину
Й сином називає,
І нищечком тихесенько
Кривъ сльози співає:

„Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постолі,
Полетіли москалі,
Сірі гуси в прій, прій,
По чотирі, по чотирі
Полетіли — гел-гел!...
На могилі орел,
На могилі серед ночі
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає“.

6 мая 1844. Спб.

В день лазила по сьмітниках,
Черепки збирала,
Примовляла: то синови
Гостиньця ховала.
А у ночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить: то співає,
То страшно голосить.
Люди лаяли... бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччам
У день за вдовою
По вулицях, та сьміючись
Дражнили *Совою*.

II.

ДІВОЧІ І НОЧІ.

Висушили карі очі
Дівочі ночі.

Черниця Мар'яна..

Розплела ся густа коса
Аж до пояса;
Розкрили ся перси-гори —
Филі серед моря;
Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі;
Білі руки простягли ся, —
Так би й обвили ся
Кругом стану, і в подушку
Холодну впили ся
Та й заклакли, та й замерли,
З плачем розняли ся.

„Нащо мені коса краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий, коли нема

Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись.
Серцем поділитись?...
Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити,
З ким, сьвіте лукавий,
Скажи мені?... Нащо мені
Тая слава?... Слава!...
Я люблють, я жити хочу.
Серцем, не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають,
А того й не знають,
Що я в серці заховала...

Нехай нарікають, —
 Тріх їм буде!.. Боже милий!
 Чому ти не хочеш
 Укоротить свої темні,
 Тяжкі мені ночі?
 Бо я в день не одинока:
 З полем розмовляю, —
 18 мая 1814, Спб.

Розмовляю і недолю
 В полі забуваю,
 А в ночі!..“ Та й оніміла,
 Сльози полили ся...
 Білі руки простягли ся,
 В подушку впили ся.

III.

МАЛЕНЬКІЙ МАРЯНІ.

Рости, рости, моя пташко,
 Мій маковий цвіте,
 Розвивай ся, поки твоє
 Серце не розбите,
 Поки люди не дознали
 Тихої долини!...
 Дознають ся — пограють ся,
 Засушать та й кинуть.
 А ні літа, молодії,
 Повиті красою,
 Ні карії оченята,
 Умиті сльозою,
 20 грудня 1815, Вюнища.

А ні серце твоє тихе,
 Добре, дівоче
 Не заступить, не закриє
 Неситії очі.
 Найдуть злії та й окрадуть...
 І тебе убогу
 Кинуть в пекло... Замучиш ся
 І прокленеш Бога.
 Не цвіти ж, мій цвіте новий,
 Нерозвитий цвіте!
 Зовянь тихо, поки твоє
 Серце не розбите!

IV.

Т Р И Л І Т А.

І день — не день, і йде — не йде,
 А літа стрілою
 Пролітають, забірають
 Все добре з собою.
 Окрадають добрі думи,
 О холодний камінь
 Розбивають серце наше
 І співають амінь,
 Амінь всьому веселому
 Од нині до віка,
 І кидають на розпутті
 Сліпого каліку.
 Невеликі три літа

Марно пролетіли,
 А багато в моїй хаті
 Лиха нарobili.
 Опустошили убоге
 Моє серце тихе,
 Погасили усе добре,
 Запалили лихо,
 Висушили чадом, димом
 Тії добрі сльози,
 Що лили ся в Катрусейо
 В московській дорозі,
 Що молились в козаками
 В турецькій неволі,

І Оксану, мою зорю,
 Мою добру долю,
 Що-день божий умивали...
 Поки не підкралась
 Злії літа, — то все тії
 Заразом украли.
 Жаль і батька, жаль і матір,
 І вірну дружину,
 Молодую, веселую
 Класти в домовину!
 Жаль великий, брати мої!
 Тяжко годувати
 Малих діток неумитих
 В нетопленій хаті, —
 Тяжке лихо, та не таке,
 Як тому дурному,
 Що полюбить, побереть ся,
 А вона другому
 За три шаги продасть ся,
 Та з його й сьмієть ся —
 От де лихо! От де серце
 Разом розірветь ся!
 Отаке то злеє лихо
 Й во мною спіткалось:
 Серце людей полюбило
 І в людях кохалось,
 І вони його вітали,
 Грали ся, хвалили..
 А літа тихенько кралась
 І сльози сушили,
 Сльози щирої любови,
 І я прозрівати
 Став потроху... Доглядаюсь, —
 Бодай не казати!
 Кругом мене, де не гляну,
 Не люди, а змії...
 І засохли мої сльози,
 22 грудня 1845, Вюнища.

Сльози молодії.
 І тепер я розбитес
 Серце ядом гою
 І не плачу й не співаю;
 А вию совою.
 Отаке то! Що хочете,
 То те і робіте:
 Чи голосно зневажайте,
 Чи нишком хваліте
 Мої думи, — однаково,
 Не вернуть ся знову.
 Літа мої молодії,
 Веселеє слово.
 Не вернуть ся... І я серцем
 До вас не верну ся.
 І не знаю, де діну ся,
 Де я пригорну ся,
 І з ким буду розмовляти,
 Кого розважати,
 І перед ким мої думи
 Буду сповідати?
 Думи мої! Літа мої,
 Тяжкії три літа!
 До кого ви прихилитесь,
 Мої злії діти?
 Не хилітьєсь ні до кого,
 Ляжте дома спати...
 А я піду четвертий год
 Новий зустрічати.
 Добридень же, повний годе,
 В торішній свитині!
 Що ти несеш в Україну
 В латаній торбині?
 „Благоденствіє, указом
 Новеньким повите“.
 Іди ж здоров, та не забудь
 Злидням поклонитись!

ОЛ. ГАЛИЧАНКА.

М О Р Е.

— Далеко море? Куди дійти до моря? — отсе перше наше питання по приїзді в Одесу.

— Просто Преображенською, на углі звернете на Рішельвську, зійдете на Катерининську площу, а там уже Николаєвський бульвар над морем.

Ідемо спішно. Широчезні вулиці з пишними палатами, неймовірної величини вікна вистав, повні золота, шовків, цвітів; городський сад із цвітистими живими коврами, масами розцвілих пахучих рож та кришталевими водограями, ніщо нас не задержить по дорозі — все єство опанувала нетерпелива жадоба — побачити море.

Дорога спускається з легка в низ. Свіжий подув вітру охолоджує жару. День погідний, ясний, а небо таке чисте і голубе, якого у нас і не видати. Чим далі сходимо в долину, тим більше здається того неба; в горі воно неначе зблідло, але в низу чудове, ярке, мов величезний оксаміт блаваткової барви, усіяний шафірами, смарагдами, брилянтами, де-не-де біла хмарка чи перлина, а все те якесь неспокоїне, ніби незначно дрожить, рухається, неначе свавільні діти для іграшки безнастанно гойдають оксамитовою скатертю та пересипають ті дорогі скарби з місця на місце. Яке-ж воно чудово-сине, розкішне, блискуче! Сходимо на бульвари — ах, се не небо на долині — то море...

Тінисті алеї бульварів повні запаху цвітучих акацій, доріжки, живоцплоти, штучні скелі — перед нами двісті ступнів широких мармурових сходів спускається до порту. Тисячі маштів, мов густий, непроглядний ліс стріляють у гору — маса пароходів, яхтів, лодочок, усе купить ся при березі, неначе береже приступу до тих незмірних скарбів.

Стаємо в захваті і довго мовчки глядимо на нього; чуємо, як той чудовий образ западає нам глибоко в душу, записується в ній незатертими красками. Які б були наші дальші вражіння — гарні чи погані, веселі чи сумні, то все таки там у глибині душі на самім її дні остане воно — безкрає, тямне, гарне як сонна мрія море...

І не лиш наші очі воно так манить до себе — хто лише йде чи їде, кожного погляд тоне в ньому. Он на лавочці недалеко па-

мятника Пушкіна молодий батюшка з цілою сімєю — жінка і діти і нянька, всі дивлять ся на нього. Старі військові інваліди з трудом волочать ноги за собою, але в очах їх зичливий привіт морю. Понише за сосновим кущем нужденні бродяги розложили свій харч — між одним і другим кусником чорного хліба зір свій звертають на море. На скраю муру стара поморщена бабуся вивела погуляти панські любимці-собачки, але і від них погляд її змучених очей утікає заєдно до моря.

Майже пусті доси бульвари враз із заходом сонця починають оживляти ся — ріжнородний народ заливає доріжки, естраду займає військова музика, уставляють величезні інструменти, розгортають на пультах ноти. Палочка капельмайстра дає знак, і чудова музика огортає нас своїми мелодійними звуками мов м'якими білими крилами. А в низу вечірній вітрець захвилював морем — на шафіровий оксаміт заходове сонце посипало своїми золото-червоними блисками. Мішають ся шафіри, смарагди із топазами й рубінами, то западають у високий пух оксаміту, то знов потрясені таємною рукою виринають. Із поміж лісу маштів та комнів помалу, маєстатично вириває на блакитне поле величезний корабель. Його кольосальний кадовб безцеремонно поре своїм дзьобом наші скарби, мішає їх, розтручує на всі боки, суне в перед лишачучи по собі довгу-довгу сріблясту дорогу. Закітлювало в околу, гнівні, занепокоєні хвилі все далі і далі одні другим посилають звістку про сьмілість корабля, що перервав їх свавільну іграшку. Та помалу гнів утихає — парохід чим скорше утікає, суне в перед, вже лише облак білого диму на горизонті значить дорогу, якою його сьмілі моряки повели в далеку дорогу. Море заспокоюєть ся, одначе перервана забава не повторяєть ся, помалу гаснуть блиски одні за одними, оксаміт темніє, переходить із голубого в іранатовий, майже чорний — велитень хоче спочити. Та на сю хвилю мабуть лише ждав хтось! Сотні ріжнобарвних електричних сьвітел займають ся скрізь на кораблях, лодках, величезний маяк далеко на море кидає снопи червоного сьвітла, що стелить ся на чорному тлі кровавою дорогою. Напроти нього бліде сьвітло зірок мерехтить лише немов капельки роси на безмежному степу. Довго в ніч глядімо на сі чуда. Біля нас тисячна публіка снуєть ся по бульварах, гомонять, здаєть ся, всі мови сьвіта. Жінки в дорогих, легких уборах, огорілі від морського вітру матрози, живописні костюми чорнооких Черкесів у високих баранкових шапках, Турки

й Араби в білих завоях, якась знатна муринська дама в гарному повозі усміхаєть з під величезного капелюха своїми білими зубками — але все те хоч інтересне й нове, не в силі відірвати на довше наших очей від величнього, незрівняного своєю красою моря...

Одеса 7. VI. 1906.

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА МЕЛЬОДІЯ.

По тюрмах тисячі борців
Давно за кратами страждають,
Що божий день во всіх країв
В Сибір засланиців виражають,
І кат, огидний кат, без вплину
Братам буде домовину.

На радість нашим ворогам
Знищення все ростуть помалу,
Уряду, жадним глителям
Народ дістав ся на поталу,
І кров еднає що хвилини
Синів безщасної країни.

До гурту-ж всі працьовники!
Ми лад правдивий улаштуєм!
З своєї власної руки
Ми всіх роботою годуєм,
Проте самі не доїдаєм,
Притулку справжнього не маєм.

Ворожі утиски що дня
На перешкодї нам стояли,
Нестаток, праця і борня
Невпинно душі гартували.
Нехай же ворог наш лютує,
Він згубу сам собі зготує.

ЗІ СПОМИНІВ СЕМІНАРИСТКИ.

1. Перша руська молитва.

В оті часи (вісімдесяті роки минулого століття) мала жіноча учительська семінарія в Н. чисто польський характер. Навіть щоденна молитва, яка розпочинала і кінчила науку, була завжди польська. Лише на годинах релігії молили ся Русинки по руськи.

Аж ось раз перед наукою, на годині історії, почала Юлька глибоко зворушеним, тремтячим голосом: „Во імя Отца і Сина і сьвятого Духа.. Отче наш...“

Лице професора здригнуло ся і виразило здивованє. Юлька молила ся дальше. Як скінчила, стрітив її град ненависних поглядів, град окликів обуреня та глуму з поодиноких слів нашої молитви з боку Польок і Жидівок. Не тих, які признавали себе Жидівками і не писали в суботу, а тих, які вдавали з себе великих патріоток Польок і раді були затерти й усякий слід свого жидівства.

Подібна історія повторила ся другої днини з нагоди руської молитви Гаськи.

А як кілька днів опісля Юлька з Гаською стрітили на коритарі і витали панну Рибчинську, стареньку, добру учительку польської мови, то вона цілуючи їх та гладячи по головах, питала неспокійним, збентеженим голосом:

— Може aniołki! Може kochane! Kto wam te niewinne serduszka tym jadem zatrul?

II. Патріотична пісня.

На коридор першого поверха семінарії вбігли дві учениці Русинки і почали збирати ся до дому. З залі на долині, з якої дівчата саме вернули, долітали звуки так милої всякому польському серцю пісні „Wilija naszych strumieni rodzica“, яка кінчила концерт, устроений ученицями з нагоди іменини дорогого професора.

„Одна в небі королева
Молись ся за нами:
З Ченстохови, Почаєва
І з над Острой Брами“ —

повторила одна з дівчат слова сказані, між иньшими, дорогим професором у нинішній промові до учениць.

— Так, так! — відповіла друга — лише нам забороняють, нам не дають навіть — хвалити оту „Королеву“ по нашому, як мати навчила. А вони цілком свobodно втішають ся усім, що їм любе та миле...

Дівчата глянули одна на одну. На звуки, що долітали з долини, на топ нинішнього сьвята хотіло ся їм відповісти чимось своїм, питомим. І побравши ся за руки, вони двінками, гарними голосами заспівали: „Достойно есть...“

Вони ще тоді не знали жадної иньшої руської патріотичної пісні.

III. Катихит.

Ганка вчила ся дуже гарно, та ні словом, ні поглядом ласкавим, ні хоч би марним кивненем голови не похвалив її ще ніколи строгий катихит.

З иньшими пішло Ганці якось лекше. Вже й енергічний професор німецької мови сказав їй пару разів: „Ja, so ist's richtig!“ з таким запалом, з такою радістю, немов би від тої доброї відповіді Ганчиної залежала що найменше доля половини Європи. Вже й вибагливий географ завважив, що те, чого тепер так гарно ввчила ся, тямити-ме певно до матури. Вже й поважний природник відносить ся з певною пошаною до її здібностей та праці. Один катихит усе строгий та твердий, як скала.

З кінцем другого року Ганка вдавала літургіку. Відповіла прегарно на кожне питанє і... на превелике своє здивованє, та на ще більшу радість завважила, що строгий вираз лица строгого катихита гейби трохи змяк. По скінченім іспиті дівчина вклонила ся і хотіла відійти. Здержав її катихит питаючи:

- Де ви будете через вакації?
- У родичів.
- А деж мешкають ваші родичі?
- На селі, на Поділю.

— Записуйте народні пісні. Лише конче цілком вірно, так як їх співають люди у вашім селі, навіть в усіма граматичними чи язиковими блудами...

На селі ввчала ся Ганка залюбки до сповнення почесного, як їй здавало ся, веління свого катихита. Упова красаю мелодій

і текстів співала звичайно всяку свіжо записану пісню так довго, доки не вміла її всеї на пам'ять, тай в радістю помічала, як засіб отих записаних пісень усе ріс тай ріс. Одно лише щиро та глибоко клопотало її: любовний зміст більшости, тай то саме що найгарнійших пісень. Доленько! Що тут зробити? Як предложити таку збірку поважному, строгому катихитови? Трібувала опускати любовні слова, звороти, строфи. Пісні виходили каліками без рук, без ніг, без голов, і Ганчине добре серце тай естетичне почуте не допускало до такої варварської, нелюдської процедури. В кінці владила дві збірки: одну повну для себе, другу для катихита. В отій другій помістила самі пісні обжинкові, колискові, сиротинські, пісні про лиху свекруху, тай ще про ту стару жінку, що то збираючись умирати, розповідає, що кому відкаже, тай порядкує, як її мають красно поховати. Судячи по отій збірці можна-б думати, що жителям рідного села Ганки цілком відняті усі солодкі чари любови, мабуть за покуту, за якісь гріхи дуже тяженькі.

Катихит не поспитав про збірку співанок. Та Ганка вже не покидала збирати їх. А скільки раз у житю дали вони їй хвилину щастя, уповня, розради, стілько разів споминала ніжно тай вдячно свого строгого катихита, що придумав їй таку прегарну — нагороду пильности.

IV. Дорогий професор.

З великим жалем довідали ся учениці II року, що професор У. не буде мати у них години педагогіки, тай що в загалі нема його нині в семінарії. Шкодували за втраченою годиною (виклади педагогіки п. У. були чудові) тай побоювали ся, чи самому професорови не стало ся що злого.

Другої днини прийшов професор блідий і примарнілий троха, та в виразі його лица було щось щасливе і врочисте.

Стефка (якої тета була акушеркою) розказала товаришкам, що дорогому професорови дав Бог учора сина. Дівчата зраділи новині, так гейби то їм самим прибув новий член родини. А якийсь час опісля одна з них принесла до школи студію Амічіса „З дневника батька“, надруковану в якімось варшавськім видавництві і показала її професорови (учениці в часта засягали його поради що до своєї приватної лектури в обсягу психології тай педагогіки).

Професор переглянув студію і зворушений трошечка сказав :

— Се річ справді дуже гарна.

Дівчата просили:

— Най Реґнерівна (учениця, яка прегарно читала) прочитає се в голос!

Пан У. кивнув головою. Реґнерівна почала читати, а дівчата слухали, любуючись і чудовим текстом Амічіса і — виразом лица дорогого професора.

V. Не все в середу Петра.

Був гарний, сьвяточний день. Оля пішла раненько на тиху Службу божу, а відси спішила до семінарії, бо професор Х. заповів, що між девятою і десятою перепитувати-ме учениць, які схотять „здавати“ географію. По дорозі стрітила ненадійно Тонька (повернув, видно, з села скорше, як сподівав ся) і він уклонив ся їй. До семінарії прийшла в сам час. Професор перепитав уже кілька учениць, таї викликав зараз її до мапи.

Чудовий літній поранок, недавна щира молитва і ненадійна люба стріча відбили ся на лиці дівчини таким щастем, що навіть старий професор, звичайно строгий та вибагливий, не мав чогось нині серця знищити їй оте щастє, зіпсувати його злою нотою.

Чи „взяв“ його неєсвідомо сам вираз лица дівчини? Чи оті ясні, веселі соняшні струї, що впадали саме до шкільної залі, або сьвяточний відпочинок успособив його так гуманно? Чи може мигнув у душі спомин власних молодих літ? Досить того, що проти свого звичаю питав дуже вглядно, дуже поблажливо, сам допомагав, сам навіть підповів один чи два рази і — Оля здала географію.

Вся аудиторія раділа разом з Олею, а гарна, чорноока Бронця приписала в думці і незвичайну ласкавість професора і щасливий вислід іспиту — новій Олінній суконці. А в другу середу з полудня — то не армія війська способила ся до бою, то гарна, чорноока Бронця старанно фризувала „гривку“, виймала з шафи і обшивала кружевами свою найпараднійшу сукню коліру „drag“ з малиновим оксамітним передом, убирала ковтки і брошку з правдивих гранатків.

— Ов! А деж то панна Броня так збирає ся, на концерт, чи може на які іменини? — питала пані господиня „станції“.

— Ні. Іду до школи, здавати географію — відповіла сміючись панночка.

А кілька годин опісля, сердито сіпаючи топієцькі кружева малинових, оксамітних маншетів, вергала зі школи — з довгим носом, із величезною як бас двійкою.

VI. З зависти.

Що лиш прийшов у гості чорноокий Юлька, що лиш привітав ся, зараз надійшла Мілька в прегарнім рожевім настрою, тай в оттій новій ясній блюзці, в якій їй так дуже було до лиця. І зараз почали з собою розмову таку, гейби крім них нікого більше в кімнаті не було.

Ота розмова шалено дратувала Ганку. В кінці не могла вдержати. Вхопила першу ліпшу книжку, вибігла на подвіре. То була історія. Ганка розложила її. Трафила на 30-літню війну. Почала читати люто, завзято, остро. Потім міряла подвіре твердими, різкими кроками і затискаючи зуби, повторяла в памяти прочитане, з цілою експресією розпуки! Про Валештайна — немов про самого чорноокого Юлька, гарного та зрадливого, про бунти та протести, немов про отой бунт, отой божевільний протест, який підіймав ся саме в її серці, про кривди, про спустошеня війни — немов про оту кривду, оте безмірне спустошенє, яке зчинила в її найлюбійших мріях Міля своєю новою блюзкою і своїм рожевим гумором.

Та чим довше вчила ся, тим більше втихомирював ся, тупійшав біль, уступав безмежному здивованю і радості ізза того, що історія нині так незвичайно легко і в таких ясных, виразних обрисах як іще ніколи доси йде їй у голову. За тим здивованєм та втіхою затратилось звільна цілковито недавнє велике горе.

Минуло півтора години. Ганка вміла знаменито цілу війну і — не відчувала вже ні найменшого жалю до Юлька тай Мільки. Вернула до кімнати і окинувши обоє веселим, побідним поглядом, сказала до них у думці: „Розмовляйте собі здорові, кілько хочете. Коб ви знали, яку тяжку партію повторила я собі завдяки вам до матури. Та ще й як!...“

VII. Інкрімінований лист.

До класи III року ввійшла учителька семінарії панна Р і питала:

— Чи є панна Марія Дольницька?

Є, — відповіла „чорна“ Маринка.

— Прошу за мною до канцелярії — сказала панна Р. по-важно.

Маринка пішла за учителькою до конференційної залі. Там сидів при столі професор географії і історії. Панна Р. мовила:

— Тут прийшов до пані лист, а що той лист збуджує певні підозріння, то пані будуть такі добрі отворити його при нас...

По тих словах подала Маринці *corpus delicti*: лист у блідо-рожевій коверті з золотими беріжками, тай ще двома голубчиками, що цілували ся. На коверті була старанио викаліграфувана адреса Маринки і постова стампілья: Станіславів.

Маринка сказала спокійно: „Добре, я отворю той лист“ — і розірвала гарну рожеву коверту. З неї вилетів безиретенціональний клаптик звичайного паперу, заповнений такими кривульками, які ставляють із великим трудом „в поті чола“ лише наші старі, тай у письменьстві, хоч і при помочи окулярів, не надто вже сильні жінки. Клаптик носив нестерті сліди кількоразового сушеня над лямпою. То був лист від Маринчиної мамі, а гарна коверта походила від студентів, яких старушка держала в себе на станції.

Панна Р. змішала ся і спаленіла. Професор, відвертаючи ся в другий бік та здержуючи сьміх, говорив:

— Прошу собі забрати той лист!

Він відвертав ся і сьміяв ся ще й опісля, як побачив Маринку, ілучи по павзі до кляси.

А Маринка сьміяла ся ще дужше. Саме перед візванєм до канцелярії вона прочитала лист від „свого хлопця“, який їй до-ручено без усяких перепон, бо був у білій, звичайній коверті.

VIII. Два похорони.

Учениці вищих років не радо товаришували з ученицями низших років. Нагомись оті з низших років, а особливо з першого, вважали собі за велику честь, як котра ві „старших“ хотіла приставати з ними, ходити на павзах, розмовляти і т. и. Такій приписували вони звичайно усї високі прикмети ума і серця і обсицували її буйними ознаками своєї вдячності та любови. Жвава, сердечна Сташка Баршевска з III року втішала ся найбільше з усіх такою популярністю на низших роках.

Аж ось померла семінаристка Ставска. Професори і учениці взяли участь у похоронах. Сташка побачила коло себе одну з учениць першого року, якої повне лице і незвичайно яркі румянці

сильно відбивали від пушистого, чорного футряного коввіра, розпочала з нею розмову і йшла разом аж на цвинтар. На другий день поспитав господар класи:

— Панно Барщевска, пані знають близше ученицю I року Носовску?

— Ні.

— Таж учора на похоронах ви йшли з нею цілий час.

— Я тільки вчора пізнала її.

А дві години опісля прийшов господар класи з директором, який оповістив:

— Амалія Носовска, учениця I року з нинішнім днем виключена з нашого заведеня наукового. Всім ученицям закаує ся як найострійше, під загрозою виключеня, мати з нею які будь зносини.

На лицах учениць відбив ся такий самий вираз жаху і співчутя, як перед трьома днями, коли директор оповістив про смерть Ставскої.

IX. Кактус.

Недалеко жіпочої семінарії в однім вікні першого поверха старенької каменички красував ся величавий кактус, а його пишні червоно-горячі цвіти били в очи з далека. „Біла“ Маринка пояснила товаришкам, що саме там мешкає її свояк, не жонатий ще учитель одної з міських шкіл. Потім на перших вечерницях у „Бесіді“ представила їм того свояка. Був се високий, огрядний мущина флегматичної вдачі. Дівчата тут же прозвали його „Кактусом“.

Не було в цілій семінарії подруг щирійших як Зоська з Галькою. Вони знали ся від малих дітій і були все нерозлучні.

Нараз зачала Зоська ходити частійше з Ганкою. Ганка була в того вельми горда, бо товаришки, хоч і признавали їй, що знає краще від них чи то натуральну, чи математику, чи німецьке, хоч і говорили иноді „вона за мудра на жіпку“, то зрештою, вважаючи її чомусь дїтваком, не приускали до близшого співжитя з собою, до своїх дівочих тайн. А тепер Зоська чогось усе задумана та не своя, кликала часто Ганку: „Ходи, Ганю, відведеш мене до дому“. І Ганка відводила її на далеке передміє. Дорогою розмовляли, а Зоська в одно: „Іду я, знаєш, з Кактусом...“ або „Кактус каже...“

— Щось ти мені занадто часто згадуєш того Кактуса.

Зоська зітхнула: — Що ж зроблю?

— Е! він такий воловатий.

— Я люблю таких воловатих.

— О! Мені би такий ніколи в світі не сподобався.

— Бо тобі такого не треба. Тобі і жадного не треба. Ти ще дівчак і не маєш ще ні претенсій, ні густу.

Ганка в одно відпроваджувала Зоську і — або мусіла слухати про Кактуса, або ні, то сам Кактус прилучався до них. Тоді Ганка пускала його з Зоською наперед, а сама йшла дискретно трохи оподалік за ними.

Зоська ставала що раз то більше неспокійна, що раз то більше не своя.

— Ой Ганю, Ганю, зле...

— Що таке?

— Зле, Ганю, зле дуже зі мною. Та сама я собі винна, сама собі наварила того лиха...

— Якого?

— От, знаєш, як я лише пізнала ся з Кактусом, то він відразу сильно загустував у мені і дав мені се до пізнання. А я дала йому до пізнання, що не поділяю його почувань. Я й не годна була інакше. Я-ж у ту пору була ще заручена. Тоді він сказав, що пімстить ся на мені. Необавки мій наречений зірвав зі мною. А Кактус в одно відпроваджував то мене з Галькою разом, то мене, чи Гальку з окрема. Жартуючи я ніби сватала його з Галькою, а вона зі мною. Потім ми обі сходили ся разом і оповідали собі все і бавили ся чудово. А він лицяв ся нараз і до мене і до неї і... тепер ми зовсім не знаємо, що про него думати. Мене розлюбив, що світа за ним не бачу, а тепер видить се і наче кпить ся. От колись тут каже: „А що, Зосуню, добре вам тепер? Правда, ходите мов по розжаренім вуглю?“ — А инді знов цілком інакший, так, що я присягла-б, що любить мене і лише мене.

— Та вжеж, безпечно, радше тебе любить, як Гальку. Вона-ж „усе бери — мене лиш“.

— Ба! Коли має таку гарну фігуру і, хоч сирота, та вуйко совітник, протекція, впливи...

— Ет, будь доброї думки. Зрештою — та ціла ваша любов нічого не варта. То лише гризота. А по мойому любов, то має бути щастє. От тепер люблю дуже Юлька і хоч знаю, що з того

ніколи нічого не буде, бо він заручений, та — побачу біду, влконить ся, заговорить, і я вже щаслива, бо щиро, горячо, безмірно люблю його.

— Ет, ти ще дурник і не розумієш нічого.

Після сеї розмови Ганка зі здивованем, з обуренем, та не без остраху приглядала ся Кактусови, якого поведене назвала в думці „демонічним“ (вона сама читала розвідку про демонічний елемент у поезіях Байрона), дарма, що ні одного з байронівських героїв не уявляла собі таким „воловатим“.

А невдовзі Зоська змінена, аж страшна сказала їй:

— Пропало все... Скінчило ся... Кактус осьвідчив ся Гальці...

— Ти як знаєш?

— Галька казала.

— Е, вона ще може так дурить. Я не вірила би їй. Я мусіла би сама переконати ся.

— Та як переконати ся?!

— Я мусіла би почути се від него самого.

— Ну, то, Ганочко, моя козана, зроби се для мене, не відмов мені! Він тепер у школі, в третій класі. Піди — скажи...

— Добре, добре.

Ганка перебігла пару улиць і з міною секунданта вийшла до третьої класи.

— Чим можу пані служити? — спитав здивований Кактус.

— Казала Зося, що хоче видіти ся з вами.

— Добре... Прошу сказати панні Зосі: нині в полудне в ринку.

В полудне в ринку як лиш здалека показав ся Кактус, Ганка лишила Зоську, пішла під ратуш і ніби то дуже пильно оглядала цьвіти. Невабаром віднайшла її тут Зоська.

— Щож? — запитала Ганка, хоч і не потребувала питати.

— Я розпитала його, чи се правда? Сказав, що так. Тоді я побажала йому щастя з Галькою. Ходи, Ганю, ходи відси геть...

Пішли мовчки і зайшли аж до молодесенького ще тоді, свіжо заложеного міського парку. Пустими його доріжками швидко, нервово ходила Зоська то заломлюючи руки, то хапаючись за голову. А Ганка, селюшка, яка в місті вічно банувала за природою, не могла оперти ся радости на вид зеленої травиці, перших весняних цьвітів та медво розвитих молоденьких деревець, хоч і кар-

тала себе за се у думці тай називала „підлою“, що не вмів бути доброю приятелькою для Зоськи і допускає радість до свого серця, коли татта так дуже побиває ся і сумує.

Всі в семінарії: професори, учениці й навіть сторожі, всі звернули увагу на те, що Зоська і Галька не ходять, не говорять із собою. Навіть перекупку, яка продавала прецлі на павгї, застановив той факт. А катихит при всякій стрічі мірив невдоволенням, іронічним поглядом і Зоську, що не укривала свої розпуки, і Ганку, що товаришила їй — з немудрою міною похоронного караваняра.

Два роки опісля Ганка саме мордувала ся в сільській школі над роз'ясненем своїй публиці всіляких „темних місць“ в обсягу малої азбуки, як перед школою задержали ся якісь сани. Ганка вибігла. В санках сиділа якась закутана пані.

— Зоська! Кохана! Ти тут? Яким сьвітом?

— Іду до Х. по консенс. Я-ж родом з тутешного повіта.

— По консенс?

— Так, виходжу замуж.

— Замуж? Ти? За кого?

— За Долинського, учителя, мого найблизшого сусіда. Та годі тепер більше. Мені треба носіти до суду ще перед полуднем. З поворотом вступлю на довше. До побаченя, Ганочко!

По повороті Зоськи з суду почав ся безладний, довгий, безконечний розговор на старі і нові теми — можливий лише між товаришками шкільними. Зоська весела і щаслива оповідала Ганці про свого судженого.

— А Кактус? — запитала в кінці не втерпівши Ганка.

— Кактус! — розсьміяла ся Зоська. — От бачила я його недавно у Львові на вулиці. І — знаєш, Ганю, — ні найменшого вражіння! Мені лише шкода, тай то дуже, що я так зіпсувала собі жите з Галькою.

— Ото! — подумала про себе Ганка — а я таки не можу забути Юлька, — тай — не хочу...

З-ПЕРЕД РОКУ.

Крізь напів відчинені вікна з надвору доходив далекий гуркіт, що нагадував рокіт збуреного моря. Здавалося, що наче десь бурхливі хвилі сердито б'ють кам'яну стіну, що заслонила їм дорогу на пррестір, на волю, б'ють рішучо, могутно... Серед хаосу звуків різко відрізнявся сухий, уривчастий тріск, і кожний, хто почував його, мимохіть бліднів і напружено прислухався до нього, силкуючи ся зловити щось виразне...

Біля вікна стояла молода жінка, бліда, зхвильована, її стиснувши руки пильно дивилась у вікно, поперх дахів, туди, звідки почувався бурхливий рокіт... Кожний раз, як до неї доходив страшний тріск, вона здригалася й полохливо оберталася до свого чоловіка, що сидів за столом поклавши голову на стиснені руки. На столі стояв обід, але ніхто не доторкався до нього.

Нарешті чоловік підвів голову й подивився на жінку змученим поглядом.

— Не можу більше, — промовив він. — Я піду...

Жінка хутко відійшла від вікна.

— Я не пустю тебе!... Андрію, благаю тебе, лиши ся...

— Не можу! Зрозумій: не можу лишати ся тут, у безпеці, коли там іде остаточна боротьба за волю... Там потрібен кожний борець... Пустя!

— А я? Мене покидаєш?

— Але що-ж мені діяти? Я тебе люблю, люблю більш, ніж своє власне життя, ти мій ясний промінь, але нині ніхто не має права думати про своє особисте щастя! Там на мене чекають, там ллється кров народніх борців, і я повинен іти! Навіщо-ж ти затримуєш мене?

Хтось подзвонив, і за кілька хвилин у кімнату ввійшов чорнявий і схудлий студент. Уся його постать визначала втому й нервовість, лиш очі горіли невимовним огнем і дивилися твердо й спокійно.

— Се ви! — промовила жінка підходяючи до студента, — ну що, як?

— Гаравд! — бадьоро відповів студент. — Як би ви знали, які широкі верстви захопив революційний рух! Навіть ті, що майже ще вчора ганьбили революцію, — самий чорносотенний елемент,

дрібні, крамарі двірники... та що, босяки, й ті... Як би ви бачили, як вони нині працюють на барикадах! Радісно дивити ся... Ще трохи, й запанує воля!...

Хазяїн помешкання докірливо подивив ся на жінку.

— Ви куди тепер? — похмуро спитав він студента.

— На зібрання нашого відділу виконавчого комітету... Треба негайно розв'язати питання про озброєння... А ви... — почав він, але подививши ся на молоду жінку, змішав ся і пробуркотів щось невразне. — Ну, будьте здорові, нема часу, — додав він, — коли не вбють, будемо живі...

Чоловік і жінка знову лишили ся самі.

Жінка сіла на стілець біля дверей, наче вартуючи чоловіка, що замислено почав міряти первовими кроками поміст кімнати... Було тихо, тільки чутно було, як м'яко скрипіла підлога під ногами чоловіка, та в надвору, як і перед тим, доходив страшний гуркіт, раз трохи стихаючи, іноді навіть зовсім спиняючи ся. Потім несподівано пролунав вибух, другий, а в слід посилав ся як горюх уривчастий тріск...

Чоловік зупинив ся й нервово схопив себе за голову.

— О, Господи! — болізно промовив він дивлячи ся у вікно.
— А я тут, усе тут... Варю!

Жінка нічого не відповідала. На її стомленім обличчі визначала ся важка моральна боротьба. Очи її дивили ся наче кудись у середину, силкуючи ся роздвигти ся в самій глибині душі. Вона навіть і не чула чоловіка й усе думала, скамянівши в нерухомих поставі...

Нарешті підвела ся і рішучо підійшла до чоловіка.

— Твоя правда, Андрію, — твердо промовила вона: — ти повинен іти! Але не один — ми підемо в купі!

— Ти? Ти хочеш іти зі мною? — скрикнув чоловік, і в його голосі почулись разом і радість і острах.

— Так, і я іду! Ти правду сказав, що тепер не повинно бути гадок про особисте щастя, тепер настав час віддати себе задля загального щастя... „Всі за одного й один за всіх“...

— Але — почав чоловік.

— Не переч мені, — перебила його жінка. — Ти хочеш певне сказати, що я безсила, що я жінка, але там будуть і чоловіки й жінки... там знайдеть ся робота й для безсилої жінки...

-- Кохана моя! — промовив чоловік тремтячим голосом. —
 Ти додаєш мені сили... з тобою ніщо не страшно... Коли так, го-
 дімо на боротьбу разом, і хай живе народня воля! Геть з насиль-
 ством, геть з деспотизмом! Ходімо!

ОЛЕКСА МАРІТЧАК.

СЛАВНИЙ ЛИЦАР.

Славний лицар йшов у зброї
 На завзятий, лютий бій —
 Чудна краля говорила:
 „Не іди там, любий мій!

Бо на бою смерть панує,
 А у нас є супокій —
 Ах, вістань, дуже прошу —
 Тут зі мною, любий мій“.

Довго мислив славний лицар —
 Не пішов на лютий бій,
 Бо волів він чар любови,
 Ніж воєнний подвиг свій.

І минув ся час любови
 І скінчив ся лютий бій;
 Щастє-славу лицар стратив,
 Бо повірив кралі тій.

ІВАН ФРАНКО.

СТАРА РУСЬ.

VI.

В половині 50-их років ми бачили, можна сказати, в першій ряді галицької Русі бліду, нерішучу силуетку Плятона Костецкого, мов невиразну примару польонофільства, якого зароди дрімали в душах якоїсь часті галицько-руської суспільности, та яким самі Поляки своєю політикою ніяк не давали розвинути ся. В другій половині 50-их років виринає на перший план того життя иньша фігура, далеко виразнійша, сильна, овіяна чаром романтизму й ідейности, що потягає до себе всі живіші душі, ще не потоплені безповоротно в тупости і матеріалізмі. Сею фігурою був о. Володимир Терлецький, монах-Василіанин, родом із російської України, учасник польського повстання 1831 р., емігрант, член тої купки польської еміграції, що під проводом Кайсевича та Семененка завзяла ся злучити в одно біло-червоний прапор Польщі з жовто-чорним прапором римського клерикалізму і оснувала відомий орден *Змартвихвстанців*. Та Терлецький якось відбив ся від тої компанії він занадто сильно чув себе Русиним і уніятим, щоб покинути се все для католицизму *sans phrase* в дусі Кайсевича і Семененка. Подорож на Схід і кільколітній побут у Антіохії серед грецьких уніятів, так званих Маронітів, і спричинені тим побутом студії над старими звичаями й обрядами християнської церкви довели його до якогось ширшого, неісторичного розуміння церковної унії, сполученої з реформою не лише церковних ритуалів та форм культу, але й загалом усіх житєвих форм і інтересів. Було немало фантастичного, недодуманого в його понятях і мріях, були основні непорозуміння що до самої вартости релігійних форм і практик, та був також безсумнівний запал, був певний широкий розмах, що завсїгди чарує та пориває за собою менше вишколені уми та рухливі фантазії.

В кінці р. 1849, пробуваючи в Парижі він видає безіменно свою першу брошуру — по польськи: *Słowo Rusina ku wszejj braci szczeru słowiańskiego o rzeczach słowiańskich*. Варто познайомити ся з нею ближше тим більше, що вона, хоч значно розширена в Галичині і пильно читана давнійшими генераціями наших інтелігентів, тепер сильно забута і навіть не по-

пала в бібліографію Ів. Левицького. А тимчасом се була найблис-
скупіша і не вважаючи на масу фактичних помилок та хибну,
апріорну тенденцію, найширше задумана публіцистична продукція
українського ума в цілих 50-их роках, річ подітована великим
талантом і навіяна горячим та, можна сказати, не фальшивим запа-
лом і любовю до України. В ній попадають ся ідеї, які в иньшій
стилізації і з иньшими мотивами віднаходимо 30 літ пізнійше в най-
кращих публікаціях Драгоманова, таких як „По вопросу о мало-
русской литературѣ“ та „Историческая Польша и великорусская
демократія“.

„Ogień długo tlejący w tajni uczuć, rozniecony prag-
nieniem martwego szczęścia wybuchnął strasznym na całą Europę
pożarem, zatrzęsł starym porządkiem aż do jego posad, i całą
potęgę nieraz wściekłego szału wysiła ku nowemu, którego sam
jeszcze określić nie umie, urzędzeniu. Wielkie to i zupełnie nowe
w dziejach ludzkości wydarzenie, zaledwie i niby przez mgłę jeno
dostrzegane okiem głębokiego badacza i przeczuwane uczuciem
ludzi natchnienia, było i jest dla gminu niewyrachowanym, nie-
odgadnionym wypadkiem“. Розумієте, хто й про що говорить?
Говорить ученик Деместра, Бональда, Кайсевича, католик, що цу-
раєть ся взяти в уста імя такої страшної появи, як † † † рево-
люція. Але сей ученик уже виїшов зі школи і бачив сьвіт; він не
вважає революцію самою тільки карою божою, самою безоднею горя
та лиха, — він чує, бачить, що вона була велика і девчому пло-
дотворна. В чім лежала та плодотворність? На думку „Rusina“
головно в тім, що „wywołała na jaw nowy żywioł, przez wiele
wieków drzemiący, ludom zachodnim całkownie nieznanym, który
pomimo że dotąd nieujęty w karby porządku, zwiastuje atoli
wielką przyszłą potęgę i przewagę w następnych dziejach świata.
Jest to żywioł wszechsłowiański, zwany w Europie Panslawizmem“
(ст. 2).

Се вступні акорди брошури Терлецького. Нинішні історіо-
софи, говорячи про наслідки французької революції, певно хіба десь
на остатнім місці згадають спеціально славянський і в додатку
панславистичний рух, — для Терлецького се найперша, найваж-
нійша поява, бо славянство і панславизм займають усї його думки,
всі його фантазії. Він характеризує суперечні погляди, страхи й
надії розбуджувані „панславизмом“ у тих часах, суперечности, що
плили „ bądź z materialnego zapatrywania się na społeczeństwo,

bądź z tajnych żądź rządu rosyjskiego, bądź z rodowej miłości“, i *домагаєть ся й собі голосу іменем Руси*, „tej niepośledniej gałęzi wśród rodziny słowiańskiej“. Він хоче поперед усього „wypowiadać się z sumiennego swego przekonania“ i *надієть ся*, що „słowo nasze płynące z serca płonącego miłością ku całemu naszemu plemieniu, nie mające innego widoku okrom jego szczęścia i sławy, znajdzie w gorących duszach słowiańskich odgłos współczucia“ (st. 3). Він не рад би нікого вразити, „chcemy być posłannikami pokoju i miłości, ale dla zwodniczego pokoju prawdy ani naszego przekonania nie jesteśmy zdolni poświęcić, i lubo dalecy jesteśmy od przyznawania sobie nieomylności, atoli bez gruntownych dowodów zdań naszych odmieniać nie zwykliśmy“. *Скромно, але твердо сказано. Вступ кінчить ся зложенєм „hołdu czei“ неназваному папі римському, мабуть Пієви ІХ, який по чудернацькому вислову автора „natchnieniem z nieba przeczuwszy potrzebę czasu, zbawienne wprowadza poprawy i niby biegły sternik kieruje powierzoną sobie nawę do przystani swobód i jednajac wolność z wiarą, kładzie przez to węgielny kamień przyszłego urządzenia społecznego, dając mu najwyższe poświęcenie“.* Се було сказане в 1850 р., коли папа Пії ІХ по короткім революційнім розпалі в початку 1848 р. стояв уже рішучо на чолі всеєвропейської реакції. Серцю Терлецького, яке може справді в тій хвилі бажало поєднання віри зі свободою, ті слова роблять честь; його політичну ясноворість вони компромітують на віки.

Іще йде одно profession de foi. Автор—очевидно слухач Міцкевичевих лекцій, у яких такі визнання заступали науковий дослід. „Wierzymy mocno, że aby człowieka skłonić ku dobremu, aby go zniewolić do oparcia się i pokonania namiętności często zbyt gwałtownych, potrzeba czegoś wyższego nad prawo ludzkie, nad wychowanie, nad wszystko co świat utworzyć i dać może — potrzeba prawa Bożego. Wierzymy, że okrom konieczności prawa objawionego, dlatego aby człowiek osiągnąć mógł przeznaczenie swoje w wieczności, jest ono jeszcze niezbędne dla porządku społecznego i że bez niego lub przynajmniej takiego, któreby było powszechnie przyjętem za wypływające od Boga, społeczeństwo byłoby niepodobnem. Wyznajemy przytem, że jesteśmy szczerymi i serdecznymi zwolennikami wszelkich godziwych swobód i równości w społeczeństwie, poważamy i pochylamy się przed wolą

narodu, owszem uznajemy w niej często natchnienie Boże, mia-
nowicie kiedy ona objawia się swobodnie, bez wpływu namię-
tności, ale nie byliśmy nigdy i nie jesteśmy jej bałwochwalcami,
nie przyznajemy jej nieomylności Bogu samemu właściwej“ (ст.
4—5). Бідний, паівний чоловік, що мав перед очима такі „вишлви
божого закона“, як англійську Magna charta або як французьке
революційне законодавство, і впевняє нас, що „широ і сердечно“
говорить свої пісенітницї.

За сьм іде огляд славянської історії, властиво християнізації
Славян. Знайшли тут місце всі фантазії Мавро-Орбінія та иньших
славянських „учених“ з доби перед Добровеским та Копитаром. Отже
ап. Павло і сам проповідав серед Славян і посилав Тита до сла-
вянської Далмації. Сьв. Андрій проповідав християнство придні-
провим Славянам. Сьв. Ернїм був Славянин і винайшов глаголицю.
Князь хорватський Порга враз із усім своїм народом прийняв хри-
стіянство в р. 640. Серби почали християнізувати ся від VII в.
і всі охрестили ся 867 р. за князя Мунтимира. Славяни бували
високими достойниками в Византії; цїсарі Юстин, Юстиніян, Василь
Македонець, герої такі як Велизарій і иньші були Славяни. На-
верненє Болгарії довершило ся між р. 858 і 862. Кирил і Методій
„należąc do kościoła wschodniego, podówczas w jedności z za-
chodnim zostającego“, завели славянську мову в літургічних кни-
гах і увискали на се затверженє папи, „język nasz prawnie, uro-
czyście otrzymał dostojęństwo świętego, liturgicznego“ (ст. 9).
Автор сердить ся на православних істориків, які твердять, що
солунських братів вислав на місію Фотій, отже вони не були
в єдности з Римом, і покликаєть ся на сьвідоктво Нестора і wszyst-
kich wiarogodnych pisarzy. Покликані до Риму вони оправдали ся
там від чинених їм закидів, otrzymują w Rzymie święcenia bis-
kupie, Rzym przyodziewa ich władzą duchowną na ludy słowiań-
skie (ст. 10). Автор починає віщувати: певно вони провидїли ду-
хом те, що мало далі стати ся в Константинополї, і лєкаjąc ся,
aby świętokupstwo i pelżająca służebność patryarchów tej stolicy
ku carom bizanckim nie przelała się na kościół słowiański, spie-
szyli złożyć go pod skrzydła opieki stolicy Piotrowej“. Автор
забуває одначе додати, що та столиця переживала тоді добу „порно-
кратії“, ганебнійшу, ніж бувала коли будь у Византії. Він посу-
ваєть ся ще далі і твердить, що мабуть Бог обявив Кирилу і Ме-
тодію „ciężkie ujarzmienie, niewolę i poniżenie obszernego ko-

ścioła rosyjskiego, będące karą za oderwanie się od jedności katolickiej“ i вони забажали „z góry uroczyście zaprzeczyć grzesznemu rozerwaniu jedności kościoła“. Згадуючи про смерть Кирила автор не забуває зазначити, що його тіло лежить „w Bazylice św. Klemensa wespół ze zwłokami tego św. papieża przezeń przyniesionemi i resztkami oszczędzonemi przez zęby dzikich zwierząt św. Ignacego, patriarchy antyocheńskiego, i równie jak św. Klemens ucznia św. Piotra, a przez to opatrzone skojarzenie grobowe z papieżem rzymskim i patriarchą antyocheńskim jeszcze i teraz dają niejako świadectwo o swoim duchu katolickim i ukazują stanowisko, jakie kościół słowiański zajmować powinien, stanowisko pośrednika między zachodem i wschodem“ (ст. 11). Додаймо, що мітологію про мощі Ігнатія Антіохійського Терлецький привіз очевидно з Антіохії, бо в жерелах до життя Кирила і Методія про се нема ніякого патаку.

Далі оповідає автор тим самим докладним способом навернене Руси, при чім знов зазначає, що се стало ся, „kiedy po smutnem oderwaniu się Focjusza patriarchy carogradzkiego od jedności katolickiej prawowierniejsi następcy jego do jedności z kościołem rzymskim wrócili“ i підносять факт мабуть лиш йому одному відомий — policzenie Włodzimierza przez kościół katolicki w poczet świętych (ст. 13). Далі йде оповідане про змагання до поєднання церков, про собори в Ліоні 1274 р., на яким „byli i posłowie Rusi i imieniem całego swego kościoła wiarę katolicką i zwierzchność papieską przyznali i zatwierdzili“ (ст. 17), далі про собор феррарсько-флорентійський 1348, при чім автор виспівує з ліричним патосом славу Руси, що вислала на той собор свого Ізидора. Потім ідуть загальні рефлексії. „My Słowianie obrządku greko-słowiańskiego mamy wiele zażaleń do Rzymu“. Папи, що правда, звичайно ставали в обороні слав. обряду, але римська єрархія чи то з національних інтересів, чи для бюрократичного шаблону ігнорувала та кривдила його. „Gdyby nasz słaby głos — додає Терлецький — dojsć mógł do uszu dzisiejszego namiestnika Chrystusowego, z należną pokorą prosilibyśmy go, aby raczył przypuścić do zgromadzenia kardynalskiego członków z kościołów wszystkich innych obrządków; prosilibyśmy, aby ci kardynałowie z dobranymi kapłanami wszystkich obrządków składali oddzielną kongregacyą, poświęconą wyłącznie sprawom kościołów wschodnich“ (ст. 22 — 23). Просити, а ще й з „належною покурою“ завжди вільно!

Згадавши добродійства пап для славянського обряду автор подає короткий нарис історії Польщі від її християнізації аж до упадку. Автор вірить, „że każdy naród w społeczeństwie ma pewne dane sobie posłannictwo, którego jeśli nie dopełni, staje się nieużytecznym w harmonijnym, zakreślonym przez opatrność układzie społeczeństwa ludzkiego, a następnie musi słabieć, niknąć i zagubić się nawet zupełnie, jeśli nie chwyci myśli Bożej i nie zrozumie stanowiska, jakie mu Bóg w rodzinie ludzkiej naznacza“ (ст. 30—31). Терлецький повторяє тут містично-католицькі теорії, вироблені у Франції під впливом реакції, і прикладає їх до Польщі: вона впала не зрозумівши своєї місії — бути оплотом Славянщини против німецької навали і заравом звязком між римською і греко-славянською церквою. „Teraz rozzerwana, uwięziona zrywa się i szamocze, a każde nowe poruszenie pogrąża ją jeszcze w głębszą niemoc, coraz grubszym całunem pokrywa jej zwłoki, bo dotąd nie umiała i nie umie zrozumieć i schwycić myśli swoich przeznaczeń... Tułactwo polskie (еміграція) podzieliło się na mnogie stronnictwa, które jedne ku drugim nienawiść poszłubiły, a do swoich błahych mniemań więcej wagi, niż nawet do bytu kraju przywiązały“ (ст. 41). Виною тої еміграції на думку автора було також „oderwanie się Rusi — ciężka, straszna rana, za którą tułactwo przed Bogiem i ludzkością odpowiedzialnem będzie“.

Від сеї характеристики Польщі автор переходить до церковної унії 1596 р., яку вважає найважнішою подією панованя Жигмонта III, „nastręczonem Polsce przez opatrność ku zbawieniemu wpływowi na całą Słowiańszczyznę“ (ст. 42). Та „przymieszanie polityki, nierozum szlachty polskiej i ciasne, samoistne widoki Jezuitów“ віпсували се велике діло. Думку поєднання всеї Славянщини з Римом „ściśniono do szczupłych rozmiarów: chciano tylko garstkę Rusinów do Polski należąca odciągnąć od reszty Słowian kościoła wschodniego, zbliżyć ją i przymocować do narodowości polskiej; uważano kościół ten jeno za przejście od schyzmy do obrządku łacińskiego. Ztąd poszło, że go nazwano kościołem grecko-ruskim, a powróconych katolicyzmowi mianowano cudzem nazwiskiem Unitami, nazwanie najniewłaściwsze, a malujące pozornie zakrywane cele. Niewłaściwe zaś dlatego, że obrządek nie jest ruski, ale słowiański, zawiera w sobie mnogie narody szczepu słowiańskiego, mówiace nie jednym narzeczem ruskim, ale różnemi narzeczami słowiańskimi. Nie godziło się koś-

ciola ograniczać nazwiskiem jednego narodu. Niewłaściwsze jeszcze i szkodliwsze było nazwanie Unitów, rzucające na ten kościół niby jakiś cień niepełnego katolicyzmu, niby czegoś przyczepionego, wiszącego przy kościele, co jest zupełnie wstrętne duchowi katolickiemu“ (ст. 45—6).

Се була причина, що в Польщі „choć wyrokami królewskimi powielekroć zapewniano kościołowi i duchowieństwu naszemu też same swobody i przywileje, jakich używał kościół i duchowieństwo łacińskie, w rzeczy zaś samej nigdy go do równości nie przypuszczono, nigdy biskupów naszych nie chciano przypuścić do senatu; duchowieństwo łacińskie wybierało dziesięcinę od ludu do naszego kościoła należącego, a szlachta nie znająca żadnego hamulca wydziwiała nad duchowieństwem niższym i kościołami“ (ст. 46). Та найтяжший удар завдали справі унії Гауїти, „którym słusznie całe skrzywienie przeznaczeń i wszystkie te złe dążności przypisać można“ (ст. 47). Гауїти, не сьміючи виступати против руської церкви отверто, „pokątnie starali się przeciągać Rusinów na obrządek łaciński“ i встигли перетягти туди всю руську шляхту; „obrzadek nasz został wskazany na zostanie obrządkiem gminu, gdy łaciński miał być dla szlachty; pozbawić kościół grecko-słowiański szlachty, było go obedrzeć z oświaty, skazać na ciemnotę i poniżenie“ (ст. 48). Гауїти позискали собі руських Василян і через них наложили руку на руський обряд, і тут маємо найважнійший уступ брошури, що став ся при кінці 50-их і 60-их роках вихідною точкою завзятої „обрядової боротьби“ серед руського духовенства в Галичині і довго абсорбував усю увагу галицько-руської інтелігенції, відвертаючи її від сто раз важніших, насущних справ руського люду. „Zaczęto powoli odstępować od zwyczajów kościoła greckiego i zastępować je wziętymi z kościoła łacińskiego. I tak na soborze Zamojskim w r. 1720 polecono opuścić we mszy dodawanie do krwi pańskiej odrobiny wody gorącej, oznaczające miłość gorącą, z jaką z Chrystusem łączyć się powinniśmy, i odrzucić użycie gąbki do oczyszczenia pateny, przypominającej gąbkę na której żółć podano Panu. Na tymże soborze postanowiono wydanie trebnika, zaprowadzając w nim już nader wielkie zmiany nawet w słowach sakramentalnych, które ułożono na wzór łacińskich, jak np. w spowiedzi i małżeństwie; sakrament chrztu uległ tam także wielkim zmianom. Utworzono mszę cichą, której kościół grecki nie znał, pomieszano ceremonje

mszy greckiej z ceremonjami mszy łacińskiej; kościołom także zaczęto powoli nadawać pozór kościołów łacińskich zniesieniem w wielu miejscach carskich wrót i stawianiem wielu ołtarzy: zmieniono także szaty kapłańskie wschodnie na coś podobnego do szat duchowieństwa łacińskiego, poczęto na wzór duchowieństwa łacińskiego golić brody“ (ст. 49—50). Таким робом руський обряд став ся причипкою польської церкви, а з упадком Польщі мусів також упасти. Автор накликає всіх ревних католиків, щоб поки ще час заняли ся долею тої церкви, бо „od niego zależy los katolicyzmu w Słowiańszczyźnie, a nawet pokój i swoboda kościoła katolickiego, a następnie cywilizacya całej Europy“ (ст. 51).

Далі характеризує автор своїм способом культурно-історичний розвій України, все з особливим оглядом на релігійні відносини. Цікавий його погляд на козацтво, про яке він зовсім замовчав говорячи про унію й реакцію против неї. Терлецький підносить значне Запорожя та його свобідної організації. „Było to nasienie bogate w przyszłość w Słowiańszczyźnie, i gdyby kozacy byli wytrwali w duchu katolickim, gdyby się był utworzył grecko-katolicki patriarchat w Kijowie, Kozaczyzna, w której się na ten czas skupiła narodowość ruska, byłaby się świetnie rozwinęła, mogła była nawet wysokie stanowisko zająć w Europie, bo już poczęła wprowadzać chrystyanizm do życia i stosunków społecznych, byłaby i sobie trwałość nadała i Polskę ocaliła“ (ст. 51). „Схизма“ попусувала все, і тут автор дає нарис розвою тої схизми та розвою російської держави (ст. 57—73), який ми тут пропустимо як менше інтересний; пропустимо й дальші уступи про статистику Славян і їх загальну характеристику, утерту в тодішній історіозофії ще від часів Гердера і науково безвартну. Автор мимоходом зазначає, що „od paru lat rząd rosyjski zobojetniał dla panslawizmu, zabronił nauczycielom szerzyć tę myśl, a gorliwszych jej zwolenników, Rusinów Szewczenkę, Kuleszę i innych srogo ukarał, skazując na wieczne ciężkie prace do min i wieczne soldaty“ (ст. 77); наївно ідентифікуючи панславизм Шевченка та інших „Кирило-Методіянців“ 1846 р. з панславизмом московським. Автор при кінці брошури вертає до своєї улюбленої теми, церковної, бачить головну перешкоду до порозуміння й організації Славянщини в поділі Славян між західну і східну церков, а певний того, що „prawosławie rozbawione myśli Bożej“ і лише в католицтві можливе спасеніє (ст. 82) обертаєть ся з патетичним покликком до „відірваних братів“,

кличучи їх (скажемо мимоходом, аргументами взятими майже дословно з діятриб Єзуїта Скарги „О jednotności kościoła Bożego“) до переходу до єдності. Кінчить ся брошура знов пророкованєм. Виходячи з тези, що „przeznaczenie każdego narodu, a także ludów słowiańskich jest wprowadzać w swe życie słowo Boże i rozwijać wedle niego cały swój układ społeczny“ (ст. 88), автор ось як уявляє собі будущину головних на його думку славянських народів:

„Polsce należy się przewodnictwo; z rodziny słowiańskiej ona najwięcej zasłużyła się Bogu i ludzkości, niejednokroć zasłoniła kościół Boży i Europę od ciężkich klęsk, ona z ludów słowiańskich najwięcej ma zasobów duchownych w swoich wieszczach, w swoim piśmiennictwie, w swoim prawodawstwie. Wprawdzie zboczyła ona z drogi Bożej, wpadła w rozbiecie duchowe i wikła się dotąd w pajęczynowych tkaninach społecznych klejących się w zachodniej Europie: ale ją Bóg wielkim cierpieniem, boleścią niesłychaną nawołuje jeszcze do powrotu na swą drogę, na którą gdy wejdzie, zajmie natychmiast swoje stanowisko i wtedy stanie się organem natchnienia, głową Słowiańszczyzny obrządku łacińskiego, a całemu plemieniowi dawać będzie, że tak powiemy, ton rozwoju religijnego, umysłowego i społecznego“ (ст. 89).

Загрозивши, що коли-б Польща не пішла тою дорогою і погрузла в дотеперішнім омуті, то Бог відбере їй той „світильник“ і дасть комусь иньшому, автор переходить до Русі. „Obok Polski staje niby najbliższa siostra nasza Ruś; ona ma być dla Słowiańszczyzny obrządku grecko-słowiańskiego tem, czem Polska dla obrządku łacińskiego. Do niej tam należeć będzie ujęcie steru duchowego, kierowanie rozwojem religijnym, umysłowym i społecznym. Jej położenie nareszcie środkowe, urok religijny Kijowa, zaród kościoła słowiańsko-katolickiego, charakter ludu, wyrób duchowy i wspólność duchowa z Polską naznaczają jej to stanowisko. Pomiedzy Rusią i Polską powinno, musi nastąpić zharmonizowanie; dwie te siostrzyce powinny być jak dwa pnje jednego drzewa, jedne soki tymże samym korzeniem ciągnące, u spodu zrosłe, a u góry każdy rozwijający się bujnemi gałęziami i ozdobnym kwieciem. Tak, Polska i Ruś ściślej z sobą wzajem zwiążać się muszą; każda z nich snuć będzie we własnym duchu swoją narodowość, ale z jedneje myśli katolickiej. Od ich zwiążania

zależy uharmonizowanie całego plemienia, a to związanie nie wątpimy że nastąpi, jak tylko Polska wyjdzie z zamętu pojęć na jasną drogę Bożej, a Ruś żywiej poczuje się w myśli katolickiej i swoim przeznaczeniu“ (st. 90). Яке близьке й вірне було порозумінє Терлецького з Паном Богом, показали вже досить пізніші історичні події.

Далі розпоряджаєть ся автор тим самим пророцьким правом Чехами, яким дає монополє „pracy umysłowej“ i оборони Славян перед Німцями, далі Хорватами, Дальматами i Дубровчанами, яким обіцуює панованє на Адриятиці, так як Полякам i Росіянам на Ледовім океані, Русинам i Болгарам на Чорнім морі, за чим піде „utworzenie potęgi morskiej słowiańskiej i związki przez morza z innymi narodami, dostarczanie dla Słowiańszczyzny płodów azyatyckich i afrykańskich i bogatych wyrobów zachodniej Europy“ (st. 91). Болгарам (про Сербів автор не згадує!) призначено зломати турецьке панованє в Европі, а „Rusi przeznaczeniem jest — powtórzyć jeszcze raz — przywieść do jedności katolickiej całą Słowiańszczyznę obrządku słowiańskiego i przewodniczyć jej rozwojowi“ (st. 91). Отся славянсько-католицька сила мусить знищити Турцію, відродити Грецію, проникнути, переварити i переродити кольоса — Росію. I автор малює щасливий стан Славянщини по доконаню сього діла: „Nowe wytworzy się urządzenie społeczne, wypłynie ono z myśli Bożej w dobry grunt serc słowiańskich wszczepionej. Będą tam wolność, równość i braterstwo, nie w konstytucyi na wątlым świstku lub murach zapisane, ale w sercu ludu całego wyryte i wzwyczajeniem pełnione. Nie będzie stronnictw, chociaż różność w mniemaniach i przekonaniach będzie... Każdy z narodów słowiańskich urządzi się wedle swoich własnych potrzeb, każdy swój własny rząd mieć będzie, a te spływać się będą w jednym środkowym. Duch słowiański woła o władzę wybieralną, potępioną rozumem ziemskim, ale najdoskonalszą, kiedy z ducha Bożego wypływać będzie“ (st. 93). Вірою в можливість „i istnienie powolnego a daleko sięgającego postępu“ кінчить автор свою брошуру.

В Галичній вона швидко стала відома i мусіла зробити значне вражінє. В ч. 27 „Зорі Галицької“, виданім д. 8 н. с. цьвітвля 1850 р. про неї заговорив А. Петрушевич. Він завважив, що хоч автор брошури „не есть со всѣмъ безпристрастенъ въ своимъ судѣ и опытный въ древней русской исторіи, то одвако въ его маломъ

сочиненію при нинішнихъ обстоятельствахъ (чи лише так?) на-
ходится много исторической истинны". На доказ рецензент дає
кілька виписок із брошури (по руськи) про унію й Єзуїтів, про за-
мойський собор і цюване руських обрядів і на тім уриває. В ди-
скусію ідей порушених у брошурі не вдаєть ся зовсім, тай при то-
дшніх цензурних обставинах се ледви чи й було можливе. Та ре-
цензія без сумніву зацікавила не одного в Галичан, тим більше,
що Терлецький швидко дав про себе чути новим, ще цікавішим
твором. Він очевидно пропагував устно свої ідеї в Парижі, не лише
серед польської еміграції, для якої була написана брошура, але
також серед висших сфер французького духовенства. Йому удало
ся позискати париського архієпископа, а також славного пропо-
відника Лякордера для своїх ідей на стільки, що сї достарчили
фондів на заснуванє греко-славянської духовної семінарії в Па-
рижі під проводом В. Терлецького. Вісти про се через посе-
редництво польське дійшли й до Галичини, та не забарив ся
й Терлецький справити ті вісти та розвинути свої ідеї перед
галицькими Русинами. В ч. 20 і 21 „Зорі Галицької“ з 1851 р.
поміщено лист Терлецького писаний в Парижа під датою 15/27
лютого 1851, із якого тут виймаємо важнійші уступи. Похва-
ливши Галичан за ревну оборону своєї народности, пригадавши,
що „наша Русь числить більше 13 мільонів народа“ (цифра така
сама, як у польській брошурі) він пише: „Мы твердо вѣруемъ,
сильно уповаемъ, що народность наша воздвине ся и зацвѣтетъ
между народностями братными, якъ дерево масличне, будьто бы хо-
руговъ мира и любви. Давная и молодая, за глубокий має она ко-
рень въ народѣ, щобъ мала марно исчезнути; а еще необѣгла
круга своего развитія, щобъ ся розцвѣсти не имѣла. Най только
вѣтрянко свободы повѣває на ню яке малое время, а достигне она
сестры своей духомъ и разумомъ. Нашая народность, то верхов-
ная хоругвь между всѣми словянскими, хотя тихая и незнакомая
по сии времена. Верховная не господствомъ, не властію, але ща-
сливымъ однакимъ успособленіемъ и положеніемъ на картинѣ Сло-
вянщины, изъ неи може спасительное вліяніе пройти на всѣ братніи
народы: сказалъ бымъ, въ томъ есть опредѣленіе Богомъ начер-
танное. Населилисьмо середину земли, на которой широко розки-
нули ся словянскія племена, мало не со всѣми братными народами
стикаємся, нашъ языкъ ближе всѣхъ приступаетъ языка церквою
за святыи пріятого, которымъ по нашему суду праотци наши Сло-

вяне говорили, и якъ земля наша, и онъ есть во серединѣ всѣхъ нарѣчій словянскихъ, такъ що нимъ найлегчайше зрозумѣтися въ Словяниномъ каждого народа. А що больше всего, между нами сохранила ся святая словянско-католическая церковь въ томже дусѣ, въ якомъ ю завели святини великии апостолы Кирилъ и Методій, якъ ю приняли послѣ св. Ольги св. Володимірь и святини отци печерскіи. Церковь не самозваніемъ католическая, но созданіемъ на камені, который самъ нерукотворенный камень Іисусъ поставилъ основаніемъ своей церкви. То дорогоценный нашъ бисеръ, которого повиннісьмо стерегти и твердо сохранять, въ нимъ бо заключается мысль будущности, не нашей лиш тѣлько, но и цѣлой Словящины“ (З. Гал. 1851, ст. 163—164).

У другій части своєї дописі Терлецький оповідає про свій париський заклад. Він існує вже 8 місяців, знач. заснований був у червні 1850 р. „Першій французкій проповідникъ в. отецъ Лякордеръ еще 16 цвѣт. минувшого года малъ на тую цѣль проповѣдь, абы добровольными складками камень основательный для нашего заведенія положить. Оно есть подъ трескливымъ покровомъ преосв. Архіерея Парижского“. Засновано при нѣмъ церковь на імя Кирила і Методія; в ній що неділі відправляють богослуженє „во всемъ по правиламъ восточной церкви, якъ ся тое въ патріархатѣ греко-католическомъ Антиохійскомъ дѣеть“. Далі оповідає автор про богослуженє на спомин холмського єпископа Шумборського, що відбуло ся 24 січня, на якому був і париський архієпископ і вислухавши богослуженє та руський спів, сказав до зібраних: „що про тое прійшолъ умыслє, щобы показати поревнованіє и прихильность свою къ нашему заведенію, къ нашей церкви и народу“ і додав: „Розкажіте вашему народови о моимъ чувствѣ для него“. Далі автор оповідає ще дещо про свій заклад, в яким „число (кого?) умножается“, надіють ся мати Болгарів, Босняків і иньших Славян, але хто в ньому є і як воно ведеть ся, про се ані слова. Ще одна интересна дрібниця. „Зъ Ляховъ — пише Терлецький — денекотри противлятсѣ намъ, но суть другіи лучше розумѣющіи справу словянскую, и тыи не только пріятныи намъ, але и помагають“. В кінці автор натякає на ріжні подробиці в роді завязаня комітету для несеня помочи східнім церквам, але подробиць не подає ніяких, відкладаючи їх до другого листу, який одначе не був написаний.

Яка була доля „греко-словянської семінарії“ заснованої Тер-

лецьким у Парижі, сего точно не знаємо. Та в усякім разі вона тривала мабуть не довше року, а вже в р. 1855 бачимо Терлецького в Римі, де він займаєть ся перекладом на українську мову „Наслідуваня Ісусу Христу“ Томи а Кемпіса та перекладає на туж мову вірші Богдана Залєського (див. Зоря Гал. 1855, стор. 208). Здаєть ся, що ще в кінцем того року він вибрав ся в другу подорож на схід, відки в початком 1856 р. прислав якийсь великий дарунок для музея Народного Дому у Львові. В тім часі розпочинаєть ся його кореспонденція з Головацьким і певно з многими виднійшими провідниками тодішньої Руси¹⁾; з Бейруту він посилає Головацькому частини своїх записок про свою подорож до Єрусалиму та свої переклади з Залєського. З його листу з д. 7/19 мая бачимо, що Галичани раді були бачити його між собою. „Кажете мені, --- пише він, — що в Галиції всі, і преосв. Владика і Каноніки і Василяне прийняли б мя з відвертими руками. Вірую та прошу вас всім за то сердешно подякувати“, та все таки до Галичини їхати він побоюєть ся і оповідає (мимохідь кажучи, прегарним українським способом) відому байку про зайця, якого серед добрих приятелів з'їли собаки. Та видно, що ся думка засіла йому в голову. Вернувши з Палестини до Риму, він нараз весною 1857 р. приїздить до Відня, де між иньшими також бачить ся з ним Іван Головацький, який під д. 26 цвітня й пише брату: „Недавно пріїхалъ сюда отецъ Ипполитъ Терлецкій, смѣсь польскаго Украинца въ наружной православной или лучше греческой формѣ. Я познакомился съ нимъ, и могу сказать, что онъ уже свой вѣкъ пережилъ — не годится больше ни для какой пропаганды. Онъ совершенно безвредно могъ бы поживать между нашимъ клиромъ или по крайней мѣрѣ въ какомъ монастырѣ, чего онъ именно и желаетъ для упокоенія старости своей. Онъ читалъ намъ какимъ то сентиментальнымъ образомъ думки украинскія переведены изъ Богдана Залєскаго: на видъ хороши, но размотришь — то пустяки!“ (стор. 351).

З того-ж листу довідуємо ся, що Терлецький поробив кроки у міністра Буоля, щоб йому було вільно жити в Галичині; уряд одначе бояв ся протесту Росії і позволив йому осісти в однім із угроруських монастирів. Пишучи до брата д. 11 серпня Ів. Головацький уже згадує, що „отець Владимиръ“ сидить у Чернецькім монастирі (ор сит. 364). В р. 1858 він заїздить на якийсь час до

¹⁾ Див. К. Студинський, Кореспонденція Я. Головацького в літах 1850—1862, стор. 273.

Галичини разом із Духновичем, відвідує Народний Дім, заходить до Куземського, та не застає його дома (ор. cit. 319), а 17 січня 1859 р. пише до Головацького зі свого відлюдного монастиря: „Обытаючи въ середынныхъ роздолахъ гѳръ, якъ кажутъ на верховыѳ въ виддаленномъ видѣ мѣста, до котрого доходитъ почта, монастырѣ, не чудно, що дуже пѣвно видбираемо все, що почтою до насъ прыходытъ“ (ор. cit. 427). Він як дитина радуєть ся листови Головацького. „Може николи не булысьте въ такомъ положенїи, въ котрымъ окрестъ тебе спытъ ще твердымъ сномъ всякое умственне двыженїе, то ѳ не здужаете изобразыты соби, яка то радость имае за серце, яка въ нымъ будытъ ся вдячность, колы въ такомъ состоянїи чоловікови жажлучому интеллектуального жытя, мовъ роса небесна спаде хотъ капля яка зъ наукового свѣта, а тымъ бильше слы ся капля вытече зъ родымого жерела та подасть ся возлюбленною рукою“ (ст. 427–8). Він жалуєть ся на хворість, та про те не перестає снувати плянів — видавати газету для народа, для якої ѳ він сам обіцює працювати. „Слыбъ Богъ дозволывъ мени переселити ся колы до Васъ, за чымъ, правду сказавшы, дуже тужытъ мое серце, то бымъ дуже на се напыравъ“. Підозрїваючи, що його хворість має жерело власне в тїй тузі за Галичиною він додає при кінці листа: „Слы мени крышки лыпше стане, то може дырну ще въ Галычыну до Лаврова, Добромыля та черезъ Перемышль до Кракова“ (ст. 428).

Помиляв ся Іван Головацький пишучи в 1857 р. про Терлецького, що він пережив свій вік і нездібний уже ні до якої пропаганди. Терлецький ждав лише хвилі. Він був певний себе, певний того вражїня, яке робив на людий. Свѣжий досвїд мав на Духновичу, що в „Зорѣ Галицкѳй яко альбумѣ на годъ 1860“ витав його ось яким чудернацьким, але про те щиро відчутим віршом:

Честный Отче Владиміръ!
Тебе другъ витаєть щиръ
И весь угро-рускій клиръ
Изъ Карпатскихъ вольныхъ гѳръ.

Хоть Ты, рускїй богатырь,
Затворился въ монастырь, —
Но читаешь намъ псалтырь,
Честный Отче Владиміръ!

Не желаешь Ты безъ мѣръ
Свѣтлыхъ, багряныхъ порфиръ,

Про то тебе славить мѣръ,
Честный Отче Владимѣръ!

Презираешь шумный пиръ,
Тебѣ довлѣеть и чиръ,
Скоро звукъ есть рускихъ лиръ,
Честный Отче Владимѣръ!

Середъ нашихъ родныхъ гѣръ
Дружбу Ты найдешь и миръ,
Такъ у насъ не будешь сиръ,
Честный Отче Владимѣръ!

Помилив ся й Духнович. Терлецького зовсім не тягло до спокою. Скоро тільки Голуховский уступив із губернаторства Галичини, Терлецький переїхав сюди. Характеристику його діяльності в Галичині і той підклад, який їй піддавано в галицько-польських сферах, маємо в рукописній праці Пл. Костецкого (бібл. Оссол. 3063), з якої виймаю пару уступів. Пл. Костецкий присвячує діяльності Терлецького в Галичині окремих уступ, що має титул „Sprawy obrzędowne“. Ось що читаємо в нїм:

„Початок руху треба мабуть віднести до Риму. Спутаний кайданами свѣтського панованя і капризів монархічних традицій, Рим не можучи, не хотячи супроти Москви й її насильств виступити ділом або хоч словом, яке-б вистало за діло, задумав штучкою вплинути на московську схизму. Повне приверненє грецького обряду аж до його первісної чистоти між уніятами в Галичині мало показати московським схизматикам... толеранцію Риму, що переходячи на лоно католицизму заховать те, що можна-б назвати народністю релігії. Сю думку піддав Римови мабуть відомий парисько-римський Василіянин Терлецький, якого сфанатизували може подорожі його по Сході та побут між Маронітами й иньшими уніятами в Палестині та в Єгипті. Відомо мені, що в римській Пропаганді по р. 1850 був він дуже діяльний; мабуть се з його вітхненя зроблено митрополіта Левіцького кардиналом римським. В р. 1857 пустив ся Терлецький на місію замість до Болгарії — до Галичини, де вже перед тим ріжними дарами книжок і всяких куріозів для руського музея в Нар. Домі у Львові, перепискою з пок. Бохенським, суфраганом львівським та з Яхимовичем у Перемишлі протер собі дорогу, так що Юр вибачив йому і 1831 рік і побут на еміграції. Та поки Голуховский був губернатором, не знайшов Терлецький доступу до Галичини, але сидів на Угорщині, в монастирі Красноброді на гра-

ниці сянницької землі, відки мав уже зносини з галицькими попами, а до Львова загощував лише тихцем. Колиж Голуховський перебрався до Відня, прибув Терлецький до Галичини, але в львівській монастирі сидів рідко, а все кочував по провінціальних.

„Здібний, горячий, окружений німбом перебутого життя і ренеґацтва (?), бо нараз у „Словѣ“ почав кидати брехні та клевети на Поляків, яких довгі літа не бачив, хиба на еміґрації чи в подорожах, а до того сам із поважною бородою, убраний у широку рясу, з довгим волосем як схизматицький архимандрит, толкуючи про греко-унїятські обряди на Сходї, де вони заховали ся в цілій чистотї від віків, мусїв тайний висланник Риму поражати і ум і фантазію галицько-руського клиру, що кинений у каламутний вир політичних агітацій, яких не зглубляв, не розумїв, але мусїв служити їм зрядом, завидуючи лишого побуту та поведження серед осьвічених верстов латинським ксьондзам, шукав і хапав поквалпно новину, що видавала ся йому його старим правом, видертим у нього беззаконно або сфальшованим давнюю і пізнійшою польсько-римською пропаґандою. Се діяло ся тим більше, що та повість викликала величезний переляк серед латинського клиру і обуренє серед Поляків; се безмірно радувало галицьку духовну Русь і заострювало її до чим раз більшої ревности в пропаґандї та її манїфестованя аж до формальних демонстрацій“.

Не цитую дальших уваг Костецкого про вмішанє австрійського уряду в ту обрядову суперечку, про визначенє суду з делеґатив-консисторій руських і латинських, куди покликаний був також львівський арцибіскуп Вержхлейський, про обіцянки скликаня руського синоду для сеї справи, що тоді так і лишили ся обіцянками — се все належить уже до історії 60-их років. Додам іще, що Терлецький, як каже Костецкий „podobno na żądanie rządu“ мусїв знов вертати на Угорщину до Краснобродського монастиря. Та тут йому не сидїло ся; він утік до Росії і задавши брехню всім своїм давнійшим ідеям, висловленим між иньшим у брошурї в р. 1849, прийняв православє. Вмер, переживши сам себе, православним монахом. З невеличкою метатезою можна би про нього сказати те, що в Гетевім „Фавстї“ говорить про себе Мефістофель :

Ich bin die Kraft,

Die stets das Gute will, und stets das Böse schafft.

ПАВЛО БАРВІНСЬКИЙ.

АДВОКАТ МАРЕНИЧ.

Кріпацтво впало і разом з ним, по вислову покійника, нехай царствує, дідуся все шкереберть пішло, перевернулось до гори дном. Взять, наприклад хоч тих же самих кріпаків. Далеко більша часть із них разом із волею одержала за все своє терпіння нагороду: десятину з лишнім, а інде і без того, з дорогами, усадьбою і вигоном, земельки на ревізську душу. Хоч кажучи по правді на такому своїйому ґрунті не то розігнатись, але навіть і кістки свої розправити як слід не можна, ну, та все таки, як кажуть: після хрину редьку їсти можна! А от кому прийшов ся після редьки хрін, то тим було вже зовсім кепсько! А було й таких чимало. До їх належала вся та двірська челядь, що за часів кріпацтва жила й харчувала ся на панський кошт і несла за все це ті обовязки, які їм призначала панська воля. А панська воля в ті часи була на диво ріжнотна на вигадки: починаючи з льокаїв, покоївок, поварів і кінчаючи музиками, балетницями і співаками. Були навіть і такі, яких весь обовязок був доскотати п'ятки або казати казки на сон грядущий своїм розпещеним панам і паням. От цим то вже після кріпацтва прийшло ся дуже не до шмиги! Охотників поїть, кормить і зодягать усіх цих казкарів, балетниць, „п'яткочухалів“ і т. в. тепер було мало, бо бувшим їх панам не дуже спалось і під казку, а закон признав по правді, що до наділу їм зась. І порозлазилась уся та челядь, немов би руді миши, по всіх усядах великої російської землі промишляти де, як і чим попало шматок того „насущного“.

Ціла хура такої челяді, по непотребі, була перевезена богатим дідичем із столиці в одну його маєтність, у слободу Борисівку. В тім числі й явивсь у слободу Борисівку Трохим Степанович Маренич вкупі з жінкою своєю Серафимою, або „Сірашою“, як звав її муж. Чим була і які обовязки при дворі дідича сповняла ця пара, сього ніхто достометно не знав; за те запевне кожен знав, що в Борисівку явив ся Маренич, як кажуть „яко благ, тако й ваг.“ Окрім цілого гурту дівтори інших нажитків не було в нього нічого. За те він привіз із собою деякі столичні звички, між якими виділялась звичка до чаю, кофію, а також і до байдикування.

Навіть стаття Маренича сама собою визначала те, що ні до якісній праці він зовсім не годився. Щупляве, завжди чисто виголене обличчя з невгамовними маленькими очіцями, якогось мутного цвітуту, навдивовижу довгий, чим далі до кінця товстіший ніс, мов величезна крапля ось-ось готова зірватись над тоненькими губами маленького, мов у коропа рота, — все те показувало в ньому скоріш усього актора-коміка середньої руки; а вся мізерна фігура з коротким тулубом на вигнутих ногах, здавалось, так і призначалась природою в льокаї.

Приїхавши в Борисівку Маренич довго бідував, аж поки не звела його доля з мійським правознавцем Петром Івановичем Тиблом. Завваживши хороший почерк, яким володів Маренич, добродій Тибло став інколи давати йому переписувати деякі свої „бумаги“. От ця то переписка і навела Маренича на ту дорогу, по якій не звертаючи і йшов уже він до смерти.

Бачучи, як легко доставались гроші його принципалу Тиблу, він задумав сам по троху пробувати свої сили в адвокатурі. Перша проба вийшла вдатна, а далі зовсім несподівано для себе Маренич знайшов у собі навіть деякий талан до цього фаху. Він наважився будь що будь придбати собі клієнтів, і разом із ними популярність, славу й гроші. Запопавши десь то два томи якихсь розрізнених „Законів“, він на підставі тих статей, які знаходив у них, почав строчити охочим на право і на ліво у всякі судові місця: жалоби, прошеня, апеляції й касації, словом, усе що кому треба. Чим щедріший був клієнт, тим більше Маренич пхав, не розбираючи, до речі чи не до речі, в його прошення тих статей, які знаходив у своїх томах. Дуже часто ці статті були просто анекдотичні. Просить його, приміром, якийсь Петренко написати йому апеляційну жалобу на хибну постанову мійського суду про його усадьбу і крім умовленої плати обіцяєть ся привезти йому в дарунок гусака або мішок картоплі; Маренич із свого боку теж подбає: упхне в його прошення якусь статтю з своїх законних томів: „а по сему покорнійше, дескать, прошу на основаніи такой то и такой (примірно 245) статьи с. в. отмѣнить рѣшеніе суда и постановить дѣло въ мою, Петренка, пользу“. Стануть читать таке прошення грізні судді, і по неволі засьміють ся, бо вписана Мареничем стаття говорить зовсім не про усадьбу, а карає за прелюбодійство.

Маренич із деякого погляду був навіть новатором в адвока-

турі: він не ждав, поки клієнт обернеться до нього за допомогою й порадою, а сам ішов йому на зустріч. Іде наприклад він над річкою, узброєний снастями (треба знати, що Маренич був спортсмен-рибалка) і нараз, зовсім ненароком, зверне свою увагу на те, що тин, який розділяє городи яких там Метигуза й Недолі, ніби то не прямо упирається у річку, а трохи забирає навкося, в володіння того або другого з них. Така незначна, як здасться, обставина, примушує його негайно закинути спорт і вернутися до дому.

— Чого так скоро повернув ся? — запитає було жінка.

— Мовчи, Сіраша... Мисль!... — При сьому Трохим Степанович лясне себе долонею по лобу і Сіраша не розпитує вже більше. А Трохим Степанович заклавши у кишені руки марширує по хаті мугичучи собі під ніс улюблену пісню: „А я в три коси косила, по самую річку...“ і детально обробляє „ідею“, що залізла йому в голову.

— Єсть! — нараз крикнувши і повертаючись на заклабуках кінчав він маршування. — Сіраша!... бриль, сюрдут і парасоль!...

Бриль, сюрдут і парусинний парасоль-дощник, без якого Маренич ідучи „в урядовій справі“ ніколи не виходив із дому, в мить являлись на столі. Трохим Степанович, убраний у парадну одіж, входив уже в двір Метигуза, і як що заставав хозіяна на подвір'ї, то негайно й приступав до діла.

— Здоров був, Свириде!

— Здрастуйте, Трохим Степанович!

— Ну, кажи мнї зразу: буде могорич?

— Та було б за що, Трохим Степанович...

— Та діло, брат, таке, що... вік дякувати будеш!

— Та ну?!

— От тобі й ну!

— Так милости ж прошу: зайдіть у хату!

— Та то нехай після. Та й діло, брат, твоє не хатне, а надвірне.

— Як це так? — не догадується хозіян.

— А так... Ходім лиш на город, я тобі щось покажу.

Гість і хозіян чимчикують на город.

— Бачиш? — питає хозіяна Маренич, показуючи на сусідський тин.

— Бачу.

— Що бачиш?

— Та тин і бачу...

— Та то я без тебе знаю, що тин. А ти мені скажи: куди той тин пішов?

— Та куди ж там? В низ до річки.

— Та це я знову бачу, що до річки, а не в небо... А річ у тім: як він пішов?

— Та Бог же його сьвятий знає... Здасть ся, так таки й пішов як слід.

— Як слід, ти кажеш?... — І Маренич многозначно позирає на Свирида. — От у тім то й річ, що він пішов не так як слід!

Свирид іще раз скине оком на тин, подума, навіть потилицю почуха, а все таки не добира рахуби: до чого веде річ свою Маренич?

— Еге-ге-ге... Який же ти тухтій, мій голубе!... — з легенька поляпавши його по плечах, з усмішкою промовить немов би то жаліючи Свирида Трохим Степанович. — Тебе, голубчика, грабують серед дня, а ти й не бачиш.

— Як це так? — насторожившись уже запитує Метигуз.

— А так! Ти споглянь лиш, куди до тебе вгородив ся своїм тинном сусід твій Недоля? Тут видно і без астролябії, що він мабуть більше двох сяжень землі твоєї прихватив. І Маренич почина вертіти Свиридом на всі боки. То заведе його із низу і одійшовши трохи устроить свого парасоля в землю й крикне:

— А дивись тепер на парасоль, куди він показує?

— Як то показує?...

— А так: що проти нього стоїть?

— Недолин хлів.

— Ага?!... Недолин хлів?... А ну тепер дивись! — і Трохим Степанович зайшовши з заду і вхопивши за голову Свирида, повертає його вязи трохи в право. — А тепер куди він значить?

— Тепер як раз стоїть на мій димар!

— А-а-а... Тепер сам бачиш, що на димар? А ну лиш, іди тепер сюди, голубе мій сизий! — І Маренич веде його у верх до хати.

— А дивись лиш тепер на отой сояшник!... бачиш?

— Бачу.

— Диви ся з него, по горизонту, просто на оту вербу...

Ну?... куди він показує?

— Та на вербу ж і показує!

— А як би не було верби?

— Так тоді б видно було Троїцьку дзвіницю.

— Ого-то й ба, що у тебе отут дзвіниця!... — і Трохим Степанович торка з легенька лоб Свирида. — Ти, голубе, не сердься, я тобі по щирости кажу... Ти знаєш, що воно усе оце означає?

— А що таке?

— Самовільний захват чужої недвижимої, совокупно з посягательством на соціальний стрій російського громадянства, виждущий ся на урочнім положенні добровольного розмежування наділів, по указу Їго Імператорського Величества і передумотренний в законі уголовних діл параграфом... параграфом... здасть ся 45! А по сему ти можеш не тільки що одгородити собі в імущества Недолі два сажени землі, але навіть і в тюрюгу, коли дітий не пожалієш, то можеш засадити його! От що!

— Та в тюрму не треба вже... Бог з ним! Звісно й дітий жаль... А от що два сяжні городу від него одібрати, то я без того не согласен! — рішучо вже додає Свирид. Цевність Трохима Степановича так вплинула на нього, як наче він і справді мав уже право карати, чи милувати Недолю.

— А скільки років як цей тин стоїть? -- знов запитує його Маренч.

— Та років більш десятка.

— О!... Возникає нове діло, по лінії громадянського вже судопроізводства! Скільки років стоїть тин, за стільки років ти маєш право зискати із него вбитки за пользування твоєю власністю. А це, мій голубе, теж чогось стоїть!

— Так як би ж його оборудувати це діло, Трохим Степанович? — запитує вже заохочений Свирид.

— А от приходь сьогодні вечером до мене, там ми й розміркуєм. А тепер поки прощай! Бач, забалакав ся з тобою, а тут діла повна голова. Жінка наказала купити мішок пшениці та змолоти на борошно, так я оце думаю забігти на вітряк до сусіда вашого Недолі, купити у него, та там же і змолоти. Зоставайсь здоров!

— Та... Слухайте сюди, Трохим Степанович! Ви не турбуйте ся за цим: у мене єсть там клунок борошна в дуже доброї пшениці, — то я вам сьогодні, як що теє... то приставлю... Нічого вам і чухрати до того Недолі. Хиба він дешево оддасть?... Ого-го!... То така людина, що дорого здунить! Ти бач, анахтема, скіль-

ко ж то время дурнісінько володів моїм городом!...

— Ну добре, добре... Пристав, — а там потім порахуємось...
Прощай!

— Ходіть здорові.

Оба задоволені, гість і хазяїн, розстають ся.

Через тиждень після цього у волостнім суді заходить діло про відібраннє захопленого Недолею у його сусіда Метигуза усадебного місця; а ще через тиждень Ничипір Недоля радить ся з Мареничем: як йому быть у такім випадці? Часто таке діло йде з пів року, а інколи то й цілий рік. За весь цей довгий час Недоля і Метигуз служать найсправнійшими доставцями для Маренича: пшона, цибулі, борошна, картоплі, а інколи й інших харчів. Але що було цікавим, так це те, що як Метигузу й Недолі обридла позви, то вони в обопільній згоді обертали ся до тогож Маренича, щоб він їх помирив. Трохим Степанович при сій оказії взявши з тої й другої сторони чималий бариш натурою кінчав між ними діло миром.

Що ж до звичайних трапунків в адвокатських справах, то у Маренича був надзвичайно оригінальний спосіб. Піде він у крамницю, купить лібру паперу і напише по одному шаблону екземплярів з двадцять прошеній у суд, воставивши у них де слід прогалінки, щоб вписати потім імя і прозвище позваного й позивача, а також назвиско того суду, куди повинна йти бомага. Приходить понеділок або п'ятниця (базарні дні в Борисівці) і Трохим Степанович іще з ранку сидить було на рундуці біля церкви дожидаючи своїх клієнтів, маючи з собою перо і каламар про всякий випадок...

Клієнтів до такої практики постачали для Маренича окрім Борисівки ще й навколні хутори. Полаєть ся було яка уїдлива Лепестина з своїм сябром Яценком за поросю, що перевернуло в неї діжку, або за возулясту курку, — виштапує його, як кажуть, на всі боки, та ще сама ж і в суд на него забажає скажитись. Діждавши понеділка або п'ятниці іде вона під церкву, де вже сидить на рундуці Маренич, немов би сич той визираючи своїх клієнтів. Підійде до нього Лепестина і між ними починаєть ся такий наприклад діалог.

— Здрастуйте, Трохим Степанович!

— Здрастуй.

— З понеділком бувайте здоровенькі.

— Спасибі!

— А я оце до вашої милости, Трохим Степанович.

— В чім діло, говори?

— Та хочу прохати вашу милость, щоб написали ви мені в суд прошення на отого вірлоокого мого сябра!...

— Якого?

— Та на Яценка ж!

— За віщо, за образу, чи як?

— А звісно, за образу...

— Як: чинно, чи словом?

— Та й чинно й словом... усячеські!

— Та-а-ак... — протягне Трохим Степанович. — Виходе двоїста, так сказати, обоїльна образа! Гм!... Таке прошення тобі не дешево буде коштувати.

— Чого-ж це так?

— А того, що так по „такції“ виходить! За прошення об образі словом — одна ціна; за прошення об образі чинно — ціна вже друга, по „такції“ возвишенній. А тут уже тройна повинна бути плата: за перше, друге і обоє вкупі! Зрозуміла?

— Та звісно зрозуміла, — промовить Лепестина, ні дідька лисого не розчолопавши в тім, про що казав Маренич.

— Ну так як же? — запитує Трохим Степанович.

— Та я ж не знаю... Кажіть, скільки ви візьмете за написання?

— Ну добре, я тобі без торгу ціну обявлю: один карбованець і шкалик¹⁾ на могогорич!

— За віщо? — дивуючись питає Лепестина. — За отого вірлоокого Яценка, та ото буду вам платити карбованця? Та й рід його не діжде! Коли платити карбованця, так я зараз піду, викличу його з хати, та прямиїнько отак: тьфу!... Йому між очі! — При сьому Лепестина заносячись у розмові ненароком заплывує й сюрдут Маренича.

— Ну-ну... ти! Дивись лиш, куди харкаєш? Ще тобі навколо місця мало, що ти на мене поціляєш?... Свинота бісова!

— А тільки що!... Нехай уже краще він на мене жалобу заносить і платить вам карбованця за це! — не звертаючи уваги ні на що про своє торочить Лепестина. — Прощайте!

— Та подожди ж! — заверта її Маренич. — Ну ти свою

¹⁾ Невеличка міра, якою продавали перш горівку.

оказуй ціну: скільки ти наважила ся дати?

— Та проти вашої ціни я вже своєї й не складу...

— Ну одначе?

— Семигривенника ¹⁾, коли хочете, візьміть, та щоб було написано усе як слід, по „хормі“... щоб прямо його у буцигарню засадили!

— Ну-у... Ти б уже рада була за свого семигривенника у Сібіряку чоловіка запроторить! От тобі, коли хочеш, для тебе тільки, бо я знаю, що ти людина небогата: коповик і без жадних там „хвактичних“ витребеньків!

— Не дам... Йй Богу, не дам!... — рішучо обявляє Лепестина.

— Та що ти, діволова бабо, торгуєш ся неначе за вола?!...
— От ще!!!...

— Та куди ж таки: коповик!... Господь з вами!...

— Ну давай уже два злоті, та й біс з тобою!... Якого ти греця царимониш ся, — ніяк у толк я не візьму! Це ж прямо таки на збиток комерції виходить!...

Але не дивлячись на таке ласкаве поводження, Лепестина все таки царимонить ся.

— Ну от дивіть ся, як перед Богом, — христить ся вона на церкву, — четвертака ²⁾ віддам, а більш ні шеляга, хоч знов прощайте!... І Лепестина знову повертаєть ся іти.

— Та стривай!... Ну та й „хвактична ж“ з біса баба! Прямо так тобі й вертить ся, як та дзига, немов би чорт ласкоче їй підошви! Щастя твоє, що у мене готове прошення маєть ся... — і Мареннич достає з кишені одно влаштоване прошення.

— Так ви ж з першу прочитайте... — не довіряє Лепестина.

— Ну, цей „хвакт“ до тебе не касаєть ся... Прочитаєм у свій час; а тепер треба ще повписувати дещо!

Трохим Степанович виймає каламарь, перо і тут же на рундуці, розгорнувши лист паперу, приступає до діла, заміщаючи в ньому прогалини.

— Як твоє мення, отчество й фамілія? — допитує він Лепестину.

— Мене?

— Ну звісно, не мене ж!

— Мене зовуть Лепестиною.

¹⁾ 20 копійок. ²⁾ 25 копійок.

- Так і запишем: Ле-пес-ти-ни... А по батьку?
- Прокоповна.
- Про-ко-пов-ни... промовляє в слід за нею записуючи Трохим Степанович. — Фамілія?
- Яка „хамілія“?
- Ну, прозвище?!
- А-а... Прозвище? Прозвище — Куделиха! Так прямо і пишеть: Куделиха!
- А того, хто тебе зобідив, як зовуть?
- Харько!
- А отчество?
- Та ще й по отчеству писати того харциза?! — збунтується Куделиха. — Не треба!... Не пишеть!...
- Не можна не писати! Так помагаєть ся...
- Не пишеть!... Я вам краще пятака надбавлю, тільки не пишеть!
- Ну, в виду такого „хвакта“ можна й не писати — згоджуєть ся Маренич. — А як його прозвище?
- Яценко, паскуда, вірлоокій!... — аж верещить уже Куделиха згадавши про образу.
- Фу-у-у ти!... Аж три прозвища для одного? Богато! Ну, запишем перше. От тобі й квит! — промовить Маренич ховаючи перо і каламарь.
- А ну те ж прочитайте, — знов недовіряє Лепестина.
- Ну слухай, коли хочеш! — і Трохим Степанович виразно починає читати прошеніє.
- „Въ Бѣлянскій волостной, примірно, судъ, — крестьянки Лепестины Прокоповны Куделихы слезное прошеніє. Покориѣйше прошу Бѣлянскій Волостной Судъ приговорить крестьянина Харька Яценка, — за пьянство, буянство, сквернословіє и разбитіє оконъ, — о чемъ покажутъ своевременно свидетели, — на трое сутокъ подъ арестъ...“ Довольно буде на трое сутокъ? — зупинившись запитує він Лепестину.
- Та довольно... тільки...
- Стривай лише, не перебивай!... „На трое сутокъ подъ арестъ, чѣмъ меня, просительницу и удовлетворишь. Къ сему прошенію... а по безграмотству...“ Ну тут уже діло суду. От тобі і все!
- Стривайте лише, Трохим Степанович! На віщо ви там

написали ще про вікна? Вікон він не бив.

— Ну, ти почнеш ще там, бісова бабо, усячину вигадувать, свої закони уставлять? Стану я із за тебе, із за твоїх витребецьок, та форму прошенія теряють?!... Ну що з того, що вікна твої поки що цілі? Не бив, ти кажеш, так побє, як довідаєть ся, що ти подала на него в суд! Краще більше написати, ніж не дописать. А то як побє ще за це время вікна, то знов платитимеш мені четвертака!

— Ну, хіба що так... — згоджуєть ся пересвїдчена такими доводами Лепестина. — Натє ж вам четвертачка, спасібі вам... — подає вона Мареничу винняті з завязанної хустки гроші.

— Стривай, стривай!... Цего мало. А за те, що не звеличав його в прошенії по батьку, ще пятака!

— А бодай він був безбатьченком уродив ся, як за його отчество та зайвого пятака платити!

— Ну, я в тім уже не повинен... Давай лише!

— Та звісно, ви що ж?... Ви в цім ділі — сторона. Натє вже... — в мінорнім тонї згоджуєть ся Лепестина. — Хоч по правді кажучи, воно б і не слід... Вам і так, хвалити Бога, заробіток легко достаєть ся.

— Як це так?

— А так... Черкнули там разів із три пером, і три гривеньки вже і в кешенї!

— Ну, на це я тобі скажу, старушка-бабушка, із притчі: „овому талан, овому два, а овому... оцей геральдичний знак!“ — при сьому Маренич підносить під самісїнький ніс Лепестини дулю. — Зрозумїла?

— Та звісно, що ж... Ми народ, як кажуть, темний. Ну, спасібі ж вам! Прощайте! — І Куделиха вклонившись, із прошенєм за пазухою йшла до волости сажати „вірлоокого“ сябра Яценка на три дні під арест, а Трохим Степанович, усївшись на рундук, ви-вирав уже нового клієнта.

Ця базарна практика приносила йому карбованців із два, а інколи, коли йому фортунило аж надто, то й більше заробітку.

Таким то побутом на сам кінець Маренич вбив усяку конкуренцію і потроху придбав собі таке число клієнтів, що діл у нього були повні руки, а з цим і ріс його добробут. Під кінець свого життя він перебрав ся в свою власну хатину і не ходив уже по своїх ділах пішо, а їздив на своїй конячці в дрожках куплених

в оказії у того ж таки збанкрутованого Тибла. У „Сіраші“ явила ся наймичка, що величала свою хазяйку „панею“.

Трохим Степанович ремствуєчи на своїх дітїй часто дорікав їм тим, що він явив ся в Борисівку без шеляга в кешенї, а от хвалити Бога й сам прожив, та ще й для „лоботрясів“, себто дітїй своїх, придбав хазяйство!

— То колись було!... промовить було старший син його Петро. — Тепер би спробували, — не далеко б розігнались... бо дурні вже тепер перевелись!

— Ні, мій голубе!... Вони не скоро ще переведуть ся в нас! — додасть було навчаючи Маренич. — Вони тільки поховали ся тепер по инших закутках... А от ви розумні дуже: знайдіть лише ті кутки!

ІВАН ФРАНКО.

З НОВИХ СПІВОВОК.

Поворож менї, циганко,
Чорнокоса Цоро,
Чи діжду я днів щасливих,
Дороблю ся скоро?

А циганка із долонї
Узяла читати:
„Будеш, каже, чоловіче
Сім літ бідувати“.

„Сім літ? Ну, се ще стерпів би.
Що-ж потому смикнеш?“
„А потому, чоловіче,
Потому привикнеш“.

НЕВІДОМИЙ.

ГРОШІ.

Широкий, високий розкинув ся город,
Верхами будинків мов хмари чіпає;
Як та комашня в йому з ранку до ночі
Люд ріжний з клопотом, з ділами шмигає.

На вулицях, в вікнах так очі й вбирають
Богацтво безмірне, сьміливі роскоші;
Панують усім без закону, без права,
Всім любі, потрібні — скажені гроші.

За їх, і для їх, і на їх — все зробилось,
Куди не поткнеш ся, їх пахощі ллють ся:
Там кидають їх мов би річ непотрібну,
А там за їх люди і гинуть і бють ся.

І тісно, і нудно, і хочеть ся крикнуть,
Так крикнуть, щоб ці камяниці струсились:
„Геть з грішми! Доволі вже їм панувати
Ми й так вже усі їх рабами вчинились!“

Під самою стелей, в кутку на горищі
Лежав він педужий, блідий і голодний...
Життя... Що життя? Важка праця за гроші,
Нехай пропаде! Ні! Він більше не згодний.

„Яке не життя? Одним сьвято безкрає,
А другі невпинно і важко працюють;
Одним всі роскоші, всі здобутки знання,
А другі в темноті весь вік свій бідують...“

Горіли од жару огнем його очі —
Сьміливі думки одна з другою змагались...
Гарячою хвилею з самого серця
Якісь поривання чудні піднімались.

„Розбити усе! Зруйнувати все! Знищить!“
Здавалось, лунало й гукало по хаті.
Хай згинуть нещасні, пригнічені, бідні!
Хай згинуть щасливі, розпусні, багаті!

„Хай згине вся людськість з своєю неправдой,
З біднотою, розпустою, голодом, гнітом!“
Як би величезні були в його гроші,
Він зараз би вийшов на бій з усім сьвітом.

Підвів ся на ліжку слабій і тремтючий,
І знов захитав ся і впав од несили...
Сьміливі думки одлітали од його,
У хаті вже чулось вітхання могили...

В останню хвилину здавалось, що гроші
Хтось силле йому золоті у віконце;
Він в муках конання до їх потягнув ся, —
То гралось промінням злотистее сонце...

ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ.

I.

Як неоперену пташину
Пустили ви мене на волю;
Ціслали в сьвіт шукати долі
І полягали в домовину.
І я пішов. Літа минали,
І я зривав ся все до лету;
Та що раз більше тратив мѣту,
А крила низше опадали.
І я ходив щораз частійше,
На тихе кладьбище ридати, —
А злидні іхали ся до хати
Щораз частійше і грізнійше.
І нині клоню ся без сили
Як сірий хрест на роздорожу.
І чую, чую, що не зможу
Дійти до бажаної ціли.

II.

Коби я міг сказати тобі словами,
Як тяжко я баную за тобою,
То я-б ридав кровавими сльозами
І говорив огненною тоскою.
Та знай: я гордий! Я чутя сьвятого
Не вберу в підле слово жебранини
І не приступлю до порога твого
З гірким плачем покірної литни.
Зачиню серце як безлюдну хату,
В якій банує ангел запустіня,
І не піду до тебе парікати,
Хоч доведеть ся загинати в терпіня!

III.

І в сумерках буденщини пропаде
Чимало слів сердечної розмови,
І забуте як мла осіння впаде
На дні дружби і чистої любови.
І лиш часом перед очима встане
Якийсь фрагмент забутої картини
І з під повік, як з чаші цвітущої скане
Від давна здержана сльоза-терлина.

IV.

Як самота на душу склонить крила
І в серці защемить невивпаканий
[жаль,
Прийди тоді, прийди до мене, мила!
Розкрий мені цілу твою печаль.
Прийди, зложи чоло в мої долоні,
Як стужена, забута сиротá,
І лебеді. як легіт на вигоні,
Що заколисує до сну житá.
Прийди: я з вії твоїх спілкую слези
І перейму твій біль у власну грудь;
Лише склонись на мене мов берега,
І все забудь! усе забудь!

V.

Спуюсь самотою з сестрою нудьгою,
І сухаю скорбних душевних кви-
[лїнь.
Іду, а за мною товплять ся юрбою
Заплакані мари забутих терпїнь.
Як ті немовлята квілять і ридають,
Хапають ся жадно моїх лахманів.
І войком роспуки благають-питають:
Куди ідеш, отче, від власних синів?
Бажаєш зречи ся, бажаєш покинуть
Дітий свого серця і свого чутя?
Гадаєш, ідеї так легко загинуть
В мутних і бурливих струях забутя?
Нї, отче! ми вірні. Підем за тобою,
Як сумерки горя, що йдуть за сніп-
[цем;
Будемо вливати ся твоєю тоскою,
Аж поки з тобою і ми не заснем.
Спуюсь самотою з сестрою нудьгою,
І слухаю скорбних душевних кви-
[лїнь.
Іду, а за мною товплять ся юрбою
Заплакані мари забутих терпїнь.

НЕРВИ І ДУША.

IV.

Подразненє, яке доходить до свідомости, називаємо **вразінєм** (Empfindung); подібний стан свідомости, якого безпосередно не попереджує зовнішнє подразненє, називаємо **представленєм** (Vorstellung). Знаємо, що можемо пригадати собі те, що бачили, чули і т. д. (пригадка, Erinnerung), можемо уявити собі щось, чого ми ніколи не бачили, прим. центавра або вибух Везувія (уява, фантазія), можемо уявити собі чинність, якої ми не виконували, яку одначе виконаємо, або виконали-б, колиб (намір — Absicht, бажанє — Wunsch, пожаданє — Begierde).

Всі ті суб'єктивні стани свідомости мусять очевидно мати підклад фізіологічний; ходить про те, щєб собі унаглядити його можливо в найкрасшій гармонії з нашими відомостями психологічними і фізіологічними.

Очевидно такий варис фізіологічного підкладу виглядати мє інакше зі становища теорії ланцюгових рефлексів, як зі становища теорії гангліоцентричних. З нашого становища, яке відмовляє гангліям, коміркам центрів нервових, усяких чудових, містичних прикмет, їх роля мусять обмежити ся згідно з обсерваціями та експериментами, до підкладу значної часті рефлексійних і асоціативних механізмів, до відживлюваня комірок гангліїчних і волокон нервових та до посередництва в унасліджуваню організації локальних партій кори з покоління на покоління. Іншої ролі їм годі приписати.

Що-ж значать, запитаємо тепер, такі вислови гангліоцентровців, як: образи звукові, зорові, смакові, дотикові, якими оперують вони як фізіологи і психологи, образи, які десь там „у пам'яті“ складаємо, щєб їх тоді, коли треба, знов витягнути чисто центральним діланєм? На се ті панове не відповідають нічого, або бачуть тут щось авалогічне до „*camera obscura*“, або унагляднюють їх собі грубо матеріялістично на механізмі фонографу.

Старий Плятон порівнював пам'ять із відтиском печатки на воску, Декарт зводив її також до слідів вразінь у мізковій корі, Галлер завважав, що не лише зміслові вразіння, але також представленя і уяви риють у мізку сліди, а що матерія мізку об-

мінюєть ся, то треба-б хіба прийняти, що атоми і молекули вступаючи, стають у тих слідах чи образах на місцях, в яких иньші вийшли, в противнім разі такий слід чи образ затер ся-б. Тоді хіба мусіли-б ті сліди стояти безустанно перед „оком свідомости“ і забуте було-б неможливе. Як трудно собі унаглядити сю справу зі становища гангліоцентричного, може про се свідчити факт, що й новочасні гангліоцентровці хапають ся анальогії з фонографом або з „camera obscura“, хоч не доводять її ніколи до кінця, який в тім випадку не може не бути абсурдний. Иньші, як Frey та Camillo Schneider, анальогізують нагромаджуване вражіннь, загалом „психічних здобутків“ і з нагромаджуванем припасів у комірках.

Теоретичне становище проф. Кассовіца о стілько кориснійше, що воно основане на загальній теорії життя. З сього становища не потрібно журити ся ані психічними явищами мізкових комірок, ані психо-фізичними процесами в них; він займає ся коли не безсумнівно, так, як він се розуміє, існуючими, то в кожному разі в найвисшій мірі правдоподібними фізіологічними процесами в рефлексійних „апаратах організму, про який з власного досьвіду знаємо, що він при певних умовах може не лише свідомо відчувати, але також репродукувати свідомі вражіння.

Зі становища рефлексійних ланцюхів, яких функція творить підклад стану свідомости, не треба для зрозуміння можности репродукції вражіння кувати ad hoc нові гіпотези; з сього становища досить сказати, що пригадка заходить тоді, коли більше або менше докладно повторяють ся ті рефлексійні процеси, що були підкладом вражіння.

Ріжниця обох станів, вражіння і пригадки, полягає в тому, що у вражінню комплекс процесів, який уможлиблює вражіння, був активований зовнішнім подразненем, а причину, що активує пригадку, можна відкрити часто як посередній наслідок попередніх процесів, а хоч часто її точно годі означити, то все таки мусимо прийняти її як причину фізіологічну.

Добрий музик читаючи ноти, чує мелодію, має слухове вражіння активоване зоровим подразненем; представлення звисної мелодії можна викликати дрібною складовою її комплексу, кількома тактами, або лише її назвою. Коли хочемо представити собі „в думці“ колесо, не можемо сього зробити, не роблячи мязами очий хоч би ad minimum спиненого комплексу рухів, які виконуємо при огляданю колеса; при тім входять або можуть входити

в гру відповідні рухи в м'язах рук при начеркуванню колеса — значить, повторюємо комплекс подразнень, що активує дане вражіння.

Що інтереснійше! Не можемо собі уявити рівночасно-лінійної простої і кривої, предмету ближшого і дальшого, бо не можемо виконати рівночасно тими самими м'язами двох очей різних комплексів рухів.

На тлі сього розуміння ясно стає, що вражіння можна з огляду на модальність тим легше репродукувати, чим більша по організації індивідуальній субекта участь моторичних центрів для даної модальности.

В одних людей „пам'ять“ зорова, в інших слухова, тому і в снах перших грають переважну роль комплекси зорові, в других звуки, розмови і т. д. Коли Bain каже, що смаковому представленню товаришать міни і рухи подібні як смаковому вражінню, то се по нашому значить, що певним комплексам рефлексійним товаришать відповідний їм стан свідомости, без огляду на причину, що активує ті комплекси.

Інтензивність вражіннь зміслових у спогаді затираєть ся, при-туплюєть ся; біль фізичний справдішній і подуманий, се дві різні річи що до інтензивности, майже! вся участь симпатичної системи відпадає, хоч нераз чоловік, який перебував операцію, чує „холодний піт“ на сам її спогад. За те знаємо, що „болі душевні“ не лише не меншають, але й зростають у міру роздумування їх. Сєз нашого становища цілком ясне. При „душевних болях“, чи в їх спогадах, участь симпатика тай загалом цілого фізіологічного підкладу активована посередно, рефлексійними комплексами, в яких складають ся слова, а в них думки. При роздумуванню сї комплекси можуть асоціювати ся просто до безконечности, можуть розходити ся на весь організм, впливати на всі його функції („постарів ся за одну ніч“), лучити ся з собою так сильно в комплекс висшого ступня, що його можна активувати одним тихим словом, нагадуючи чоловікови все, що суб'єктивно відповідає сьому комплексови.

З сього становища різниці темпераментів, здібностей, пам'яті, нахилів, психічного здоров'я або аномальности і т. д., се різниці вразливости доосередних і відосередних нервових доріг, різниці вразливости, якости, числа і скомбінованя

унасліджених диспозицій до вироблювання рефлексійних і асоціативних механізмів.

* * *

Тепер наближаємося до розв'язання проблем волі, свободи і моралі (Wille, Freiheit und Moral), проблем таких засадничих, таких характерних для людської психіки, таких на око далеких від можності механічного унаглядювання, що добираючи ся до них природничою методою, яка нищить так багато ілюзій, розвиває стільки таємничих німбів, розкладає стільки дивних діл Господних на огнива причинового ланцюха, — відчуваємо попри бажане заналізувати, зрозуміти, їх ще й щось менше приємного, щось шов пів-свідомий, просто органічний докір за якесь свого рода святотатство.

Велика часть рухів, які відбувають ся в нас, переходить не-свідомо (рухи серця, органів внутрішних, зіниці і т. д.). Ми кажемо, що на ці рухи не можемо свідомо впливати і називаємо їх рухами несамовільними (unwillkürlich). Уже в тім вислові міститься імплиціте вислов переконання, що інші рухи можемо виконувати залежно від того, чи хочемо їх виконувати чи ні. Отсей стан хотіня або нехотіня, який називаємо волею, розуміли і розуміють різні психологи і фізіологи в різний спосіб.

Johannes Müller представляв собі, що воля дразнить закінчення нервів відосередних подібно як фортепяніст клявіші інструменту; довільна акція, се по його думці зроджена спонтанічно в свідомості струя „нервового принципу“, що перепливає з центра на виконуючий орган. Rollet вважає імпульс волі за подразнене рівнорядне з подразненнями зовнішними, Horre Seyler і Huxley кажуть, що сього проблему абсолютно не можна розв'язати. Preyer зводить імпульси волі до спонтанічних хемічно-фізичних процесів, що повстають з внутрішних причин у мізку. Rosenthal і Munk вважають додаткові рухи при довільній акції доказом невірности волі, яке подразнює побіч відповідних іннервацій також невідповідні, небажані. Jodl розуміє волю як свідоме представлене з закраскою емоціональною і т. д.

Раз розуміючи волю як стан свідомості, то знов як процес хемічно-фізичний в мізкових комірках, то знов як струю „нервового принципу“ — хоч ті розуміня незгідні з собою, то всі годять ся в тім, що імпульс волі може бути так само перенесений

нервами, як подразнене зовнішне і так само може викликувати рухи м'язів організму.

В нашій розумінню непереривности причинового ланцюха фізіологічних процесів на вмішуване чинників чисто психічних, не матеріальних нема абсолютно місця. З природничого становища не можна прийняти, щоб воля, абстрактне понятє, викликували дисоціацію плясми в нервах. Ся принципіальна трудність — зрозуміти *influxus psychicus* на фізіологічний процес, відпадає при розумінню волі як хемічно-фізичного процесу, так як се розуміє Preyer і инші. Вони за те стрічають другу, не менше непоборну трудність, бо мусять зі становища гангліоцентризму прийняти, що подразнення волі творять ся в гангліях спонтанічно *von innen heraus, ohne Veranlassung von aussen*, і через те мусять попасти в конфлікт з основними законами фізики.

З їх становища остає дальше цілком темною справа, чому така сама іннервація моторичних нервів, що дуже багато разів доводить до ціли без участі свідомости, як раз у певних випадках, при певних буцім то в центра висланих подразненнях, являє ся нам не лише свідомим, але прямо нами бажаним актом.

Чоловік хорій, якому для приймаю зовнішніх вражінь остало лише одно око і одно вухо, попадає по заслонує їх за кілька мінут у сон. Хоч його мозок здоров, він перестає функціонувати, коли йому унеможливити доплив зовнішніх подразнень.

Табетик „не має власти“ в ногах, хоч у нього м'язи вдорові і вдорові нерви з мівку до ніг, а хорі лише нерви, що ведуть із ніг до мівку (очевидно через низші центри). І тут нічого не поможе центральна іннервація, коли нема подразнень до середних.

Ріжниця між рухами довільними і недовільними полягає в тім, що ми свідомі перших, несвідомі других, на тій самій підставі, на якій ми загалом свідомі чого будь, значить, на підставі активації відповідно широкого ланцюха рефлексів; коли тим часом локальні ланцюхи рефлексійних рухів, які не доходять до висших центрів, не переходять на центри мови та на систему симпатичну, остають низше „порога свідомости“. Так має ся річ з рухами внутрішними, яких подразнення до найвисших центрів не доходять, або й з високо скомплікованими рухами, яких учимо ся з трудом, які одначе опісля з вправою занадто упрощують ся (одяганє і роздяганє, накручуванє годинника, хід, їзда і т. д.), так що не захо-

плюють ні симпатика, ні центрів мови.

Сьвідомість рухів не покриваєть ся одначе в волю. Вбираючи ся рано ми не маємо сьвідомости поодиноких рухів складових сеї функції; аж перерва в убираню наслідком похибки, або прим. браку гузика усьвідомлює нам складові рухи і ми звичайно тоді займаємо становище супроти сеї перешкоди залежно від темпераменту і настрою. Тай тоді ще сі рухи не мають характеру довільности, бо даному індивідуови ні разу мабуть не прийде на думку, що міг би сю функцію так само добре виконати, як і залишити.

Щоби при якійсь чинности можна мати сьвідомість, що вона бажана, довільна, сю чинність мусить попередити представлене її (Vorstellung), або хоч момент хитаня, застапови між виконанєм і залишенєм. Коли виходячи з дому бачимо при дверех парасолю, приходить „думка“: „Взяти її, чи ні? ану-ж буде дощ? Та ні, на те не заносить ся“ і т. д. Остаточно беремо або ні, в першій випадку маємо вражінє, що ми хотіли взяти і взяли, в другім: ми хотіли та не взяли, тому а тому. Се хотіне або нехотіне, се для нас функція двох комплексів рефлексійних ланцюхів, які активував вид парасолі, пригадка, що прим. рано був дощ, огже знов може бути; остаточно рішає погляд крізь вікно, чи захмарене небо, або ні. Процеси сі розіграють ся переважно в центрах мови, при чім входять у гру центри асоціативні — між комплексами: парасоля — дощ — рано, хмари і т. д.; їх перебіг залежний від дуже простих асоціативних механізмів, так само й рішенє. Тай тут іще хотіти взяти парасолю не значить хотіти скорчити сі, а розтягнути иньші мязи, які входять у гру тоді, коли беремо ручку парасолі. В сьвідомости маємо лише ціль руху хватаня.

Приглянувши ся всім нашим чинностям бачимо, що вони всі відбувають ся менше-більше подібно до чинности вище аналізованої (хоч умисне взяли ми дуже простий примір). З такої аналізи виходить, що всі наші чинности обусловлені механічно, на них впливають якість і сила подразненя, вразливість проводів нервових, число, якість і скомплікованість центральних рефлексійних і асоціативних механізмів. Кождий поступок, се продукт вроджених нахилів, вихованя, досьвіду і настрою даної хвилі. Коли-б стан чивісь нервової системи можна було знати наскрізь і в усіх подробицях, можна би тоді з найвисшою правдоподібністю передвидіти, як се індивідуум поступить у кождій хвилі. Такий одначе повний та

докладний перегляд чужого „я“ неможливий ізза кольосальної скомплікованости, і ся обставина дає ілюзію свободної волі, свободного рішення і т. д. Субтельні знавці людей, геніяльні керманічі держав, а особливо статистики, клять собі в сеї необчислености людських поступків і демонструють *ad oculos*, що кождий з тих людей, кому здасть ся, що він має свободну волю, в таких „свобідних можливостий“ все лише зробить те, до чого зневолений даними обставинами.

З сього становища і моральні почування, ся найсьвятійша глибінь душі, мають підкладом — добре вправлені рефлексійно-асоціативні комплекси, вироблені несвідомим, інстинктовним стремлінням до захованя жия одициці і породи, комплекси протоптувані рядом поколінь і тому переважно унасліджені. Вони в кождій одициці під впливом житевих обставин безнастанно активують ся і зі зміною обставин самі поволи міняють ся. Уможливлене їх свободної, нічим не спиненої функції дає задоволене моральне в поступка „по совісти“; спинене такого вродженого ланцюха рефлексів у найвисших центрах, його скривлене або модифікація, се докори і грижа совісти, се Евменіди, що гонять грішника.

* * *

Теорія, по якій рефлексійні ланцюхи, се підклад психічних явищ, тоді, коли вони осягнуть певну екстензивність, не лишає абсолютно місця психічним несвідомим процесам, уже хочби тому, що для неї лиш те психічне, що свідоме. Рефлекси, що творять підклад свідомости, не ріжняють ся від усіх иньших нічим, хва екстензивністю та захоплюванем симпатика та центрів мови. З сього становища говорене про несвідомі суди, внесеня і т. д. не має ніякої підстави. Про суджене або витягане висновків із преміс можна говорити лише тоді, коли елементи, що входять у склад сих функцій, свідомі, значить коли думане свідоме. Се можливе лише тоді, коли центри мови або загалом символізації заняті при процесі, коли бодай часть рухів рефлексійних зьлокалізована в області рухів фонетичних або графічних. Усі годять ся, що без слів нема думаня, — „се що називаємо душею, зачалось аж тоді, коли виробила ся людська артикулована мова“ (Carnegi). „Чоловік завдячує свою перевагу над зв'їрями в першій мірі своему великому асоціативному центрови, який уможливорює йому асоціювати вражіня зі словами, одягати їх у слова. Здібність до абстракції, се

наслідок мови, значить здібности концентрувати в фонетичнім або графічнім символю те, що спільне більшій скількості зміслових образів“ (Flechsigt, Emery).

Прихильники гангліоцентризму, що вважають думанє функцією комірок мізкової кори, абсолютно не годні подати мотиву, чому центральні процеси так тісно звязані з центрами мови, та чому звичайно інтелігенція чоловіка тернить при афазії пропорціонально до ушкодження центрів мови. Ся справа з нашого становища зовсім ясна. Для нас дальше логічний ланцюх не що иньше, як рефлексійний ланцюх у фонетичних центрах і апаратах, фізіогенетично вироблених так, що логічний вислід впливає чисто причинно в подразнень, яких жерелом було голосне або тихе висловлюванє преміс. І тут інтензивність свідомости при думаню, се наслідок екстензивности серій ланцюхових рефлексів. Тому ми думаючи про щось нового і трудного, маємо свідомість усіх членів логічного ланцюха, та виправивши ся перескакуємо поодинокі преміси. Творчий геній перескакує їх таки від разу, тому його творчість така органічна, так мало „свідомо“ розумова, а за те так дуже стихійна. Маляр, різьбар чи поет не годні творити інакше ніж творять, не годні не творити, коли їх „пориває вітхненє“; в хвилях вітхненя уносить поета Пегаз туди, де пре його могучий, неборборний „органічний імператів“, якого годі опанувати та кермувати, і в тім як раз полягає талант.

Прихильники теорії несвідомих психічних функцій дивлять ся з гори на психо-фізіологічні дослїди, щоб займаючись ними не обнижувати психічности, отсеї безпосередности субьєктивних явищ; вони мусять приймати істнованє психічних несвідомих станів, бо в противнім разі мусяли-б прийати, що їх душа, отсеї здіференційований орган думаня і відчуваня, хіба кожного вечера опускає тіло і рано знов входить у нього.

Річ у тім, що сї панове представляють собі душу як щось реального, сущного, щось в роді невидимого єства, коли натомість вона не що більше, як абстракція, що так само реально не істнує як і всі иньші абстракції.

Коли вриває ся свідомість, се зовсім не значить, немов би душа опускала тіло або зачала функціонувати несвідомо, але значить, що обставини так змінили ся, що рефлексійних рухів в організмі та первових центрах (рухів, які впрочім хіба зі смертю устають цілковито) на якийсь час, в причин, які можна вказати,

так мало, що вони не мають суб'єктивної сторони.

Про те і в стані несвідомості рефлекси, що перебігають в організмі, можуть вплинути на пізніші стани психічні в сей спосіб, що протирають дорогу комплексам нервових процесів у нервах, улекшують у певних місцях провідництво, або таки просто дійшовши до певної екстензивності можуть стати ся свідомими.

З сього становища ясне понятє тяглости, постійности психічного життя. Тут одначе не лучать ся в неперерваній причиновій ланцюх суб'єктивні стани, але об'єктивні фізіологічні процеси. З нашого становища процеси нервові у людей та у звіврів принципіально не різнять ся нічим від себе. Чи одначе звівірі мають свідомість, чи ні, про се годі щось певного сказати, коли не хочемо судити по аналогіям, памятаючи, що як раз такі суди, мають для пізнання дійности дуже сумнівну вартість.

* * *

З черги приходить ся нам тепер розглянути дотеперішні теорії про ество душі і заняти до них становище з точки нашого розумія психічних явищ.

Наперед займемо ся матеріалістичними теоріями душі, опісля теорією психофізичного паралелізму і т. зв. теорією ідентичности.

Теоріями матеріалістичними назвемо всі ті теорії, які вважають психічні явища продуктом діланя анатомічних органів, як мозок, його кора, ганглії, центральна система і т. д., або функцією видуманих ad hoc еств дивної вдачі в роді психади, психоїду, монади, сензоріум, духа, душі і т. д. Хоч прихильники реального істнованя сеї другої категорії „психічних еств“ сердять ся, коли називати їх матеріалістами, бо кажуть, що вони сеї ества розуміють нетілесно, нематеріально, то вони про те матеріалісти, бо приписують тим ествам субстанціяльні прикмети; як прим. можливість впливу на фізіологічні функції організму і т. д.

Психе, пневма, spiritus, animus означають первісно дух, віддих. Демокріт представляє собі душу як ество, вложене в найніжнійших, найкруглійших атомів „подібних до атомів, в яких складаєть ся огонь“. Тертуліян пізнає в ній людську постать, але прозору і невловиму. Пізнійше закинемо сей чесний, отвертий матеріалізм. Уже Descartes розуміє душу як ество нерозтягле, щось в роді математичного пункту, якому призначив осідок на т. зв. шпиківій железі. Інші фізіологі та психологі вміщували її

в різних вищих точках мізку. Не вважаючи на те розуміє пунктовості та нерозтягlosti душі, приписувано їй і на даліше субстанційальні прикмети, які чоловік обсервує на собі самім. Так читаємо у Е. Н. Weber'a (Wagners Handwörterbuch der Physiologie III, 2, S. 605): „Da es eine Tatsache ist, dass wir durch unseren Willen Bewegungen in unserem Körper hervorbringen, und da wir uns bewusst sind, dass wir Bewegungen anfangen können, so sind wir veranlasst anzunehmen, dass unsere Seele durch unseren Willen eine Wechselwirkung der Moleküle unseres Körpers und namentlich der Nervensubstanz im Gehirn hervorbringen könne“.

Се місце типове для характеристики методи пояснюваня, по якій те, що має бути пояснене, приписує ся просто якомусь антропоморфічному субститутові, як прикмету, що не вимагає дальших пояснень. Волю, яку, о скільки нам здаєть ся, маємо ми, приписує Weber нашій нематеріальній душі, а иньші вчені иньшим субститутом, і при помочи сеї волі велють душі корчити або розтягати м'язи і т. д., хоч абсолютно не можна зрозуміти ані впливу чогось нематеріального на матеріальні процеси, ані відношеня відворотного. Ті самі клопоти з суперечностями, що випливають із розуміня душі як чогось нематеріального, а при тім реально існуючого, чогось, що стоїть у взаєминах із фізіологічними процесами, мають і всі иньші психологи і фізіологи сього типу. Joh. Müller ілюструє собі діланє духа на тіло грою „на клявікордах“, Schultze каже: *das Geistige ist ein Spieler, der irgendwie und irgendwo auf das Körperliche einwirken muss* — душа, каже він, має перед собою кору мізкову мов партитуру, з якої відчитує *die Weltvorgänge*; для Driesch'a мозок, се фортеп'ян, на яким грає *das Objektalpsychoid*. Сеї *Objektalpsychoid*, се, каже він, не щось нематеріальне або метафізичне, се елементарний *Naturfaktor, durchaus causale Naturverhältnisse, welche eine Lücke in der physich-chemischen Geschehenskette ausfüllen sollen*, щось, що ми в своїй невиробленій доси термінології називаємо матеріальним. Про сю справу крім образних і то кульгавих порівнань ті автори не годні сказати нічого більше, а стараючи ся виплутати ся з суперечностей, замотують ся лише в них що раз більше.

Joh. Müller, Purkinje, Schultze, Weininger вірять одні в вандрівку душ по смерті, другі в їх самостійне, свободне, посмертне існуванє, а що не можна собі подумати подібного існуваня не-

реально, несубстанціяльно, то виходить таки, що спірітуалістичний дуалізм не що більше, як відміна дуалізму матеріалістичного.

Проти сього дуалізму виступає матеріалістичний монізм.

Сей монізм опирає ся ось на якім міркуваню: як м'яз виконує механічну працю, електричний орган продукує електричну енергію, світляний — світло, так фізіологічна функція певних частий нервової системи витворює почування, думки і иньші психічні явища (Haeckel). На думку Ostwalda хемічна енергія переходить у мізку в психічну. Büchner, Hoppe Seyler, Arndt і иньші старали ся навіть виказати, що можна знайти механічний рівноважник для психічної праці, та се очевидно їм не вдало ся.

Всі ті моністи виступають догматично, але з доказами та аргументами, які могли-б відержати критику, не виходять, бо їх не мають. Та те, що ми знаємо про обставини, серед яких можливі психічні явища, дуже просте: ніякий стан свідомости не виступає без співучасті функції більшого або меншого числа органів тіла, функції, на яку впливає подразненє за посередництвом нервових, рефлексійних і асоціативних апаратів. До сих фізіологічних функцій закон захованя енергії дає ся приложити так, як загалом до всіх матеріальних процесів, не лишаючи потреби приймати енергетичну надвижку для стану свідомости та загалом для суб'єктивних явищ. Се діло цілком ясне і по нашому знаню хемії, фізики та фізіології інакше бути не може. Свідомість не може вимагати ніякої енергетичної надвижки (до механічного рівноважника фізіологічних процесів під даний момент) тому, що вона абстракція стану функцій організму в данім моменті, так як „війна“, се абстракція заціпних і відпорних ділань жовірів, що борють ся, клопотів міністрів, з відки-б роздобути гроший, спадку або піднесеня курсів у кругах фінансових, задоволеня або обуреня суснільности і т. д., загалом абстракція стаю цілої держави вплутаної в війну.

Щоб виказувати механічний рівноважник для стану свідомости повятого чисто суб'єктивно, інтроспективно, на те треба або не знати про емпіричний факт співучасті функцій організму в данім процесі викликанім подразненем, що має суб'єктивну сторону, або ігнорувати його.

Годить ся ще розглянути дві теорії психічних функцій: теорію психофізичного паралелізму і т. зв. теорією ідентичности. Вони

обі признають неперервну причиновість фізіологічних процесів, що перебігають, у тілі та застерігають ся проти приймання якихось нефізіологічних домішок, чи то *influctus physicus*, чи то *infl. psychicus*. По теорії ідентичности фізіологічний процес у шівку, се жов крива лінія, яка оглядана з одного боку видає ся вгнутою, а з другого вигнутою; сей самий процес, об'єктивно фізіологічний, являєть ся суб'єктивно, інтроспективно — психічним.

Паралелізм приймає знов два ланцюхи процесів двох категорій, ланцюх фізіологічний і психічний; кождий з них для себе переходить по принципі причиновости, та їх обоєльне відношенє відбуває ся не по причиновости, а по спеціальним законам паралелізму, коекзистенції. Обі теорії мають іще й те спільне, що приймають як догму гангліоцентризм психо-фізичних процесів, не числячи ся в діланєм рефлексійних апаратів у цілому тілі. В отсе місце влучають їх аргументи проти гангліоцентризму; крім того мають вони ще й другий клоніт, бо годі їм ріши ти ся чи приписати психічну сторону, по принципі ідентизму чи паралелізму, усім матеріяльним процесам, чи лише фізіологічним, чи лише нервовим. Приписуючи свідомість усім матеріяльним процесам годі дати на се хоч тїнь доказу, годі її признати також усім фізіологічним, а навіть не можна її признати всім нервовим, і що найгірше, годі з їхнього становища сказати, чому одні нервові процеси мають психічний бік, иньші ні. Яка се трудна справа, про се може свідчити факт, що один фізіолог упав навіть на комічну ідею, що свідомі лише ті нервові процеси, при яких дрожання перебігають поземо; при прямових дрожаннях свідомости нема. Ну, та се куріоз.

Автор реферованої книги і в сій справі о стільки вліпшім положеню, що замісь незвісних процесів у нервових центрах ставить як фізичний корелят суб'єктивних явищ, як сполучник між викликаючими їх доосередними, нервовими процесами з одного боку, а на око свідомістю викликаною, відосередною іннервацією з другого — неперерваний ланцюх безсумнівних нервових процесів. Цілком певно знаємо, що в тілі перебігають рефлeksi, які починають ся в рецепторичних органах, доходять до центрів, а з них переходять на дороги відосередні і викликають ефекти в органах виконуючих; певне дальше те, що рефлeksi можуть ланцюхувати ся в сей спосіб, що всякий моторичний ефект стає жерелом доосередних подразнень, що вони можуть розширювати ся хоч би і на весь

організм, та що в чоловіка, дякуючи його скомплікованим центрам, число комбінацій подразнень провідів доосередних і відосередних немислимо велике.

Зовсім певне далі те, що ні одно явище ані акт свідомости, значить ні вражінє, ні почуванє, ні акт волі, ні умова праця і т. д. не обходять ся без участі цілої маси рефлексів у мускулатурі довільній, в області симпатичній, а особливо в центрах і органах мови, очевидно при посередництві асоціативних та моторичних центрів кори. При таким розуміню не треба по фізичній стороні ставити невідомого X, але можна покласти дати доволі звисні, і тому можна означити відношенє об'єктивних, фізіологічних і суб'єктивних, психічних явищ на емпіричній підставі в сей спосіб, що суб'єктивні явища (стан свідомости) виступають лише тоді, коли під безпосередним або посередним впливом зовнішнього подразненя попаде в акцію відповідно велика часть наших рефлексійних та асоціативних апаратів. Ясно, що ми, значить сума наших живих механізмів, маємо тим інтензивнійшу свідомість якогось подразненя, чим більше тих механізмів попаде в акцію під його впливом.

Останній висновок накладає ся з логічною конечністю; він також в повній згідній з дійсним станом річй. Також і поява стану свідомости аж при певній екстензивности співучасті функцій організму в давім нервовім процесі видає ся, сказати-б, природною, зрозумілою, хоч ніде правди діти, вона з такою логічною конечністю не накладає ся. В кождім разі, розуміючи річ із сього становища чуємо, певний ґрунт під ногами.

Доси являло ся і падало занадто багато гіпотез і помислів про сю справу, тому було-б наївно припускати, що авторови вдало ся рішити проблем раз на все. В кождім разі мусимо йому признати, що його теорія з усіх дотеперішніх психофізіологічних теорій найкрасше мабуть відповідає сучасному стану науки. О скільки вона змінить ся в ріжних подробицях із дальшим поступом хемії, фізики, фізіології, анатомії і т. д., сього тепер предвидіти не можна.

Дякуючи одначе праці твх, що займали ся проблемом психічного житя без огляду на те, чи доводило ся їм ставити більше чи менше тривкі гіпотези, дякуючи дальше ориґінальности, бистроті і знаню автора пересвідчуємо ся, що коли непоборне стремління

заперечити зрезіповане „Ignorabimus“ не здирає цілком заслони, яка закриває таємничу статую в Caic, то дозволяє бодай заглянути за її рубець на стілько, що можна побачити бодай загальні, а про те доволі різко обмежені обриси певідомого.

МАРІЯ ЮЛЬЧЕНКО-ЗДАНОВСЬКА.

ПРАВДА.

На якому полі, у якій країні,
 Чи може у лісі, чи то при долині,
 Де річка срібляста між вербами в'єть ся,
 Росте тая квітка, що Правдою зветь ся?
 Може де в палаці, чи в бідній хатині,
 Десь в землях далеких, чи на Україні,
 Там де на вгороді мак красно пишає,
 Та дивна рослина росте-процьвітає?
 Чи між багачами, де гарно живеть ся,
 Чи там, де від праці піт кривавий леть ся,
 Красною чудова мов зіронька сьєє
 Та квіточка гарна, та Правда сьвятая?
 Давно вже по сьвіту тиняюсь-блукаю
 І Правди тієї сьвятої шукаю...
 Того непорочного, білого цьвіту
 Даремно шукаю по білому сьвіту.
 Побив вже я ноги довгими шляхами,
 Порвав я волосся густими тернами,
 А серце гаряче все вплину не має —
 Знайти тую квіточку, Правду бажає.
 Де кого не стріну, кого не спіткаю,
 Усіх про рослину пахущу питаю.
 Дивують ся люди: „Про віщо питаєш,
 „Якої пахущої квітки шукаєш?
 „Троянди, чи то резеді запашної?“
 „Ні люди, шукаю я Правди сьвятої“.
 „Е, Правди шукаєш?! Чи ти не сказив ся?!
 „На віщо-б тобі сей бурян пригодив ся?
 „Той корінь негідний, гіркий та пекучий, —
 „Не квітка роскішна — будяк то колючий“.
 Оттак мою квіточку люди зганьбили
 І всі мої ясні мрії розбили...
 І в серці бажання замерли, пропали.
 Бо Правдоньку люди ногами стоптали.

ГЕЙЖЕ ДО СОНЦЯ!¹⁾

Довгі три тижні вже не видно сонця в маленькім селі Гервау над озером Чотирьох кантонів, від початку жовтня, від коли завіяв фен²⁾). По заході сонця зробило ся було зовсім тихо і я спав до півночі, поки мене не збудив голос дзвонів і дивний шум, який швидко перейшов у рев бурі, що перебігши через Альпи кинула ся на беріг озера, а здушена в його китловині виперла ся в вулиці нашого села, почала торгати вивіски, термосити віконницями, потрясати ринвами, шаліти в конарах дерев та в чагарнику. Хвилі озера били ся о набережні мури, бризкали піною через поручя і плескали ся біля човнів. Сипало піском до вікон, листя крутило ся вируючи, медведі на комилах скрипіли і вищали, а хати трясли ся. Я зирнув на божий світ: у церкві світило ся і дзвони стогнали без упину, щоб збудити тих, хто ще не збудив ся доси, бо фен уважають тут так само небезпечним, як землетрус, не лише тому, що він і сам може валити дома, але, що гірше, може звальювати з гір скелі, а ми живемо власне у стіп такої гори, вона вправді має лише п'ятнадцять сот метрів заввишки, але її шпиль і кам'яні канти мають аж надто багато скальних відломків, дуже пригожих до бомбардації в великім стилі. По тригодиннім реві небезпека пройшла, а другого ранку сільська хроніка зміла зазначити лиш одну пригоду: в Швіцу кам'яна брила накотила ся на мужицьку хату і урвала їй праву половину; жильці спали в лівій половині і не потерпіли ніякої шкоди.

Та по тім теплім а сильнім вітрі залягла мряка над селом і над озером. Небо нависло хмарою, але дощ не йде і сонце не показуєть ся. І се тягнеть ся три тижні, і хто зразу бачив усе в сірій барві, доходить нарешті до того, що все бачить на чорно. Альпейський крайобраз, що перед тим підносив чоловіка, стратив свою вдачу, відколи не можна бачити перед собою далі, як на сто метрів сірих стін, і на серці робить ся важко, мов у кліщах. Всі чужоземці забрали ся геть, готелі стоять пустою, починаєть ся падолист, темний і безнадійний. Дні повзуть за днями, лиш одно

¹⁾ Із циклю »Швейцарських новель«.

²⁾ Теплий і вохкий вітер з поза полонин.

чоловіка кортить — сьвітити сьвітло; небо безутішно сіре, озеро сіре, краєвид сірий.

Ані вітру, ані дощу, ані грому. Природа, доси така богата на переміни, тепер нестерпно одноманітна, спокійна, сумирна, що вже би чоловік волів хоч і землетрус. Де не стало сьвітла, там щезають усі коліри, око тупіє, душу огортає сонливість, близька сусіда ліннєства.

Коли одного вечера я жалував ся громадському начальникови, що як же се так довго не видно сонця, він відповів мені зовсім спокійно, звичаєм німецького швайцарця :

— Сонце! Алеж отам на кичері його видно весь день!

Кичера, се один із менших альпейських шпилів, що обступили кінтовину озера, над яким живемо й ми; вона низша о 200 метрів від Сулітельми і тому молоді Англїчани вибрали її собі на місце прогульок. Як поклонник сонця, я постановив собі відбути прощу до сонця і вчасним ранком одного падолистового дня рушив у дорогу.

Живучи у стін альпейського велетня, що, як згадано, любить не згірше вулькана кидати ся камінем, герзауські люди задалегідь готують ся на вічну дорогу і для того що дня в ранці, о півдні і вечером ходять до церкви. Оттим то й тепер, о осьмій рано, я здібав богомольців із молитовниками в руках. Дві старі бабусї, що тюпають пів милї дороги, щоб помолити ся в церкві, відмовляють по дорозї Рожанець. Одна вимовляє ангельське поздоровленє : Ave Maria, а друга відповідає рефрен : In saecula saeculorum amen! І так усю дорогу. Хоч із такого Рожанця й не буде иньшого добра, то бодай язик не молоти муть сплетень.

Полишивши бабусь і биту дорогу, щоб розпочати вихід на гору, наскочив я зараз на сильні вражїня, яркі і тому тривкі. На першїм закруті стоїть волєський горїх із прибитою до нього фігурою Христа і з табличкою, на якій написано, що підчас жнєв із того горїха звалив ся селянин Сенні чи як там і забив ся на смерть. Боже, помилуй його душу! Моли ся за нього. Амінь.

При найближшїм скруті стоїть чудернацька маленька капличка в побіленої цегли, не більша, як ось діти будують собі хатки для забави. Крізь решітку видно в її нутрі образки сьвятої сім'ї мальовані ще десь може в XVI віці, а з боку знов табличка, що засуджені на смерть ходили сюди на пляц страти і могли тут зупи-

нити ся та помолити ся в останнє. Значить, се дорога до шибениці, якою я йду! Ще кілька хвилин, і я вже на місці карі. Се зовсім приємна, широченька площа з прегарним видом, так що му-сіло бути дуже відродно тим бідним людям прощати ся з житєм на таким місці, відки розкинув ся чудовий вид на Пилата, Буохсен-гори, Аксеншок, Бюрґеншток. Навіть Вольтер був би туг радо вмирав, він, що так дуже не любив „бути повішеним в укритю (obscurement)“ і так злобно закидав Руссови, що сей дав би повісити себе, аби лише його імя було прибите на шибениці. Відсе видно: в низу над берегом троха далі білієть ся капличка Кіндлі-морд, де якийсь затурбований батько мав убити свою дитину. Отсе разом чотири понурі малюнки в сірім поранковім осьвітленю, і від тих кровавих картин поспішаю підняти ся висше в гору, до ясній-ших околиць, де жде на мене сонце.

Швидко минаю пояс правдивих каштанів, так само пояс волоських горіхів, і починаєть ся буковий ліс. Спочивши троха біля зимарки, де були гарні корови і поганий пес, я знов увійшов у хмару, що виявила ся простою мрякою, але ставала щораз гу-стїйшою і робила весь краєвид нестерпним. Неможність баченя аж пече в очах, дерева і корчі стоять мов зав'язані димом, а мільони навутина між гильками натикані краплями води так густо, що ви-даєть ся, немов то якась лісова баба — коли бувають такі баби — порозвішувала сушити тисячі своїх коронкових хусточок.

Мряка забирає дух у грудях, начіпляєть ся на вовну плаща, на волосє, бороду і брови, розносить якийсь противний, млявий запах, робить каміне слизьким і гладким так що йти по ньому годї, і накладає в нутрі ліса таку сутїнь, що пні ледво зарисовують ся і зараз же й щезають у загальнім сірім тумані, що стїсняє овид до кількох квадратних сяжнів.

Отсей пояс мряки не вузний як тисячу метрів мушу пролізти, мокро і холодне чистилище, поки дійду до неба, і роблю се в пов-нім довірю до слова напа начальника, що він скінчить ся швидше ніж кінчить ся Кичера і починаєть ся над нею сіре віщо.

Не маю при собі барометра, але чую, що я підняв ся високо, що верства мряки рідшає і що вже наближаю ся до чистого по-вітря. Якесь почутє мов оп'яніне від доброго вина починає прої-мати мене, і ось — у плайку з гори всьміхаєть ся щось мов пер-ший проблиск дня на малюнку Рудьо: пні дерев стають яснійші,

око бачить далі, а вухо чує дзвоники коров десь у горі. А тепер, геть високо-високо стоїть золота хмара! Кільканадцять швидких кроків, і низькі букові корчі роз'ясняють ся золотом, пурпуром, сріблом, бронзом, потоки ломаного сонячного світла обливають пожовкле, не вірване ще листя. Я стою ще серед осіннього дня, серед вохкості й холоду, і бачу осяяну сонцем літню околицю, моментально мене прошибає згадка про мою проїздку по озері Малер, де я сидів у сонячній світлі, а з ліва обік мене на кілька сяжнів проходила чорна градова туча. Та ось я стою вже весь у сонці, виджу над собою північний краввид зі смереками і березами, бачу зелені полонини засіяні червоними коровами, маленькі бурі хатки зі старими бабусями, що сидючи на порогах плетуть панчохи для татуса, що пішов на роботу в низ, до тессінського кантона; бачу огороди засаджені картоплею і корчі лявенди, далій та повою.

І я сушу на сонці волося і плащ, грію своє прозябле тіло, здіймаю капелюх перед горючим творцем і державцем усього світа — чи він складаєть ся з вічно горючих водневих газів, чи з нерозслідженої ще праматерії Геліум! Прабатько, що без жінки сплотив усі світові тіла, всемогучий, що дарує жите й смерть, розділює лід і теплоту, літо й зиму, недорід і урожай!

Покріпивши очи літнім настроєм і зеленою травою зирнув я знов у темну глибіню, із якої отсе виліз. Там над озером, якого не видно, лежить пільма і холод, та не темна і холодна, але як облита світлом, біло вичесана хмара, і вона з верха осяяна сонцем, закриваючи в низу сутінь і брудну землю. А по над тою білою пеленою вистріляють у гору блискучі снігові Альпи, немов збудовані в загустілої срібної мряки, викристалізовані з повітря і соняшного проміння, немов здоровенні ледові криги, що плавають серед моря свіжо нападаного снігу. Буквально се надземний краввид, супроти якого коровячі дзвоники отам під березами бреньять зовсім банально.

Та ось із низу, коли тут усе втишило ся як у могилі, з низу, де сумовиті люди здригаючи плентають ся серед мряки, почув ся якийсь плюскіт, якийсь шелест, що немов наближаєть ся, немов ось-ось очима побачиш його під хмарною пеленою. Він подібний до плюскоту води, що паде з лотоків, до шуму спіненого потоку, до реву повені. А тепер вириваєть ся з низу вереск, рик, немов би всі жильці чотирьох кантонів кричали пробі против Урі-Рош-

тока. Се засвістав так здорово паровик і Кичера додала йому відгону і луна розросла ся в чистому повітрі, пробивши ся крізь хмарну покрівлю.

Се значить: полудне!

І я мушу знов лізти в низ, у низ крізь мряку, в сіру сутінь, у пітьму, в вохкість і бруд, і ждати може ще зо три тижні, поки знов побачу сонце.

Переклав І. Ф.

СИЛЬВЕСТЕР ЯРИЧЕВСЬКИЙ.

ШИРОКИЙ ШЛЯХ.

Широкий шлях он розпостер ся,
студений вітер розміта
пожовкле листя по левадах,
останню косу розпліта,
в засмучених дерев коронах,
бушує по пустих загонах...

Широкий шлях он розпостер ся —
я тим шляхом не раз ходив
і марив про життя і людскість,
по шарфах хмар не раз блудив,
душа горіла від бажання,
вселюдського сердець братання.

Широкий шлях он розпостер ся —
минули дні, що там прожив,
у серці пусто нині й сумно,
нема того, за чим тужив...
Холодна поглотить могила
все те, за чим душа боліла...

ОЛЕКСА ІВАНЧУК.

ІЗ НИВИ НАШОГО ШКІЛЬНИЦТВА.

(з нагоди подій у тернопільській українській гімназії.)

„В тернопільській українській гімназії, де Рада шкільна крива насилала через довший час на педагогів бувших правників, медиків, теологів і т. и., і де свого часу валили ся шкільні будинки й розбивали голови невинним дітям — скоїла ся недавно сумна подія: по безоглядній класифікації в VI класі два ученики покінчили жите самовбійством, а подібною дорогою мало піти їх більше, та в останній хвилі декому з професорів удало ся відтягнути їх від такої постанови.

„На сорок кілька учеників дістало II степеня другий або третій, а 9 поправку в одного предмету, разом отже 20 недостаточних нот¹⁾. А коли ще до того додати, що всі вони так мало, а властиво нічого не вміють греки і латини, що в иньшій гімназії не дали бя собі ради, то се й обьясляє незвичайне зденерованє та розпучливий майже несупокій, який запанував між учениками VI класи“.

Так писав у 135 ч. „Діла“ „товариш померших“, а властиво учитель тої гімназії, як доносить одна з дальших статей, надрукованих там із сього приводу.

Стало ся! Ніхто більше не обзивав ся і ціла подія йшла вже в забутє. Нараз один із тернопільських педагогів витягнув її на денне світло в тій цілі, щоб кинути болотом на своїх учеників, в першій мірі на ті нещасливі жертви, які не могли оборонити себе. „Через цілий рік — пише він — не мали ми з жадною класою стілько всіляких клопотів, стілько скарг і нарікань, що в класі VI. Ученики місто передовсім учити ся, а відтак віддаватись забаві, тратили весь рік час на гулящім житю. Навіть ученики иньших клас часто жалували ся перед учителями, що „шеstackи“ вічно пють по ночах, виспівують, неприлично заховують ся на вулицях. Та трудно було учителям бавити ся в шпідлів і ходити по ночах за учениками; до сього вони й не обовязані. Коли наші унімненя в школі нічого не помагали, то тим менший вплив був би мав наш

¹⁾ Звертаємо увагу на те, що се стало ся в VI класі, отже учеників, яких в I класі було що найменше три рази більше, пересівало ся вже перед тим через 5 решіт, не рахуючи вступного іспиту! — *Авт.*

догляд над учениками поза школою, бо й не так легко дасть ся направити хлопець з ґрунту зіпсований, яких на жаль в VI класі було аж за багато“.

Отсе слова одного педагога, якими він хоче очистити професорське сумління від великої вини в згаданій справі і оправдати незвичайно ostrу класифікацію над тими „видами“, яких — коли вірити сьому педагогові — лиш поліційний нагляд, або така тиранська класифікація була в силі завернути на праведну дорогу.

Згадаю мимоходом тут іще й те, що той педагог не задоволив ся лиш очищенням в такий спосіб професорського сумління супроти подій в VI класі; він своєю статєю забажав показати руській суспільности, як неоправданий був закид, що ніби то руська гімназія в Тернополі була тою „різницею“, де цілими масами „палять і нищать учеників“, а в кінці забажав опрокинути й евентуальний висказ, що такі події можуть не одному селянинові відібрати охоту посилати свою дитину до гімназії і що задля таких подій може зменшити ся фреквенція.¹⁾

Навпаки — вневняє він нас — коли-б се наступило, то се буде радше наслідком того, що дехто (пв. замісь обкидати болотом учеників і покійників як він) сьміє винуватити в чім будь професорів. Ся нелюдна статя повела до дальшої дискусії в „Ділі“. В тій дискусії редакція в своїй статі „Хто винен“ справедливо запитала ся „одного з професорів“: Хто зробив ученика ледачим? Чи то може батьки віддали його „з ґрунту зіпсованим“ до школи? А коли-б і так, то яким же чудом він міг дійти аж до VI класу? Скоро-ж дійшов до неї, то де сумління у людей, які від раз у схотіли покарати ученика за всі гріхи, які через девять літ, а що найменше через пять літ накоїла на нїм школа, чи то — тіж самі учителі або їх попередники і товариші?

В 157 ч. тої газети забрав голос один посторонній професор, який розвідавши ся як слід про відносини у тернопільській гімназії пише, що згадана тиранська класифікація була з гори упрянована, що ученики, хоч приготовані, не були допущені до промоції, що в тій школі один педагог трактує учеників словами, на

¹⁾ Вона в біжучім р. шк. вже справді зменшила ся. До самої першої класи вписало ся о сорок кілька учеників менше. При тїм, як доносить „Діло“, директор, мимо незвичайно заострених вступних іспитів, ще й багато дїтвори безпідставно не допустив до тих іспитів. — *Ав*

які реагують навіть тупоумні пастухи, а що говорити про учеників середньої школи, які мусять і повинні мати амбіцію! Пише далі, що там учителі а молодіж — се гори а море, немов дві ворожі армії, а коли й знайде ся в тій гімназії часом учитель, що своєю людяністю позискає симпатію молодіжи, то таких усуває ся, бо вони підозрені і небезпечні і т. и. Надто заперечив рішучо, щоб молодіж була розлямпартована, а коли йдуть деякі манівцями, то вина мусять упасти в першій мірі на деяких тамошніх педагогів. В кінці заперечив фактами й ті брехливі інформації, які вперше видрукував з нагоди тої події професор, що назвав себе „товаришем померших“.

Із дальшої дискусії цікавий ще для нас голос д. „ір—ір“, який признав „деякі“ промахи в педагогічних поглядах „декого з професорів“ і згодив ся далше з поглядами редакції „Діла“ на ту справу, одначе з тим застереженем, що часть вини в тім, що учителі не все придержують ся обовязкового регуляміну, треба приписати висшим властям, які не старають ся сотворити для них таких умов, серед яких обовязки учителя дадуть виконати ся в практиці.

„Прошу лише поглянути на обставини, серед яких учителі, заняті в VI кл., мусяли сповняти свої обовязки. В малій кімнаті, заставленій трома довгими рядами лавок, між якими навіть на силу перетиснути ся не можна, хотівши наглядати увагу учеників, сиділо звиж 50 людей. Після приписів кляса не повинна числити більше як 25—30 учеників. У нас з оглядів ощадности давно практикує ся в низших клясах так, що містить ся в однім відділі і понад 60 учеників; від нелавна заводить ся се і в висших клясах. Як же вимагати від учителя, щоб сповняв свої обовязки і осягав свою задачу педагогічну в таких аномальних обставинах? Коли перше услівє, якого полагодженє залежить від висшої власти, несповнене, авідки-ж жадати, аби учитель осягав свою мету в наукуваню і вихованю? Прецінь і він чоловік та чуда не вдів“.

Се слова д. „ір—ір“ і я звертаю увагу читачів на те, що говорить ся там про аномальні відносини тільки з огляду на учителів, а в часі цілої дискусії ніхто не хотів звернути уваги на те, що такі аномальні відносини впливали також на поступи дїтний, їх здравле, увагу і т. и.

Остатнім словом у справі тернопільської гімназії була поки що статя в „Ділі“ (ч. 217 з д. 23 жовтня с. р.) п. в. „Ще про

тернопільську гімназію“, що появилася там з нагоди нового самовбивства ученика тої гімназії в початку б. р. шкільного. Автором тої статі був чоловік, що сам був учителем у тій гімназії і обзаво-млений як слід з усіма відносинами, які панують у тій заведеню. Його стаття будь що будь лишиться важним документом для історика тих відносин, серед яких розвивається в Галичині українське шкільництво і життя в загалі. Читаємо там, що українська гімназія в Тернополі полишена була на протяз 8 літ без самостійного директора. В остатніх літах вів її чоловік, що своїм успособленєм і натурою найменше надавав ся до веденя такої інституції. Він „бояв ся не лише красвої ради шкільної, так, що в її руках був простим орудєм і послушним та сліпим езекутором всіх її розпоряджень не лише явних, але, що ще важнійше, тайних вказівок і розказів, але навіть кожного члена збору, що лише троха відважнійше або химернійше поступав в гімназії, бояв ся п. управитель неначе свого наставника і потурав такому учителеви у всім, тернів всілякі єго промахи і вибрики, щоби лише єму не паразитись, щоби він за що небудь не прискаржив єго до кр. ради шкільної. А нещастє хотіло, що до гімназії як-раз іменовано таких людей, що не могучи нігде инде позискати собі ані признаня властий аві довіря молодіжи, опинились вкінци в Тернополі в рускій гімназії, де, натрафивши на боязкого, хиткого і зденерованого управителя, вибрали єго собі за свою жертву і робили з ним, що хотіли. Не уміючи навіть добре кон'югації та деклінації, сї люди учили в класах, де їм подобалось; та коби учили, а то баламутили та туманили учеників до тої степені, що ученики сї по кількалітній науці цілком забували предмет. Се є одна незвичайно-важна причина аномальних відносин в рускій гімназії тернопільській. Насилають там професорів, котрих успіхи в науці після висказу самого тепершнього інспектора красвого рівняють ся — нулі. Чи бувала донебудь річ, щоби аж до остатного року шкільного не було в гімназії ні одного сталого професора-фільольога, котрий би умів учити у висшій гімназії?! А коли хлопці по кількох літах такої нездалої науки зі сторони недоуки-професора прийдуть під нового професора, що справді чогось учити і вимагає, то тогді хлопців чіпаєсь правдива розпука... тогді хлопці стріляють ся“.

Дальше сказано в тій статі, що на 26 учителів тої гімназії 16 було суплентів, між ними 4 сьвященники, які з виїмкою одного, на фільософії ніколи не були, і три сьвітські також нескінчені фі-

лософи. Між тим збором є й о. катехит, якого автор дописі назвав найбільшим нещастям тої гімназії. Сього морального свого провідника й апостола євангельської любови, праведности й віри ученики мусять ненавидіти в цілої душі та ігнорувати на кождім кроці. А ще завзятійше від учеників не тернить і ненавидить його майже цілий учительський збір. Його приятелем є лиш один учитель тої гімназії... майже — як нише автор — нездоровий на умі. Ненависть супроти катехита доходить до таких розмірів, що звичайно робить ся все його на перекір, а він знов де може, чорнить та денунціює той збір. „Коли так далі піде, то хіба вся злість та завзяте скінчать ся якою новою катастрофою, але вже не між учениками, а між збором самим“ і т. д. Кожного, хто слівив за сими фактами, вкі ступнево відкривала нам згадана дискусія, мусів обіймати страх з огляду на судьбу тернопільської укр. молодіжи гімназіальної. Ціла та справа така пригнобляюча й сумна, що справді варто застановити ся над нею всім, кому дорога доля нашої молодіжи і то тим більше, що в переважній частині ті факти не виключно льокальної натуре.

Ми бачимо, що наша молодіж, перетяжена в більшости лекціями і живучи серед невідрадних обставин поза школою, мусить іще й у школі тратити здоровле і денервувати ся серед найгірших гігієнічних обставин. Та молодіж, мабуть одна на цілім сьвітї, за свої молодечі пориви, а нераз навіть за дитинячі жарти, які не переведуть ся по школах доти, доки будуть до них ходити діти і молодіж, наражена кожної хвилі на денунціяції і закиди неморальности, зледашнія і розполітованія із сторони всяких несумлінних коресподентів преси, а в останніх часах і своїх учителів, подібних до „одного з професорів“ у Тернополі. Вона часто мусить виховувати ся — і то звичайно в найвищих клясах, які вимагають незвичайної педагогічної обережности — не під впливом, але радше під насильством людей, вповні не приготованих і не покликаних до педагогічної праці. В остатніх часах таким педагогам додасть ся до помочи директорів, які з духом, що повинен обіймати українські заведеня наукові і зі змаганнями та культурними потребами нашого народу мають стільки спільного, кільки „одни із професорів“ з правдивою педагогією, або будинок тернопільської гімназії з дійсними вимогами шкільної гігієни. Ученики нашої гімназії наражені дуже часто на дике, грубе поведене з боку деяких професорів, мабуть тому, що ті ученики переважно довготерпиви.

селянські сини, отже на таке поведенє вповні заслугують!

Бачимо даліше, що ненависть та клясовий і релігійний обскурантизм переносить ся залюбки і майже виключно лиш до наших шкіл та в інтересах ворожих нашій нації кривдить, понижує, а часто й руйнує житє неодної дитини, а в найліпшій разі ширить облуду та викривлює раз на все неодну молоду душу. Се факти, які потверджують нам на кождім кроці хоч би ті численні жертви „політично підозрених“, якими що раз густійше засипують ся східно-галицькі села, канцелярії адвокатів і... Америка.

А вершок усіх тих благодатій — „остра клясифікація“ — те найважнійший і ледви чи не одинокий виховавчий й моралізаційний засіб богатых учителів. І коли-б удало ся нам вібрати до купи всі її жертви, всі її кривди за час істнованя наших гімназій — перед нашими очима виринула би така страшна цифра, що промовила-б до нас голоснійше, як усі укази, що спивняють наше національне житє, всі секатури, які давлять наших людей на залежних становищах.

Гляньмо лише на різницю чисел між записаними до I кл. і тими, яких по вісьмох літах узнає школа дозрілими. Опираючи ся на статистичних датах, взятих із справоздань ради шк. краєв., бачимо, що пересічний процент зрілих у відношеню до числа записаних перед 8 літами до гімназії рідко коли переходить 25%; се значить так, що понад три четвертинні вписаної кожного року молодіжи мусіло покидати гімназії. В дійсности згаланий процент іще далеко менший, бо містить у собі не лиш товаришів від першої кляси, але й репетентів з иньших кляс, учеників иньших гімназій і приватистів, а не містить тих, яких школа — нераз безпідставно — відкидає при вступних іспитах.

І за що се все? Перший гріх тої молодіжи мабуть той, що вона ходить до українських гімназій, а далі, що й вона, подібно ученикам наукових заведень цілого сьвіта, жиє, розвиваєть ся і цікавить ся житєм. Бо чи острі клясифікації можуть бути сьвідомством нездібности нашої молодіжи до наукової праці? Адже-ж у „Sprawozdaniu s. k. Rady szkolnej krajowej“ за р. 1891/2 читаємо: „З огляду на нові шкільні підручники і інструкції результати науки залежать уже нині тільки від учителів. Задача, яка їх тепер очікує, не легка, кожда знов нілґа для учеників може бути осягнена лише збільшеною працею учителя. Вигіднійша була для них метода, утерта давнюю практи-

кою, і лише привичка до вигоди може її задержати тут або там. Таке пересвідчене Ради шкіль. краєв. і відповідно до сього пересвідчення витягне вона відповідні консеквенції, де буде сього потреба“.

Можна-б навести сі слова не лиш на доказ, що остра класифікація не може бути свідомством нездібности нашої молодіжи до наукової праці, але й на доказ, що страшні жертви тої класифікації унасти мусять на сумління лихих учителів. Одначе в тім другім випадку так загально і без застережень не піднесе сього факту ніхто, хто супроти учителів хоче бути більше толерантним, як ті учителі звичайно бувають супроти дітей.

Адже суспільність знає, що звідти, де писані оті й подібні слова, накликає ся рівночасно до що раз острійшої класифікації, а до помочи ввірцевим учителям додає ся таких товаришів праці і таких моральних провідників молодіжи, з якими зазнайомила нас дискусія в тернопільській справі. Суспільність знає й те, що бюрократично-поліційна організація й система наших шкіл прямує до того, щоб і в дітей і в учителів здушувати все індивідуальне, щире й оригінальне, а їх працю так само бажає зробити ся найбільше невольничою і механічною. Найвисшим мотором їх педагогічної діяльності повинна бути догода старшині, мертва буква пляну й ререгуляміну і — як каже в одному місці Дістервег — вплив столів під зеленим сукном!

Живі душі дітей, їх потреби й нахили та потреби народу — се все маловажне або закаване.

Сі факти одначе не оправдують іще сього, щоб дехто з учителів, не маючи змоги бути педагогом, не хотів рівночасно супроти дітей бути бодай чоловіком і відносив ся до сумних подій і жертв наших шкільних відносин із таким цинізмом і байдужністю, як деякі з тих, що „працюють“ над культурним піднесенем молодіжи. Адже супроти тих фактів їх сумління як людиний має право відізвати ся на накликуванє до острійшої класифікації тернопільських учеників так, як відізвало ся-б воно тоді, коли би хто приказував їм бити хорого за те, що він хорий і то не зі своєї вини... Але бачимо, що в нас вплив стола під зеленим сукном більший, як вплив сумління — і бито слабих, бито навіть трунів, ще й оправдувано публично ті операції.

Коли врешті лишимо навіть на боці всі ті льокальні відносини тернопільської гімназії й запитаємо ся, чи має хто право

Й серед нормальних відносин говорити про сульбу дітей і молодіжи в таким цинізмом і судити їх так суб'єктивно, як се робить ся декуди по наших гімназіях, — то й тоді запротестує проти сього в першій мірі педагогічна література, наука й само жите. Педагогічна література доказує вже від десятків літ, що сучасна система середнього виховання невдатна й шкідлива в кождім напрямі; з огляду на ту систему витручування великої скількості шкільної молодіжи із мурів школи не можна оправдати ані ліню ані неадібністю до духової праці; що вона насилує здібности, ширить неохоту до праці, спиняє й убиває систематично всяку самостійність думки, ширить страх перед дійсним життям та його трудами, не розвиває ініціативи й відваги, а залюбки займаєть ся плеканєм лиш одної здібности: привимати, репродукувати й забувати такі факти, що ними в житю користувати ся ніхто не буде, а до них відносити ся критично не в силі й не сьміє навіть!

Науковими дослідами доказано далі, що слабосильність, та ще більше зденерованє й песимізм шкільної молодіжи зраджує ся найперше в житю й обставинах сучасної школи. Психометричними студіями, спеціальними помірами, новими здобутками на полі медицини, психології, фізіології і т. доказують, що ті прояви розвиває знов головно односторонне перетяженє шкільної молодіжи умовою працею без огляду на те, що пам'ять, нерви, тіло відповідно до віку й індивідуальних та одідичених прикмет душі й тіла можуть, без шкоди для розвою дитини, лиш до певної міри напружати ся і то лиш серед гармонійного виховання.

У нас в Австрії перепоვნена педагогічна література ще й наріканнями на те, що однакові, накинені з гори пляни й вимоги що до науки й іспитів для всіх країв і народів у практиці несправедливі тому, що в поодиноких краях мусять бути спеціальні вимоги супроти кождої школи з огляду на расові і національні рїжницї, на обставини краю і народу, його культурні і економічні потреби й засоби. Ми бачимо, що ті вимоги спеціально по наших гімназіях виресли понад можливі границі тому, що мусить ся узгляднити в нас культуру і потреби держави, краю та польського народу і свої. Спеціально знов що до системи говорить ся тепер багато про те, що вони служать у першій мірі постороннім цілям, прямує до односторонного умового розвою, а про розвій характеру, волі і здоровля не турбує ся, через що тернить інтерес і поступ в науці і самі ученики. В тій отже системі і в передчаснім умовім

та одностороннім розвитку треба передівсім шукати причин скорозрілости, негідії й знеохти молодіжи, а в бюрократично-поліційній організації школи та в відносинах між учителями й учениками треба шукати першого жерела т. зв. неморальности й політиканства учеників тому, що ся система кладе над учеником лише холодного урядника й судію, а не педагога, приятеля й провідника молодіжи, відвертає тим ученика від впливу учителя та піддає його позашкільним впливам.

І се не спеціальність лиш наших шкіл; навпаки, наша молодіж більше однородна, рекрутує ся з чесних селянських, священничих і учительських домів і не може навіть іти в порівнянє із збираниною, яку подибати можна по чужих гімназіях. Проте чужі і свої кричать, що лиш вона одна неморальна, розпущена та розполітикована і тільки вона одна мусить за те понести кару!

В таких разі щож робить ся в середній школі для піднесеня й убагородненя молодіжи? Бачимо, що навіть найважнійший її засіб вихованя, чиста наука, не може бути в тім напрямі певним способом тому, що не подає ся їй культурну, конечно потребу саму в собі, але уділяє ся давочками для добрих нот у нотесі і свідочстві та для будучої карієри, чим не розбуджує ся в ученику правдивого інтересу для науки, без якого вона мусить прикрити ся, стає примусом, а тим самим її убагороднюючий вплив на живі душі маліє до вера.

Впрочім про те, чи можна що небудь зробити певного для морального піднесеня поколінь, нема що й вгадувати там, де за основу всіх змагань кладуть гнобленє індивідуальности, де кажуть дитині розвивати ся не самій з себе та силою свобідних і самостійних досвідів, але лиш силою чужих слів, досвідів, примусу й догматів; там, де обмежено моральне вихованє на впливи із внї, де сухим словам і невірничій практиці надають таку саму важність при вихованю, як доброму примірови і т. и. — там про свідоме піднесенє молодіжи годі говорити вже хоч би тому, що моральні почутя і характер не можуть бути ніколи прищеплені із внї, але мусять розвивати ся автономно, із глибини душі — розумієть ся, в відповіднім окруженю й атмосфері, про що, як бачимо хоч би із дискусії в справі тернопольських подій, сучасні школи майже не дбають.

З тим усім вяже ся ще у нас сумний факт, що там, де укладає ся найідеальнійші пляни й програми шкільного вихованя, де

вказує ся конечні маршрути для учителів і науки — там ігнорує ся рівночасно потребу теоретичного, а в першій мірі практичного підготованя для педагогічної праці. На розвій дитини ніщо не впливає красше, як свідомо своєї ціли праця, праведність і примір учителя. А ось тернопільська справа показує, як рідко душа молодіжи може розростати ся внутрішню під свідомими педагогічними впливами, знаходить те, за чим інстинктивно шукає й тужить. Люди, що не застановляли ся ніколи над тим, яка остаточна мета шкільного вихованя й науки, що не слідили ніколи за тайнами розвою своєї діточої й молодечої душі і за її природою, що не мають навіть охоти зацікавити ся об'єктивно житем повіреної їм молодіжи — ті люди рішають у нас часто про судьбу і будуче жите молодіжи. Не диво про те, що таким людям навіть тиранська класифікація все ще лагідна, примірна й оправдана та заслугує на оборону, бо коли-б відібрано їм ті одиноко для них доступні засоби вихованя, як остру класифікацію, шкільні оплати, видалюване зі школи і т. и., то вони тоді стояли-б супроти вихованя ще більше безрадні, як стояли супроти подій в тернопільській гімназії.

„Чоловік — пише Кант — може стати чоловіком через вихованє. Нічим иньшим не може він бути, лиш тим, чим зробило його вихованє. Треба завважити, що чоловіка виховують люди, які так само були виховувані. Про те недостача дисципліни і науки і в деяких людий робить їх знов злими при виховуваню для тих, кого виховують. Коли-б коли якийсь висший тип заняв ся нашим вихованєм, аж тоді можна би побачити, що можна зробити з чоловіка“.

ЕДГАР А. ПО.

Т И Ш А.

КАЗКА.

*Εἰδούσιν δ' ὄρεων χοροῦράι τε καὶ
φάρμαγγες Πρωῖνες καὶ χαράδραί.*

Алькман.

Гірські шпилі дримають; скалисті
яри і печери затихли.

„Слухай мене“, — промовив демон, кладучи руку на мою голову. — Сторона, про яку кажу, се страшна сторона в Лібії, над берегами ріки Заір. А там не було ні спокою, ні тиші.

Води ріки мають шафранову і хоровиту краску; та й не пливають до моря, але колотяться заєдно, без упину, під червоним оком сонця в нагальнім і судорожнім круговороті. Кілька миль далі, по другім боці замулистого річного ложа, тягнеться блідий степ із велитенськими водяними ліліями. Вони зітхають у тій самоті одна до одної і витягають до неба свої довгі і мертвецьки-бліді шиї і клонять сюди-туди свої відвічні голови. Там чути якийсь неясний гамір, що виходить із посеред них, наче шум підземної води. А вони зітхають одна до одної.

Але там границя їх царства, границя темного, страшного, гордого ліса. Там, як ті хвилі біля Гебридів, колихається заєдно низький очерет. Одначе там не віє ні один вітерець на небі. Але високі, передпотові дерева колихаються вічно сюди-туди, з ломотом і могучим шумом. А з їх високих верхів ринуть одна по одній відвічні роси. А на коріню лежать незвісні отруйні квіти, скрутивши ся в безладній дрімоті. А горою мчать ся вічно на захід сірі хмари, шумячи і голосно шепочучи, аж поки не викотять ся водопадом на огняну стіну небозводу. Але там не віє ніякий вітерець на небі. А на берегах ріки Заір нема ні спокою ні тиші.

Була ніч і падав дощ; падаючи був він дощ, але упавши ставав кровю. А я стояв на трясавиці, серед струнких лілій, і дощ падав на мою голову — і лілії зітхали одна до одної серед своєї сьвяточної пустелі.

І в мить заяснів кривь тонку, мертвецьки-блїду імлу місяць і був багрової краски. І мої очі впали на велитенську сіру скелю, що стояла на березі ріки і мертвецьки-блїда і висока — і скеля була сіра. З переду на нїй були вирізані на камені букви; і я пі-

шов через багнище водяних лілій, аж до самого берега, щоб прочитати букви на камені. Та я не міг відчитати їх. І я вертав ся назад у очерет, аж ось місяць заяснив червонійше і я оглянув ся і поглянув на скелю та на напись; а там стояло: Пустеля.

І я глянув у гору; там стояв на вершку скелі якийсь чоловік. І я скрив ся серед водяних лілій, щоб підглянути заняте чоловіка. А чоловік був стрункий і голий собою і був одітий від рамен до стіп у старо-римську тогу. Обриси його постати були неясні, але риси його лица були риси божества; бо кирея ночи, імлі місяця і роси не заслонювали їх. А його брови були засіяні думками, а його око сьвітло божевільним смутком; а в кількох морщинах на його чолі читав я слова горя, втоми, знеохоти до людства і бажанє самоти.

І чоловік сидів на скелі і спер свою голову на руді та споглядав на пустелю. Споглядав у низ на зворушені куші і на високі передпотопові дерева і ген висше на шумний обрій та румяний місяць. А я лежав під захистом лілій і слідив поводженє чоловіка. А чоловік дрожав на самоті; — але ніч потахала, а він сидів на скелі.

І чоловік відвернув свою увагу від небес і споглянув на страшну ріку Заір і на жовті, мертвецькі воци та на бліді легіони водяних лілій. Слухав шептів водяних лілій і гамору, що виходив з поміж них. А я лежав у своїй схованці і слідив поводженє чоловіка. А чоловік дрожав на самоті; але ніч потахала, а він сидів на скелі.

Потім зійшов я у схованку багнища і скитаючись ген серед аустару лілій почав кликати гіпопотама, що живе в гушавині, у скритку трясавиці. І гіпопотам учув мій голос і прийшов в купі з бегемотом до стіп скелі і ревів на місяць голосно і страшно. А я лежав у своїй схованці і слідив поводженє чоловіка. А чоловік дрожав на самоті; але ніч потахала, а він сидів на скелі.

Потім я прокляв стихії проклоном замішаня; і на небі, на яким передше не було ніякого вітру, почала громадити ся грізна туча. І небо стало оловяне від нагальної тучі — і дощ став бити по голові чоловіка — і в низ поринули струмки потоків — і потоки запінили ся піною — і воляні лілїї погнулись їх ложами — і ліс затріщав на вітрі — і покотив ся грім — і впала блискавка — і скеля потрясла ся аж до основи. А я лежав у своїй схованці і слідив поводженє чоловіка. А чоловік дрожав на самоті;

але ніч потахала, а він сидів на скелі.

Потім я розлютився більше і почав проклинати проклоном тиші — потік, лїлії, вітер, лїс, небо, гріш і зітханя водянних лїлій. І вони стали закляті і затихли. І місяць перестав котити ся своєю небесною стежкою — і гріш провалив ся — і блискавка не ясніла полум'ям — і хмари повисли недвижно — і води обнизилась до свого рівня і спинилась — і дерева перестали колихатись — і водянї лїлії вже більше не зітхали — і гамору в поміж них уже не було чути та й ні одна тїнь згуку не промайнула крізь пустий, безмежний пустар. І я глянув на напись на скелі, а вона змінилась; там стояло: Тиша.

І мої очі впали на лице чоловіка, а його лице було бліде від жаху. І він підняв печайно голову з руки і станув на скелі і слухав. Але на пустім, безмежнім пустарі не було ні згуку, а на скелі стояло: Тиша. І чоловік жажнув ся і відвернув лице і пустив ся тельмом сьвіт за очі, так, що я стратив його з очий.

Нині маємо гарні оповідання в книгах Чарівників — в зелізом окованих сумовитих книгах Чарівників. У них, кажу, попадають ся славні оповісти про небо, про землю і про могуче море, та про тенїїв, що правлять морем і землею і високим небом. Там знайдеш чимало наук і то в пророцтвах, які вирекли Сибїллі; та й сьвяті речі можна було почути в старину від темного листа, що тремтіло кругом Додони. Однак, клянусь Аллахом, ту казку, яку мені розповідав демон, сидячи біля мене в тїни гробу, я вважав найчуднішою в усіх! І коли демон закінчив своє оповіданє, повалив ся горілиць у гробову яму і почав реготатись. Але я не міг сьміяти ся в купі з демоном, і він прокляв мене за те, що я не міг сьміяти ся. А рись, що жиє заєдно в гробі, вийшов із нього і поклав ся біля ніг демона і глядїв йому в лице без ущину.

Переклав П. КАРМАНСЬКИЙ.

НАУКОВІ ЛИСТКИ.

ІХ. Дещо про сьв. Експедіта.

В кінці 1905 р. загальну сензацію в католицькій церкві тай поза її межами викликала постанова папської курії в Римі потверджена самим Папою Пієм Х, якою скасовано культ трьох християнських сьвятих, що доси фігурували в римськiм Мартірольоґію. Факт сам собою не був нечуваний, подібні цензури практикували ся вже й давнійше тай загалом римськiй Мартірольоґій, зложеній протягом віків на основі дуже неоднакових традицій (у ньому фігурують і доси такі сьвяті, як Варлаам пустинник і індійськiй царевич Іоасаф, хоча наука давно вказала, що се не були ніякі дійсні особи, але романічні фікції, в яких основі лежать староіндійські, передхристиянські легенди про Будду) і його авторитет не високий. Та про те ухвала папської курії немало здивувала всіх, а деякі клерикальні органи, plus papistes que le pape, пробували боронити культу й авторитету скасованих сьвятих. В такім дусі відізвав ся один із головних органів італійського клерикалізму, *Civiltà cattolica*, помістивши в ч. з 2 грудня 1905 р. статю „*Intorno al culto di S. Espedito martire*“. В відповіді на сю статю забрав голос авторитетний спеціаліст на полі гаґіоґрафії, бруксельськiй учений Єзуїт Імполіт Делягей, у поважнім журналі *Annalecta Bollandiana* (t. XXV, зош. 1 з р. 1906, стор. 90—98), і ми позволимо собі тут покористувати ся його статею (з деякими скороченнями), щоб дати нашим читачам понятє про сю цікаву і не буденну суперечку.

Автор статі „*Civiltà cattolica*“ — пише між иньшим учений Єзуїт — уявив собі, що т. зв. Мартірольоґій сьв. Єроніма оправдує культ сьв. Експедіта. Він доказує се з такою певністю, що публіка, не обізнана в питаवьях того рода, навіть учені люди готові повірити йому і прийняти боронені ним тези. Та він у своїй обороні опираєть ся на прінціпах, яких ми не могли би прийняти і його виклад Мартірольоґія доводить льогічно до зовсім несподіваних результатів.

Що до способу трактованя Єронімового Мартірольоґія мусимо висловити дві уваги. Автор кладе велику вагу на те, що культ сьв. Експедіта зовсім не сьвіжий, не сучасний, має за собою більше як сто літ, був відомий у Німеччині, в королівстві обох Сицилій.

перед його сучасним відновленем, і опираєть ся на „монументальнім творі — шумні епітети додають деякої ваги й самій аргументації — о. Каіє (P. Cahier, Les Caractéristiques des saints), а Боляндисти сього не знали. Додано при тім, що з разу пам'ять сьв. Експедіта сьвятковано 19 цвітня — на чім оперте се твердженє, сього не знаємо. А далі говорить ся :

„Що культ сьв. Експедіта не був сумнівний, се виходить із того, що сей сьвятий істнував справді, а се доказано згадкою в Єронімовім Мартірольоґію і у всіх тих мартірольоґіях, що черпали з нього. В Єронімовім він зветь ся *Expeditus* і стоїть два рази, 18 і 19 цвітня, перший раз як мученик у Римі: *Romae Eleutheri episcopi et Anthiae matris eius et Parthenii, Caloceri, Fabii, Proculi, Apollonii, Fortunati, Crispini, Expediti, Marpalici, Victorini, Gagi*; другого дня як мученик, що потерпів у Мілітені в Арменії: *In Arminia Militana civitate Hermogeni, Gagi, Expediti, Aristonici, Rufi, Golatae una die coronatorum*. Нехай і так, що повторенє одного імені в рукописі, се помилка копіста, але все-ж таки годі сумнівати ся, що маємо тут дійсні реєстри мучеників. Знаходячи в мартірольоґії імя якогось мученика, се ще не значить, що йому віддавано спеціальний культ у церкві присьвяченій його пам'яті, але завсїди маємо повну підставу ввести його культ як справжнього героя віри“.

Автор очевидно хоче сказати, що сама присутність імені Експедіта в Єронімовім мартірольоґію вистарчає, щоб ствердити істнуванє сьвятого і правильний культ віддаваний його пам'яті в християнській старовині і тривкість того культу аж до наших днів. Лишімо на боці питанє про істнуванє мученика і придивімо ся самому культу.

Чи можна вносити з уміщеня імені мученика в мартірольоґію на те, що той мученик був почитаний в старині? Кілька рядків нижше в досить загадковім реченю автор, збиваючи свої докази, відповідає категорично: ні. І сим разом має слушність. Мартірольоґій Єроніма містить у собі дві категорії імен зовсім ріжних. Одні взяті з традиційного, ще живого жерела і сьвідчать про звичай поодиноких церков. Другі мають жерело чисто літературне і вказують нам лише факти і дату смерти без ніякого означеня церковної почеси, складаної мученикови. Сї дві категорії записок зовсім не ріжняють ся загалом формою вислову; треба, значить, критичними способами, уживаними в подібних матеріях, в'яснити похо-

джене кожної з окрема. Чи треба говорити, що се доджене в най-висшій мірі делікатне і по найбільшій часті безуспішне? Існує цілий ряд дуже автентичних мучеників, яких імена виразно записані в мартірольоґію і подана точна дата їх мученичої смерті. Се Палестинські мученики. Про те Єронімів мартірольоґію зовсім не дає свідощтва про культ віддаваний їм, бо він тут черпає з літературного жерела, а не з церковного документу. Ми вже сказали при иньшій нагоді про С. Проконія¹⁾ і скажемо тут іще раз: не можна сказати: св. Експедіт названий в Єроніміві мартірольоґію, отже він був по правилам почитаний в первісній церкві. Все се треба би ще доказати, а нам бракує усіх даних для сього. Може би хто спробував доходити аж до початку, слідячи століттями за культом св. Експедіта? Чи може в тім намірі, щоб ствердити непереривність його культу, покликують ся автор на „всі иньші мартірольоґії“? Инакше не видно причини, чому він цитував їх. А сеж помилка дуже звичайна і противна одній з основних засад критики. Всі згадки про св. Експедіта випливали з одного спільного жерела, власне Єронімового. Їх авторітет зливається отже з його авторітетом; середні віки зовсім не продовжали його культу, коли в загалі сей культ існував коли будь. Але покликають ся на иньші прінципи, ще ширші, якими-б можна послужити ся в браку попередніх. Запевняють, що присутність самого імени в мартірольоґію все дає достаточну підставу, щоб завести правильний культ, коли бодай не доказано, що се імя уміщено там через помилку і що йому не відповідає ніяка реальна людина.

„Мартірольоґію“ вираз досить неозначений. Без сумніву говоримо про Єронімів, що впрочім для нашого питання являєть ся жерелом усіх иньших. Раз прийнявши той прінцип і доводячи його до консеквентного пункту дійдемо до висновків, яких автор певно не сподівався. Ось у Єроніміві мартірольоґію якась Concordia, якої імя виписано так само ясно, як імя Експедіта. Отже можна завести культ св. Конкордії і поставити її патронкою згоди в сварливих подружжях. Морякам можна поручити на патрона св. Марітіма, а садівникам св. Фруктуозу. Та досить сього, щоб мати елементарне понятє про повстанє і склад Єронімового мартірольоґія; досить прочитати дві або три сторінки, щоб пізнати, що вказані тут пропозиції не мають ніякої підстави. Єронімів мартірольоґію се збірка дуже сороката.

¹⁾ Les légendes hagiographiques, Bruxelles, 1905, стор. 146.

в якій на перший погляд можна розпізнати складники романські східні й африканські. Частина найважливіша — не скажу, найбогатша — того загального реєстру старинних святих належить до Орієнту. Її походжене відоме. Загальний мартірольоґій церков по той бік Адріатика був уложений по грецьки в Нікомедії і був вивисканий редактором Єронімового. Сей документ має виразні сліди аріяньського походження. Святих сектантів не поминає, і треба зазначити, що не маємо ніякого способу відрізнити їх. Чи сього мало, щоб наповнити турботою прихильників чистої правозірности? Чи вільно нам засилати молитви до Евзебія Кесарійського (під днем 21 червня) або навіть до „Арія пресвитера“ під д. 6 липня?

Записки Єронімового мартірольоґія дуже короткі і доведені до крайне простих висловів: імя святого і перед ним більш або менше докладна нотка топографічна. Хоч дуже скупі на слова, ті нотки все таки дуже численні і різнородні, і зрозуміне так трактованого реєстру імен, для якого контингенту достарчали і найдальші провінції царства, велить догадувати ся автора незвичайно освіченого. Діставши ся в руки мало вчених, а часто недбалих копістів, по кількоразовім копіюваню сей реєстр мусів бути до гла поцсований, про що можна переконатися при першій лектурі; ті, що пробували поправляти блуди перших копій, мають не менше як самі писарі на сумління той оплаканий стан, у якому реєстр дійшов до нас. Імена поперекручувано, поперекидувано з місця на місце, повторювано по пару разів у різних формах, попереставлювано групами з під одного дня під другий. Помішано місця, місяці та простори між поодинокими особами; льокальні рубрики попересувано, дати помішано, і Єронімів мартірольоґій у своїм теперішнім стані являєть ся нічим більше, як одним ваірцем какографії. Коли спеціалістам удасть ся коштом гіркої праці віднайти зеренце золота в тій безладній куні, то все таки вони знають давно, що там ціла купа труску, з якого ніяка праця не добуде нічогосінько.

І сучасні гаґіографи не стоять у значно гіршій стані, як середньовікові. Вони мали екземпляри Єронімового мартірольоґія так само поцсовані, як наші, і так само доходили до розпуки при їх толкованю, як і ми. Вони робили своє діло дуже просто, тим наївним способом, на який наводить нас інстинкт, коли забракне критики. Вони лишали на боці зовсім нечитку частку реєстру і брали з нього лише ті нотатки, в яких був якийсь змісл. Се не мусіли

бути найліпші записки, але в браку иньшого критерія вистарчала правдоподібність. І так, щоб згадати клясичний приклад, відси пішли в пізнійші мартірольоґії реєстри вояків-мучеників, породжені переплутанєм *miliaria* (милі) і *milites* (вояки). Відси пішла ціла купа сьвятих, що не були нічим иньшим, як перекрученєм назви топографічної, як ось сьв. Себастьян під д. 8 лютого повстав із формули *Sebastae in Armenia*, сьв. Афродізій під 28 цвітнем із згадки в сусідній записці *Aphrodisii in Caria*, сьв. Тріпос під д. 10 червня, в яким мусимо бачити перекручене міста Тріполіса і т. д., бо сю лісту помилок можна-б тягти без кінця.

Даремно було-б сердити ся на старих гаґіографів, що іноді приймали Пірей за назву чоловіка; несправедливо було-б докоряти й пізнійшим ученим, навіть так глибоко вченим, як Бароній, що не поправили всіх блудів. Та годі знов згодити ся й на те, щоб роблено *tabula rasa* з усіх новійших праць, що нарешті відкрили секрет Єронімового мартірольоґія і які не перестають докладати критичної праці над тим поцсованим документом, не задовольючи ся тою примітивною методою — приймати за правдиві такі дані, що виглядають досить зрозумілими, але доходять до показу, що вони зовсім хибні. Одинокий принцип, який можна прикладати до Єронімового мартірольоґія, зовсім противний тому, який рекомендує письменник із *Civiltá catholica*. Історичного сьвідоцтва не можна приймати доти, доки не буде ясно показано, що воно не брехливе.

Щоб ліпше зрозуміти все сказане доси, придивімо ся докладно запискам під 18 і 19 цвітнем, у яких стоїть імя сьв. Експедіта. Ось дословний текет по найліпшому рукопису, що містить ся в Ентернасі:

XIII k m — *salonas civi septimi diac victorici et alibi hermoginis et in aff victoris pampilici donati ianuari micionis domni turimuni sirici prisciani rome eleuteri epi et antea mat^r eius parteni caloceri febi proculi appolloni fortunati crispini expediti mappalici victorini gagi.*

XIII k m. *In armenia militana civi hermoginis gagi expediti aristonici rufi galati mitinae arminiae rufi hilari aristonici furtunati (gagi donati et in aff donati sericiani elladi it hermoginis cum aliis duob: cauco libri ut sci vincenti.* Бачимо, що сьв. Експедіт являєть ся тут учасником двох груп мучеників, римських і арменських. Слухаючи нашого критика, се діло не дуже важке. Він думає розсікати трудности, але задовольаєть ся

тим, що приймає повторення імен, бо, мовляв, рукопис попсований. Та хто знає історію культу святих у перших віках, для того насувається тут дуже важне питання. Ось поспробуємо поперед усього розтрясти троха записки під 18 цвітнем. Мартірольоґій заповідає зразу: *In Salona civitate Septimi diaconi et Hermoginis*. Ту саму нотатку маємо в сирійським скороченю. Бронімів реєстр додає ще *Victuricus*, імя непевне, мабуть тільки повторення тих *Victor*, *Victorinus*, що стоять троха далі, один у рубриці *Africa*, а другий у руб. *Romae*. Далі йдуть імена, що як більша частина імен узятих із африканських календарів, не піддаються ніякій контролі. Нарешті йде реєстр *Romae*: *Eleutheri* і т. д., що обіймає 13 імен. Це не жадна група мучеників. Зразу треба читати: *Romae Parthenii et Caloceri*. Це святи добре відомі, їх пам'ять обходить ся 19 мая, XIII kal. iunii. Коли їх покладено під 18 цвітнем, XIII kal. mai, то це помилка копіста, яких багато; він помилив назву місяця, день лишив той сам. Чотири дальші імена: *Eleutherius*, *Proculus*, *Apollonius*, *Gagus* також не належать до 18 цвітня. Вони являються під 1 мая, де вони стоять у різних географічних рубриках. По що їх переставлено сюди? Побачимо зараз.

Marralicus, це мученик із часу гонення Декієвого, вписаний у календарі в Картаґіні під 19 цвітня.

Лишаються *Febus*, *Fortunatus*, *Crispinus*, *Expeditus*. Значимо тут відразу, що сей останній не має ніякого права стояти тут під рубрикою *Romae*.

Перейдемо до святих з 19 цвітня. Ось на початку група: *In Armenia Militana civitate Hermogenis, Gagi, Expediti, Aristonici, Rufi, Galatae, una die coronatorum*. Другий, *Gagus*, стоїть іще раз під тим самим днем: *item Gagi*; це той сам, що стояв і попереднього дня; потім він являється ще 1 мая.

Rufus названий два рази, це мученик виразно записаний у сирійським мартірольоґію під датою 19 цвітня. *Aristonicus* (названий два рази) і *Galata* не відомо звідки взяли ся. Але цілість записки очевидно хибна. Гермоген, мученик милітенський, потерпів 3 мая (стоїть у мартірольоґії сирійським), а Руф 19 цвітня, отже неможливо злучити їх у одну групу таї ще писати про них, що потерпіли *una die*.

Дальший рядок дає добре поняття про ті диковини, які стрічаємо на кожній сторінці мартірольоґія. *Rufus*, *Gagus*, *Aristonicus*, це дублети, як також *Fortunatus* (18 цвітня), *Donatus*

(стоїть далі в рубриці Africa) і Sericianus (лиш в однім рукописі); а далі додано: *item Hermoginis cum allis duobus*. Слова: *In Armenia civitate* в деяких рукописах перероблені на імена святих *Milatana* або *Militana* або *Mitina* і *Arminia*. Та можемо покинути се все і лишити на боці реєстр, що йде далі під 19 цвітня. Вернімо до першого рядка, що цікавить нас тут безпосередно.

Заповідь: *In Armenia Militana civitate hermoginis* і т. д. стоїть не на місці, день 19 цвітня не був днем мілетинських мучеників. Треба йти аж до перших днів мая, щоб віднайти дійсний день їх празника, де св. Гермоген, з товаришами або без них, стоїть під д. 2 або 3. Дату і точну формулу дав сирійський мартірологій, який під д. 3 мая подає: *Melitinae Elpidius et Hermogenes martyres*. Як же перенесено їх під д. 19 цвітня? Попробуємо вяснити се.

В Бронішовім мартірології можна завважити часту появу, яку-б можна було назвати притяганем гомонімів (однакових імен). Під д. 18 цвітня стоїть св. Гермоген із Сальони, до нього зближено й Гермогена з Мелітени, а далі й інших Гермогенів. Під д. 22 серпня читаємо в мартірології: *Hermogenes et Fortunatus*, поцсовано зам. *Hermagoras et Fortunatus*, — і сього поцсованого Гермогена разом із Фортунатом бачимо в реєстрі під д. 18 і 19 цвітня, так само Гермогена з під 12 грудня з його товаришем Донатом. Гермоген із 9 грудня, що виступає разом з Петром, по'являється під д. 17 цвітня знов таки разом із Петром.

Тяжко виміркувати причину таких переносин, які одначе певно не були випадкові. Можливо, що якийсь читач зацікавлений тими однаковими іменами понотував собі на маргінесі при місяці цвітні дати різних Гермогенів, а якийсь копіст ідучи за тою нотаткою попереносив святих пробуючи зібрати їх усіх до купи. Та чи так воно було, чи ні, але такий самий випадок притягання гомонімів маємо зараз у перших днях мая. Під 2 мая стоїть св. Сатурнін, мученик александрійський, якого істнованє засвідчує сирійський мартірологій; для сусідства йому перенесено під дату 1 мая иншого Сатурніна, тулюзанського, якого пам'ять випадє на 29 падолиста.

Ельпідій і Гермоген стоять іще раз у цвітні, під д. 27: *In civitate Armeniae Militanae Hermetis Erpei pbrī item Helpidi Hermogenis*. Відки се? Не догадую ся, хіба би думати, що копіст переплутав *V kal. mai* зам. *V non. mai*, що також не позбавлене правдоподібности.

Імя товариша Гермогенового тут виписане ясно, бодай раз. Під днем 18 цвітня Гермоген перенесений також не сам, а з сусідами з під першого мая: Proculus, Apollonius, Gagus, Eleuthergius, а за снм остатнім притяг під 18 цвітня ще один Eleuthergius зі своєю товаришкою Антією. Інші Гермогени також не розлучали ся зі своїми сусідами і попритягали Фортуната, Доната і Петра. Не буде занадто смілим попробувати розпізнати в тім безладю також імя сьв. Ельпідія. Але ані під д. 18. ані під 19 цвітня не стрічаємо ніякої з його форм: Hilpidi, Helpidi, Helpedi, Elpidi, Elpedi, а за те стрічаємо загадкового Expediti. Що простійшого, як догадка, що кописти Єронімового мартірольоґія перекалічили імя Ельпідія на Експедіта, і раз заведена та форма, зрозуміла для латинників, заховала ся в пізнійших копіях?

Не хочу твердити, що се напевно було так, але по всьому, що ми бачили тут, хто посміє твердити на певно, що справді був такий сьвятий мученик Експедіт? А тим менше можна з такої згадки в Єронімовім мартірольоґію вичитати певність, що той сьв. Експедіт був предметом побожного культу від давніх часів аж до наших.

Автор донеси в *Civiltà catholica* подає зрештою інтересні звістки про заведене культу сьв. Експедіта, який мав бути *negotiorum et expeditionum patronus*, в Ачіреале мессінськими купцями. Тіж купці фундували там дві ікони сього сьвятого; на кожній із них при ногах сьвятого намальований крук, у якого з рознятого дзьоба виходять слова: *cras, cras* (гра слів, бо значить і краканє крука і разом по латині: завтра). Автор покликає ся разом на неназваного кореспондента, який буцім то повідомив його, що в Росії „*raegchi archimandriti*“ мають на своїх церковних ризах імя Експедіта і що в Росії культ сього сьвятого відомий з давня. Очевидно хтось позволив собі невчасний жарт із дописувателем *Civiltà catholica*, а він не задав собі труда заглянути хоч би до синаксарія Мартінова *Annus graeco-slavus*, щоб переконатися, що ані у Греків ані у Славян ніякого Експедіта нема й не було ніколи.

Подав ІВАН ФРАНКО.

ЕДГАР ВАЛЕС.

СУД ЧОТИРЬОХ.

РОЗДІЛ VII.

ПІСЛАНЕЦЬ ІЗ „СУДУ ЧОТИРЬОХ“.

Засуджений „Судом чотирьох“ міністер мав дістати ще одно остереженє. В остатнім листі, який дістав, була така фраза: „Ви дістанете ще одно — остатнє остереженє, але щоб ми були певні, що воно дійсно попаде в ваші руки, його передасть вам особисто один із нас“. Та замітка заспокоїла поліцію більше, ніж не знати що в тім процесі. У всіх агентів виробила ся поневільно думка про беззакидну чесність тих незвичайних злочинців і вони вірили, що їх обіцянка мусить бути сьвято виконана. Всі сильні заходи охороненя від смерти сера Філіпа поробила поліція виключно задля переконаня, що все обіцяне буде сповнене, і та віра в їх „слово чести“ була основою сили „Суду чотирьох“. Можна було надїятися, що ті люди, йдучи так сьміло проти всіх заряджень поліції, зайшли тепер занадто далеко в своїх намірах і можуть тому попасти ся. Лист, в яким була подана повисша заява, був власне тим, про який згадав мимоходом сер Філіп, розмовляючи зі своїм секретарем.

На тім листі була штампіля: „Бельгем, 12 год. 15 мін.“

— Тепер лишасть ся тільки питанє, що ліпше: чи збільшити за вами нагляд до найвишого ступня, чи удати, що його нема зовсім і обманути тим одного з „чотирьох“ та злапати його? — спитав непевно головний агент Фальмут.

Се питанє було звернене до сера Філіпа Рамона, що сидів у кабінеті у своїм вигіднім кріслі.

— Хочете, аби я відіграв ролю примани? — сказав він незадоволеним тоном.

Агент оправдав ся.

— О ні, сер, зовсім не те... ми хотїли лиш дати їм можливість...

— Я розумію вас знаменито, — перервав йому міністер із роздразненєм.

Агент говорив далі:

— Ми вже знаємо, яким способом була занесена пекольна машина до парламенту; того самого дня, коли те стало ся, видів не один, як старий посол Баско входив туди.

— Ну, і що з того виходить? — спитав сер Філіп здивований.

— Річ у тім, — говорив агент спокійно, — що містер Баско того дня не підходив навіть близько парляменту і ми не підозрівали б того, бо в реєстрі не було його імени, але завдяки нашій невтомній і безнастанній праці від першого дня нам удалося викрити ту штучку.

Сер Філіп підскочив і почав нервово ходити по кімнаті.

— Значить, вони вистудіювали докладно всі звичаї нашого парляменту, — швидше потвердив він, ніж спитав.

— Цікаво, — відповів агент. — Вони вистудіювали очевидно знаменито наш край, і в тім власне лежить головна небезпека.

Сер Філіп нахмурился.

— Адже ви запевняли мене, що небезпеки нема... властиво, що нема серйозної небезпеки.

— Небезпека, сер, лежить у тім, — сказав агент пошешки, вдивляючись уперто в лице сера Філіпа. — Люди, що знають так добре переіменувати свою фігуру і своє лице, доказують уже самим, що вони не прості розбійники. Я не знаю, чого вони добиваються, але ведуть свою справу знаменито і не зважаючи на всі перешкоди, хотять уперто довести її до кінця. Один із них перебираєть ся як справжній артист і власне його я й боюся нині.

Сер Філіп махнув нетерпливо головою.

— Мене вже змучило все те, — крикнув він і гримнув рукою по столі, — розумієте, змучило! Всі ті детективи, різні переіменування, замасковані убійці, якими я оточений, заражають повітря якоюсь атмосферою, яка буває лише в мільодрамі.

— Але вам усе таки доведеться потерпіти ще два дні, — сказав агент щиро.

„Суд чотирьох“ впливав зле не лиш на першого міністра, але й багатьох інших.

— Але ми ще не постановили, як поступити нині вечером, — додав агент.

— Робіть, як знаєте, — відповів коротко сер Філіп, а потім додав:

— Чи я можу піти нині вечером на засідання парляменту?

— Ні, на нашу думку ви не повинні сього робити, — відповів агент.

Сер Філіп задумався на хвилю.

— Надіюся, що всі ті обережності ховано в тайні?

— Очевидно!

— Хто знає про них?

— Ви, ваша ексцеленція, директор поліції, ваш особистий секретарь і я.

— А більше ніхто?

— Рішучо ніхто. І коли-б ваша безпечність залежала лише від цілковитого незнання вашого особистого поведіння, то можна би цілковито заспокоїти ся.

— А чи всі ті розпорядження пороблені письменно? — спитав міністер.

— Ні, сер, увесь плян нашого поступування уложений устаток і не записаний ніде так, що навіть прем'єр-міністер не знає його.

Сер Філіп зітхнув із полекшею.

— Ви урядили се добре, — сказав він.

Агент устав. Сер Філіп відпровадив його до передпокою, де сидів його секретарь.

— У мене якесь дивне почуванє в сих двох днях, — сказав Фальмут одному прислужникови, що помагав йому одягнути ся в його довге пальто, — мені все здасть ся, немов за мною слідять і я навіть почав їздити на моторі! За мотором труднійше слідити не звернувши на себе уваги!

Він заповхав у кишеню руку і виймив звідти окуляри.

— Се одинокє моє переодяганє, яке я роблю, — сказав він, усміхаючись невизрадно, — але, сер Філіпе, я за цілу свою 25-літню службу граю перший раз ролю комічного агента, яких бачимо на сцені.

По відході Фальмута міністер вернув ся до свого бюрка. Він не любив сидіти сам, йому було лачно, а два агенти поліції, що стояли поблизу і могли прийти на кожний його поклик, не усували почутя його однокості.

Почутє страху перед „Судом чотирьох“ не покидало його ніколи і так розстроїло його нерви, що найменший шелест дразнив його. Він почав машинально бавити ся ручкою від пера і щось писати на бібулі, але страшно розлютив ся, коли завважав, що написанє — була цифра чотири.

Чи варт був того його проєкт? Чи дійсно була потрібна така жертва? Тай чи він був такий конечний, аби оправдати нам таке

ризико? Ті питання пересувалися кілька разів йому по голові, а потому знов блискала думка: „Яка жертва і яке ризико“?

— Я занадто багато думаю про можливість такого нещастя, — промовив він, кляючись пером і відвертаючись від бюрка, — адже вони не мають ніякої змоги сповнити свій намір. Се зовсім неможливе.

Хтось постукав до дверей.

— А, то ви Фальмуте, — сказав міністер, побачивши гостя, — як ви скоро вернулися.

Агент обтер старанно хустинкою вуса і вийняв із кишені коверту, дуже подібну до урядової.

— Я думаю, що се ліпше лишити в вас, — сказав він пошепки, — ся думка зродилася в мені, як я лише від'їхав звідси. Хто знає, нещасте все може зайти.

Міністер узяв коверту в руки і спитав:

— Що се таке?

— Як би у мене знайшли сю коверту, то се грозило би мені загибілю, — відповів агент відходячи.

— А що-ж я маю з нею зробити? — спитав міністер.

— Я буду вам дуже вдячний, коли сховаєте її до того повороту у своє бюрко, — і з тими словами агент вийшов, прикнучивши за собою двері.

При брамі він відповів на уклін перебраного поліцая, а потім сів у мотор, що чекав на нього.

Сер Філіп поглянув незадоволено на коверту. На ній була адреса департаменту поліції і напис: „Довірно“.

— Се мабуть якась важна відомість, — подумав сер Філіп і в ній промайнуло підозрінє, чи то не поліційна звістка про його оберіганє.

В коверті була дійсно вказівка, яким чином міг би він уратувати себе. Він кинув коверту на стіл і присунув до себе інші папери: то все були копії проєкту, через який він наражував ся так сильно. Всі папери були записані коротко. В них говорено тільки про ціль і можливість переведеня тої справи.

Він був певний, що його проєкт перейде завтра, бо більша частина голосів була по його стороні.

Все зроблено, аби зібрати як найбільше народа; крім того до Лондону наїхала маса людей, що бажали бути присутні при

події, яка могла зробити ся історичною і рівночасно могла мати трагічне закінченє.

Дивлячись на ті папери сер Філіп укладав собі плян поступованя. Чим не закінчила би ся та справа, трагедією або ні, то в кождім разі вона так зацікавила весь парламент, що не може пройти без живих дебат.

Він був знаменитим бесідником і його блискучі промови викликали сильне вражінє та ніколи не забували ся, тому він не бояв ся дискусії. Коли б лише... йому було неприємно згадувати про „Суд чотирьох“ не тому, що вони грозили йому, він уже забув се, а тому, що вони вдерли ся в його жите як якийсь чужий елемент або страшна сила, якої він не міг знищити ані своєю вимовою, ані згідною насьмішкою, ані інтригою, ні загалом ніяким способом, відомим у парламенті.

Він не думав зовсім про можливість компромісу, а думка погодити ся зі своїм противником навіть не приходила йому в голову.

— Я доведу проєкт до кінця! — прошепотів він кілька разів. — Я переведу його!

Тепер, коли настала рішуча хвиля, у нїм зміцнило ся ще більше бажанє побороти ся з тою ворожою для нього силою.

Рівночасно з тим задзвонив телефон. Сер Філіп сидів, спустивши голову на руку; він підніс її і взяв слухавку телефона.

Почув ся голос його адміністратора, який просив розпорядити полишеним помешканєм. Сер Філіп постановив на кілька днів, доки грозила йому небезпека, замкнути цілковито свій дім, не бажючи виставляти свою службу на ризико.

Коли „Суд чотирьох“ постановив дійсно виконати свою погрозу, то вони будуть певно ділати, і кидаючи бомби, кинуть очевидно одну в його дім, а другу в міністерство.

Ледви міністер скінчивши говорити поставив на місце слухавку телефона, як застукано у двері і ввійшов агент.

Він поглянув неспокійно на міністра і спитав:

— Чи ніхто не прихолов сюди, сер?

Сер Філіп усміхнув ся.

— Коли хочете знати, чи не приходили до мене з „Суду чотирьох“ із пропозицією остаточних умов, то я могу вас заспокоїти: ні, тут не було їх!...

Лице агента роз'яснило ся.

— Я страшно бояв ся, сер, аби з вами не стало ся яке не-

щастє, поки я їздив, — сказав він хвилюючись, — а попадко маю вам подати важну новину.

— Невже ?

— Дійсно, сер. Директор поліції лише що дістав довгу телеграму з Америки. По двох останніх убійствах, що були там, агенти американської слідчої поліції поробили всякі можливі розсліди. Вони збирали довго різні відомости і тепер прислали все те нам, — при тім детектив вийняв із кишені папір і розложивши його, прочитав :

„З Чікаґа. Начальникови льондонської слідчої поліції.

„Упередіть Рамона, що „Суд чотирьох“ словняє все свої обіцянки і коли він постановив убити його в означений день і означеним способом, то дотримає свого слова. Ми маємо доказ сеї визначної його прикмети.

„По вбійстві Андерсона знайдено за вікном тої кімнати, де довершено убійства, нотатку, з якої були вирвані всі картки крім трьох. Ті три сторони були записані дрібним почерком, а на горі стояв наголовок: „Шість способів убійств“, тут також стояла бутва „С.“

„Порадьте Рамонови отсе: Не пити в ніякім випадку кави, не отвирати листів і пачок, не уживати мила, коли воно не виготовлене відомою особою, і не лишати ся дома ні днем, ні в ночі без детектива. Огляньте його спальню: чи нема змоги пустити туди отруйні гази ?

„Посилаємо вам на поміч двох наших агентів, які виїздять найблизшим пароходом“.

Детектив скінчив читати.

Пароход не був остатнім словом у тій телеграмі; там було P. S.:

„Боїмо ся, що наші висланники приїдуть за пізно“.

— Що-ж ви думаєте про се? — спитав динльомат.

— Припускаю, сер, що вся небезпека для вас лежить у тім, коли ви не послухаете перестороги американської поліції. Я не думаю, аби ті перестороги були пустими словами. Вони все роблять висновки на серіозних даних і тому я надаю сій телеграмі дуже важне значінє.

Почув ся сильний стукіт до дверей і не чекаючи запрошеня до кімнати ввійшов особистий секретарь міністра, незвичайно схвилюваний, розмахуючи газетою.

— Подивіть ся, — закричав він, — прочитайте, що тут написано. „Суд чотирьох“ признаєть ся до своєї невдачі!

— Як? — закричав агент, вириваючи газету секретареві.

— Що то значить? — спитав остро сер Філіп.

— То значить, сер, що ті драбуги написали статю про свої діла!

— В якій газеті?

— В „Мегафоні“, сер! Правдоподібно тоді, коли приходили за Тері, видавець просив замаскованого чоловіка написати йому історію свого життя, а той зробив се, і в тій історії вони признали ся, що побіджені і... і...

Агент вхопив газету і перервав через те нескладну бесіду секретаря.

„Свята мета „Суду чотирьох“, — прочитав він.

— Де-ж тут видне признає до невдачі?

— Ось на сій половині стовпця, я підкреслив те місце червоним олівцем! — і молодий чоловік указав дряжачим пальцем на підкреслені стрічки.

„Ми не лишаємо нічого припадкови. Коли подибуємо перешкоду, або коли нам грозить найменша невдача, ми признаємо себе тоді побідженими.

„Ми так переконані про конечність нашого істнованя на сьвітї для виповненя нашої великої місії, так переконані про те, що служимо знярядом божого Провидїня, що не маємо права супроти нашої високої мети ризикувати собою без особливої потреби. А через те для нас дуже важно, аби всі найріжнороднійші приготованя до смерти були сповнені точно.

„Так на приклад ми мусимо ще одну осторогу вислати серу Філіпу; аби вона була доручена йому певно, мусить хтось із нас особисто доручити її.

„Всі приготованя для сповненя нашого наміру вже пороблені. Але умови нашої системи такі острі, що коли остережене не буде доручене серу Філіпу нині до осьмої години вечером, то наш плян мусить упасти і виповнене задуманої нами смерти мусить бути змінене“.

Агент кінчив читанє і в кождім рисі його лица видніло ясно, як він був розчарований.

— Я думав, сер, — сказав він секретареві, — що ви знай-

шли щось нове, а се все я вже читав; і копія з сеї статі була прислана поліції.

— Чи ви не розумієте, — закричав схвильовано секретарь, — що нам нема вже що так берегти сера Філіпа або робити з нього якусь приману, і загалом треба перервати всі иньші обережности! Погляньте на годинник...

Агент вихопив із кишені годинник, поглянув на нього і за-свистав.

— Боже мій! Вже пів до девятої, — сказав він здивований, і всі три поглянули на себе.

Сер Філіп заговорив перший:

— А чи то не підступ для того, щоб відвернути нашу увагу? — спитав він прихриплим голосом.

— Я не думаю того, — промовив тихо агент, — я навіть певний того. Очевидно, я буду по давньому слідити за всім, але я вірю в чесноту тих людей, сам не знаючи чому. Ось уже два-пять п'ять літ воджу ся я зі злочинцями і ніколи не довіряв навіть найдіпшому з них, а сим людям я не можу не вірити. Раз не вдало ся їм доставити оповістку, вони не будуть уже вас непокоїти.

Сер Рамон заходив нервово по кімнаті.

— Я бажав би вірити тому, — сказав він. — Я дуже бажав би мати вашу певність.

До дверей знов хтось застукав.

— Важна і термінова телеграма для сера Філіпа, — сказав сивий камердинер.

Сер Філіп уже витягнув руку за посылкою, але агент випередив його.

— Памятайте, сер, що було сказано в телеграмі, — промовив він і взяв бронзову коверту.

„Лише що одержана телеграма, вислана зі стації Черінг-Крос. Вона зачинаєть ся такими словами: „Ми передали міністрови заграничних справ наше останнє остереженє“. Підпис: „Суд чотирьох“. Конець. Скажіть, чи то правда? Видавець „Мегафона“.

— Що то все значить? — спитав розсіяно сер Фальмут, скінчивши читанє.

— То значить, мій дорогий сер, — відповів Рамон із на-

сьмішкою, — що ваші розумні члени „Суду чотирьох“ не лише звичайні убійці, але ще брехуни й хвальки, і я надію ся, що тепер ви вже не будете сліпо вірити в їх чесне слово.

Агент мовчав. Він злобно гриз свої губи, не знаючи, що сказати.

— Чи в часі моєї неприсутности не приходив сюди ніхто? — спитав він.

— Ніхто!

— І ви нікого не видали крім свого секретаря й мене?

— Ніхто, рішучо ніхто не показував ся сюди і не говорив зі мною! — відповів різко Рамон.

Фальмут похитав із розпукою головою.

— Ага... так... про що то ми говорили? — спитав він незвертаючись ні до кого і підійшов до дверей.

В тій хвилі сер Філіп пригадав собі про коверту передану йому для сховку.

— Заберіть ліпше свій дорогоцінний документ! — сказав він, виймаючи з бюрка коверту й кидаючи її.

На лиці агента з'явило ся страшне здивованє.

— Що то таке? — спитав він узявши коверту.

— Я бою ся, що переконанє про недокладну оцінку вартости моїх ворогів так вразило вас, — сказав сер Філіп пасьмішливо, — що я буду примушений звернути ся до директора поліції з просьбою прислати мені иньшого агента, який міг би докладніше судити про поступки злочинців і не мав би такого дідьчого переконання про благородність усяких убійців.

— Очевидно, сер, — відповів Фальмут, заховуючи повний спокій, — ви поступите так, як будете вважати за ліпше. Я сповняю чесно свій обовязок і для мене нема острійшого судії, як я сам. Але мене страшно дивують слова про якісь папери, які я передав вам.

Міністер поглянув гнівно на агента.

— Я говорю про сю пачку, що для її передачі ви навіть вертали ся сюди, — відповів він сухо.

Агент здригнув.

— Я не вертав ся сюди, — промовив він придавленим голосом, — і не лишав вам ніяких паперів!

Він пірвав пачку, розірвав її і вийшов із неї запечатану конверту. Побачивши її сіро-зеленкувату барву, він крикнув :

— Се лист від „Суду чотирьох“ !

Міністер зблід і захитав ся.

— А чоловік, що передав мені її? — прошептав він.

— Був одним із „чотирьох“, — відповів пригноблено агент.

— Так, вони додержали слова !

Фальмут вийшов швидко до передпокою і прикликав знаком до себе перебраного поліцає, що стояв із тамтого боку дверей.

— Чи ви памятаєте, коли я виходив звідси? — спитав його.

— Як же би ні, сер, памятаю, ви виходили два рази !

— Два рази?! Я так і думав, — промовив він розпучливо.

— А який був у мене вигляд, коли я виходив другий раз?

Поліцає був цілковито прибитий таким питанням.

— Ваш звичайний вигляд, сер, — промишрив він.

— А як я був одягнений?

Той задумав ся.

— Ви були в своїм довгім, непромакальнім пальті.

— І правдоподібно в окулярах, які ношу підчас їзди мотором?

— Так, сер.

— Так і я думав, — злобно повторив Фальмут і кинув ся в низ по мармурових сходах до брами.

Там стояли чотири дежурні поліцаї, які побачивши його засалютували йому.

— Скажіть, чи ви памятаєте, коли я звідси вийшов? — спитав він старшого з них.

— Очевидно, сер! Памятаю оба рази, — відповів дежурний.

— Йдіть до дідька зі сроїми двома разами! — крикнув на нього Фальмут. — Як довга була моя неприсутність перший раз?

— Пять минут, сер, — відповів здивований поліцає.

— Вони сильно спішили ся, — прошептав Фальмут і додав голосно: — Чи я вернув ся на моторі?

— Так, сер.

— А!... — і лице агента оживило ся надією.

— Не завважали ви числа мотора? — спитав він, чекаючи нетерпливо відповіді.

— Завважав, сер.

Агент мало не поцілував поліцая.

— Знаменито, — сказав він, — яке число?

— № 17164.

Фальмут швидко записав його.

— Джексон! — прикликав він одного з поліцаїв. — Ідьте до нас до департаменту і вишукайте імя власителя того мотора, потім зараз ідьте до нього і зажадайте докладного опису, як він провів нинішній день. Коли він не схоче відповідати, арештуйте його.

По сім Фальмут вернув ся до кабінету сера Філіпа.

Міністер усе ще не перестав ходити нервово по кімнаті. Він приставав інколи при бюрку, де все ще лежав нерозпечатаний лист.

— Все було так, як я думав, — промовив Фальмут. — Чоловік, якого ви бачили, був одним із „Суду чотирьох“, перебраним за мене. Він вибрав чудово пору, навіть мої люди були ним одурені. Їм удало ся роздобути мотор такої барви й конструкції, як і мій, і дібравши відповідну хвилю вони під'їхали під міністерство кілька хвиль по моїм від'їзді. Тепер полишаєть ся нам тільки одна можливість зловити їх: дежурний офіцир запам'ятав на наше щасте число мотора і може при помочи того числа вдасть ся нам вислідити того, хто приїздив сюди до вас.

— Чи прийме начальник детектива Джексона? — розніс ся в тій хвилі голос камердинера, що стояв у дверях.

Фальмут вибіг до нього в долину.

— Простіть, сер, — заговорив Джексон кланяючись, — чи не помилили ся ви що до числа?

— Чому ви так думаете? — швидко спитав Фальмут.

— Тому, що № 17164 — то число вашого мотора...

РОЗДІЛ VIII.

НОТАТКА.

Остатнє остереженє було коротке й ясне.

„Ми даємо вам час до завтрішнього вечера, щоб ви обдумали своє положенє, що стоїть у звязку з переведенєм проєкту про вигнанє політичних злочинців.

„Коли до шостої години завтрішнього вечера не появиться ся в газетах оповістка про те, що ви відкликуюте свій проєкт, нам не лишаєт ніщо иньше, як додержати свою обіцянку.

„Ви мусите вмерти о осьмій годині вечером.

„Аби ви могли переконати ся, що нам усе відоме, пересилаємо рівночасно докладний виказ усіх найменших приготовань поліційної охорони, піднятих для береження вашої безпечности. Прощайте“.

Підпис: „Суд чотирьох“.

Сер Філіп прочитав усе не здригнувши. Він прочитав навіть і той папір, де були описані иньшим почерком усї подробиці діяльности охорони, що так старанно переховували ся в департаменті поліції.

— Не підлягає сумнівови, що є дець зрадник! — сказав сер Рамон — і поглянувши один на одного вони оба зблідли.

— Всі ті подробиці були відомі лиш нам чотирьом, — сказав агент, — і я ручу своєю головою, що ні я, ні директор поліції не відкривали їх нікому!

— Так само, як і я, — сказав рішучо секретарь.

Сер Філіп стиснув плечима і усміхнувся втомлено.

— Чи не все одно, хто зрадник? Головне лежить у тім, що „вони“ все знають, — заговорив він. — Яким способом вони дійшли до того, се їх тайна, я не знаю її тай не цікавлю ся знати. Але тепер залежить усе від того, чи годні ви мене охоронити завтра до осьмої години вечером, чи ні?

— Присягаю вам, — промовив Фальмут, заскреготавши зі злости зубами, — що ви будете живі, або їм прийдесть ся переступити через мого трупа.

* * *

Звістка про те, що сер Рамон дістав іще одно письменне остереженє, була вже відома вечером у всім городі. Вона перелїтала з клубів у театри і підчас антрактів обговорювали всі глибокоумно питає про безпеку, на яку наражував ся міністер.

В парламенті завважано незвичайний рух. Усї члени парламенту надїяли ся, що міністер появиться там, але швидко по перерві стало відомо, що сер Філіп не приїде того вечера на засіданє.

— Сьмію спитати вашої ексцеленції — звернув ся міністер війни до предсідателя, — чи годить ся його величество і затвердить проєкт про вигнанє політичних злочинців? А може супроти незвичайно тяжких умов і непорозумінь буде ліпше відложити переведенє того закона?

Се питанє викликало оживлену дискусію.

Премер-міністер підніс ся звільна зі свого крісла і звернувшись із усміхом до передбесідника, сказав:

— Не можу собі представити, що могло би перешкодити мому поважаному товаришови, якого на жаль нема нині між нами, відчитати завтра свій проєкт, — і знов сів спокійно на своє місце.

— Чого-ж він сьмієть ся? — спитав пошепки міністер війни свого сусіда.

— Він нині не в гуморі, — відповів той з переконанєм. — Він зовсім розстроений, а його знайомий оповідав мені нині, що він загалом увесь сей час почував себе дуже погано. Вірте мені, — додав сусід, — що справа „чотирьох“ непокоїть сильно премер-міністра!

В ту саму хвилию говорив премер-міністер до міністра рільництва:

— Я зі свого боку зробив усе можливе, аби переконати сєра Рамона відкликати проєкт, але він рішучо не годить ся, а найгірше, що в глибині своєї душі вірить сам цілковито в те, що ті люди сповнять свою обіцянку і забють його.

— Се страшне! — сказав горячо міністер рільництва. — Дивую ся, як такий стан річий можна стерпіти. Адже він знівечує всі прінципи нашого суспільного життя і йде в розрив із законами цивілізації.

— Певна річ! — сказав спокійно премер-міністер. — Але погляд „Суду чотирьох“ на теперішні порядки зовсім льогічний. Подумайте лиш, як величезна сила зібрана пераз у руках одного чоловіка і як багато він може зробити доброго або злого! Згадайте про капіталіста, що править сьвітовим ринком, про спекулянта, що скуповує збіжє тоді, коли шлини стоять без роботи, а люди мруть із голоду, нарешті про деспота і тирана, що тримає в своїй власти цілий народ, а з другого боку візьміть той нікому невідомий „Суд чотирьох“. Якісь мрачні фігури, що вступаютъ із нара-

женеш життя в борбу з цілим світом! Вони засуджують і вбивають капіталіста, лихваря, тирана, усе, що зле, і ділають усе поза законом. Ми говоримо про таких людей, особливо ті з нас, що дуже побожні, що їх буде судити Бог, а вони самі без усякого страху приймають на себе право осуду. Як ми злапаємо їх колись, то вони покінчать свою кар'єру дуже непоетично і крайне неартистично, в маленькій тюремній цюпі, а світ не довідасться ніколи, які великі діячі погибли там.

— Але Рамон?

— В сім випадку я вважаю, що вони занадто переборщили силою своєї влади. Коли би вони задоволилися смертю сера Філіпа, а потім виявили би причини того вбивства, то я не сумніваюся, що Рамон був би тепер мертвий; але вони вже занадто багато разів показали свої карти. Я не знаю нічого про заходи поліції, ані про засоби, які вона поробила, але я переконаний, що дістати ся завтра до сера Рамона буде так само неможливо, як сибірському каторжникови пообідати з міністром.

— І ви думаєте, що нема ніякої надії на те, аби сер Філіп відкликав свій проєкт? — спитав міністер рільництва.

Прем'єр-міністер похитав на те заперечуючи головою.

— Ніякої! — промовив він.

Їх розмова була перервана початком засідання. Залі парламенту почали швидко пустіти, коли прийшла звістка, що сер Рамон не приїде нині зовсім.

Всі члени парламенту зібрали ся в фойє, аби обговорити питання, що було тепер у всіх на думці.

Довкола парламенту зібрала ся величезна юрба народа, така, яка подибуєть ся тільки в Лондоні. Всі зібрали ся лише тому, аби поглянути на чоловіка, якого імя було у всіх на язиці.

Уличні попродайки продавали його портрети, кольпортери, викрикаючи про продаж відомостей із описом його життя мали нечуваний заробіток, а народні співаки імпровізували нові куплети, в яких оспівували відвагу і енергію того видного дипломата, що так сміло опирав ся погрозам тих гультайв і анархістів.

Багато було похвал у мізерній поезії тих бідаків для сера Філіпа, що так силкував ся не допускати чужинців, аби використовували бідних робітників.

Комізм усього того дуже цікавив Манфреда і Пойкарта, які доїхавши до набережної вулиці лишили кеб і пішки пішки до парламенту.

— Стихи про анархіста, що відбирає хліб у бідного робітника, вдали ся їм знаменито, — сказав із усьмішкою Манфред.

Вони були оба у фраках, а в ботонєрці Пойкарта видніла відзнака Почесної Легії.

Манфред говорив далі.

— Мені здасть ся, що в Лондоні не було ніколи такого руху від часу...

Пойкарт поглядів на нього з усьмішкою і вони оба засьміяли ся.

— Як?

— Я завдав те саме питанє одному метр-д'отелю і він порівняв сей рух із рухом, який був у східній часті Лондона за часу Джека-Поруна.

Манфред зупинив ся нараз і поглянув із перестрахом на свого товариша.

— Господи, — крикнув він, — мені не було би ніколи прийшло до голови, що нас можуть зрівняти з ним... з...

Вони пішли далі.

Зближаючись до будинку поліції вони здибали якогось підозреного субекта; він тримав руки у кишенях свого подертого пальта і глишнув на них похмуро, а коли вони пішли далі, то поглядів у слід за ними уперто, потім обернув ся нараз і пішов за ними.

На розі юрба народу була така велика, що Манфред і Пойкарт мусіли затримати ся і почекати трохи, поки мали змогу перейти вулицею. Хоч було дуже тісно, то їм усе таки вдало ся на решті пройти і скрутити у другу вулицю.

Порівнанє, зроблене Пойкартом, увесь час давило Манфреда.

— Нині буде в королівськїм театрі, — сказав він, — маса народа і всі будуть оплескувати Брута за убійство Цезаря. Ти не знайдеш ні одного знавця історії і загалом ні одного розумного чоловіка, що на твоє питанє, чи був би уратований сьвіт, коли би Наполеона були вбили по його повороті з Єгипта, міг би

без усякого сумніву відповісти тобі „так“. Так, але вони... вони все таки убійники.

— Ніхто не поставив би пам'ятника убійникови Наполеона, — сказав Пойкарт. — Але не поставлено також пам'ятника Фельтонови, що вбив розпусного і несправедливого міністра короля Карла I, а нас може оцінять потомки; та я задоволений почутем сповненого обов'язку!.

Він кинув недокурене цигаро і вложив руку в бічну кишеню, аби виймати друге, але виймив нараз руку без цигара і прикликав найблизший кеб.

Манфред поглядів на нього здивовано.

— Що сталося? Мені здавалося, що ти хотів їти пішки?

Не вважаючи на те Манфред сів до кеба, а за ним і Пойкарт, який дав візникови таку адресу: „На стацію Бекерської вулиці“.

Кеб помчався швидко, але Пойкарт заговорив аж по кількох хвилях мовчанки.

— Мене обікрали, — сказав він пошепки, — узяли годинник; та се пусте, а головне те, що пропала моя нотатка, в якій я поробив уваги для улекшення поступування Тері, і се дуже важне.

— Можливо, що то звичайний злодюга, — сказав Манфред, — адже він узяв у тебе й годинник?

Пойкарт почав поспішно оглядати й інші кишені.

— Більше не пропало ніщо, — сказав він, — може й твоя правда, що то був звичайний злодюжка, який буде цілковито задоволений годинником і кине нотатку в Темзу; а може то був агент поліції?

— Чи було щось у нотатці таке, що могло би тебе зрадити? — спитав неспокійно Манфред.

— Нічого, — відповів швидко Пойкарт, — але коли поліція не сліпа, то вона повинна бачити і зрозуміти всі мої обчислення і пляни, списані в нотатці. Можливо, що вона не попаде до них, але коли лише дістанеться в їх руки і той злодюга пізнасть нас... Ми пропали!

Кеб під'їхав до стації і вони висіли оба.

— Я піду у східну частину города і ми здиблемося завтра, — сказав Пойкарт; — до того часу я довідаюся, чи нотатка дісталася на поліцію. Добраніч!

І не кажучи більше ані слова вони розійшли ся.

* * *

Коли-б Біллі Марк не був так п'яний, то він був би поступив обережнійше, але завдяки горівчаній парі він постановив, що мусить покористувати ся набутком, зісланим йому небом.

Схвильоване юрби, розбуджене погрозою „Суду чотирьох“, стягло величезну масу народа на всі більш відомі пункти Лондону. Особливо було тісно на трамвайних пристанках, де всі чекали своєї черги.

Тому, що вечер ледви настав, Біллі подумав, що можна ще попрацювати й на трамваю.

Він витягнув передовсім мошонку одній старій дамі в жалобі, годинник якомусь панкови в циліндрі, ручне зеркальце з гарненької торбинки якоїсь дами і постановив покінчити всі нинішні операції, викравши портмоне з кишені молодої панночки.

Всі його труди увінчали ся успіхом, із портмоне дістала ся йому ще й коронкова хусточка і лише що він хотів покінчити свою владчу працю, коли над його вухом задзвенів голос:

— Ага, Біллі!

Він пізнав той голос і заразісінько почув себе погано.

— Ах то ви, містер Говард! — крикнув він, силкуючись висловити радісне здивоване. — Як поживаєте? А я ніяк не надіяся здибати вас!

— Куди йдеш, Біллі? — спитав так радо повитаний Говард, узявши ласкаво Біллі під руку.

— До дому, — відповів чесний Біллі.

— А, ти йдеш до дому, Біллі? — говорив містер Говард, виводячи його з юрби. — Так, дім... домашнє огнище... чи може бути ліпше в сьвітї, правда?

Говард прикликав іще молодого чоловіка, очевидно свого знайомого, і сказав йому:

— Біжіть, Портер, за трамваєм і довідайте ся, чи не пропали там кому річи, і коли зголосить ся хто, то приведіть його сюди.

Післанець пішов.

— Тепер, Біллі, — промовив містер Говард, не перестаючи тримати його по приятельськи поід руку, — оповідж мені, як тобі поводить ся?

— Скажіть мені просто, містер Говард, чого потребуєте від мене і куди мене ведете?

— Біллї, я веду тебе до того самого здавна відомого тобі льокалю.

— Сиди разом, сер, ви помилилися, — крикнув Біллї, силкуючись вирвати ся від нього.

— Почекай, Біллї, — сказав Говард і зігнувши ся швидко, підніс мошонку, яку Біллї кинув.

В поліційній дирекції були дуже втішені появою Біллї, а джурний сторож, що оглянув швидко і старанно всі його кишені, привитав його як старого приятеля і зараз замкнув його на сильний замок до кімнати з велізними кратами.

— Золотий годинник, половина золотого ланцюшка, три мошонки і червона сафянова нотатка, — перечисляв голосно сторож. Задоволений урядник кивнув головою.

— Вдатний день, Біллї, — сказав він.

— Як я буду покараний сиди разом? — спитав Біллї.

— Дев'ять місяців тюрми, — відповів містер Говард, записуючи все до книги.

— Невже? — крикнув залякано Біллї Маркс.

— Се факт, Біллї, адже ти злодій, ошуканець і волоцюга і тебе засадять сиди разом під № 8.

Остатнє слово відносило ся до сторожа, який і повів Біллї у камеру під № 8.

Увесь час, поки вони йшли, Біллї страшно кляв агентам поліції, що здібні ловити тільки бідаків, а нічого не можуть зробити з такими злочинцями, як „Суд чотирьох“.

— За що властиво ми платимо вам пенсії! — кричав обурений Біллї зза крат.

— Ти вже не багато нам платиш, — відповів йому сторож замикаючи двері на подвійний замок.

В канцелярії переглядав містер Говард із другим агентом украдені річи і віддавав їх особам, що зголосили ся по них.

— Тепер усі майже річи роздані, — сказав агент Говардови, полишившись із детективом у двійці, — і нема лише властителя золотого годинника та нотатки.

— Золотий годинник не йде, ч. 13.000, і нотатка, в якій крім записаних трьох сторінок, нема ні адреси, ні візитової карточки, ні ніяких паперів. Що се значить, я не можу зрозуміти.

Агент передав нотатку Говардови. Сторінка, якої він не міг зрозуміти, містила виказ льондонських улиць.

Проти кожної назви вулиці стояв якийсь незрозумілий знак:

Портлендська вулиця.

Вейткомб вулиця.

Рідженська вулиця.

Цель-Мельський проспект.

Площа Корнебі.

Локотська вулиця.

Шефбурський бульвар.

Йойтгельська вулиця.

Вулиця Ковентрі.

Площа парляменту.

— Се подабає на рисунок для якоїсь ігри, — сказав містер Говард. — А що написано на інших сторінках?

Вони обернули картку — там були нарисовані різні фігури.

— Гм! — сказав агент розчаровано і знов обернув картку.

Остання сторінка була написана доволі ясно і її можна було розібрати, хоч видно була писана швидко, немов під диктат.

„Ми не покинемо Д. Г., хіба лише аби поїхати до Б. П. Ми поїдемо туди в М. Т. (перед нами чотири карити) о 8 г. 30 м. 2600 від набережної, 80 кроків від М. один у кожній К. З. на кожнім р. 6. у п. на К. Всі двері широко о. Можна бачити себе, всі л. будуть мати р. Ніхто крім Фі і Г. не сьміють приближати ся до Р. В. Б. П. загранична гал. повна п., 200 п. є в к. Коло н. буде баталіон гвардії, то він стоїть готовий.

Агент помалу прочитав усе те.

— Що се все значить до чорта? — сказав гнівно агент.

У ту саму хвилю Говард заслужив свою першу нагороду.

— Будьте ласкаві дати мені сю книжечку на кілька минут, — сказав він схвильовано.

Урядник сповнив його просьбу і здивований поглянув на нього.

— Я, здаєть ся, знайду властителя сеї книжечки, — і взявши дрозжачими руками книжечку Говард убрав капелюх і швидко вибіг на вулицю.

Не стаючи він добіг до місця, де стояли кеби, скочив до одного з них і швидко сказав улицю, куди його треба було везти.

— Вулиця Йайрголь, їдьте як найскорше, — сказав він і по кількох хвилях говорив уже зі старшим офіцером того відділу поліції, що стеріг входу до вулиці, при якій було міністерство.

— Я сержант Говард, — представив ся він, — і маю важну звістку для сера Фальмута.

— Мені здаєть ся, сер, — заговорив задиханий Говард, — що то відносить ся до вашої справи. Б. П. значить будинок парламенту і... — але Фальмут вирвав у нього порвисто книжечку, прочитав і тоді радісно крикнув:

— То наша тайна інструкція, — і схопивши Говарда за руку, він повів його за браму.

— Що, мій мотор тут? — спитав він і коли на його свист під'їхав мотор, Фальмут трутив до нього Говарда, сів сам і полетіли.

— Хто то вкрав? — спитав Фальмут.

— Біллі Маркс, — була відповідь. — Ви може не знаєте його, але то загальною доволі відомий суб'єкт.

— Ні, — сказав Фальмут, — я знаю Біллі дуже добре. Почекаймо, що він нам скаже.

Коли мотор під'їхав під дирекцію поліції, оба приїзжі вискочили швидко, а дежурний агент пізнавши знаменитого Фальмута, зараз салютував йому.

— Я хочу бачити арештованого Маркса, — коротко сказав Фальмут, і Біллі, що спав тоді, розбудили та привели до канцелярії.

— Слухай, Біллі, — звернув ся детектив до нього, — я хочу поговорити з тобою.

— Господи, та се містер Фальмут, — сказав Біллі здивований, і на його лиці появил ся переляканий вираз. — Правда, сер, я нічого... нічого не знаю про вчорашню історію.

— Не бій ся, Біллі, я не маю нічого проти тебе, і коли ти відповіш мені щиро на всі мої питання, я виратую тебе від нинішнього обжалування і навіть дам тобі нагороду.

Біллі видало ся те підозреним.

— Я нікого не буду зраджувати, — сказав він похмуро.

— Але-ж мені зовсім не треба того від тебе; я хочу лише знати, де ти знайшов сю потачочку, — і при сих словах детектив показав її Біллі.

— Я знайшов її на тротуарі, — сказав він.

— Мені треба знати правду, — загремів голос Фальмута.

— Ну, добре, — незадоволено сказав Біллі, — добре; я витягнув її.

— У кого?

— Я його не затримував і не питав про імя, — була зухвала відповідь.

Фальмут зітхнув глибоко.

— Слухай, — спитав він, — чув ти про „Суд чотирьох“? Біллі кивнув головою, отворюючи широко очі.

— Отже знай, що нотатка була власністю одного з них!

— Що? — крикнув Біллі.

— Тому, хто їх сдіймає, визначено 1.000 фунтів штерлінгів нагороди і коли на підставі твого опису власть ся їх арештувати, то ті гроші твої!

Від самої думки про гроші Біллі остовнів.

— 1.000... 1.000 фунтів! — повторяв він. — А я так легко міг зловити його.

— Та й тепер можеш зловити його, — завважав остро детектив, — опиши нам лише його вигляд.

Біллі задумав ся.

— Він виглядав як джейтльмен, — мурмотів він, силкуючись зібрати в умі всі подробиці для ясного опису своєї жертви. — Він мав білу камізельку, білу сорочку і гарні чоботи!

— Але лице його, його лице! — закричав детектив.

— Його лице, — обурив ся Біллі, — як я можу знати, яке у нього лице? Я не дивлю ся ніколи на тих, у кого беру годинники!

РОЗДІЛ ІХ.

НЕОБАЧНІСТЬ МАРКСА.

— Ти безсоромний дурень, — кричав агент, потрясаючи Біллім, — невже ти хочеш сказати, що маючи в руках одного з „Суду чотирьох“, ти навіть не пробував розглянути його лице!

— Дайте мені спокій, — закричав Біллі, висуваючись із рук Фальмута. — По чім я міг знати, що то один із „чотирьох“, тай ви самі по чім се знаєте? — додав він із виразним гримасом. Його мозок почав сильно працювати і він зрозумів зі слів агента, що за користь можна витягнути зі становища, яке він недавно вважав для себе таким страшним.

— Я справді недокладно придивив ся їм...

— Їм? — перервав агент. — А кілько-ж їх було?

— Ей, байдуже, — відповів Біллі нерадо, відчуваючи висшість свого становища.

— Біллі, — заговорив знов агент, — я балакаю з тобою поважно і коли ти знаєш що, то мусиш нам те сказати.

— Ого! — крикнув здуфало арештований. — Я знаю закон не гірше від вас і переконаний, що ви не маєте права приневолювати насильно чоловіка говорити, коли він не хоче. Я закон знаю!

Фальмут дав знак лишити їх самих і коли иньші присутні вийшли, він сказав пошепки:

— Геррі Мас вийшов минулого тижня з тюрми.

Біллі почервонів і спустив очі в долину.

— Я не знаю ніякого Геррі Маса, — промуркотів він понуро.

— Минулого тижня вийшов Геррі Мас із тюрми, — повторив агент ласкаво. — Він сидів три роки за крадіж із вломанем, так, три роки криміналу і 10 буків.

— Я нічого того не знаю, — повторив Біллі тим самим тоном.

— Він утік і поліція не знала нічого про нього, коли-б... його не зраджено... і тоді зловили його в помешканю, як він лежав у ліжку.

Біллі мовчав, кусаючи губи.

— Геррі Мас був би дуже рад дізнати ся, кому повинен подякувати за арештованє та за 10 буків.

— Ви граєте в нечисту гру, сер Фальмут. Я потребував тоді дуже гроший... Геррі не був моїм товаришем... а поліція конечно хотіла знати, де він.

Поліція жадає від тебе тепер так само прислуги.

— Я скажу вам усе, чого потребуєте, — сказав Біллі і відкашельнув.

Агент стримав його: — Тут ні, — і звертаючись до дижурного, сказав: — Можете увільнити того чоловіка, я ручу за нього.

Біллі засміяв ся і промовив: — Перший раз поліція ручить за мене.

Мотор завіз агента до будинку поліційної дирекції і Біллі впроваджено до кабінету Фальмута.

— Я мушу упередити тебе, Біллі, — сказав йому дижурний офіцер, — що як зачнеш говорити, то старай ся говорити як найкоротше і найяснійше. Для нас дорога кожда хвиля.

Біллі оповів усі свої приключки. Не вважаючи одначе на у-

переджене говорив незвичайно просторо, силкуючись прикрашати деякі свої штучки, а агент поневолі мусів вислухувати його терпливо. Нарешті він дійшов до найголовнішого.

— Їх було два: один високий, а другий низший. Я чув, як один назвав другого: „Мій дорогий Жорже“, се сказав менший, той, у якого я взяв годинник і нотатку!... А що таке було в нотатці? — спитав нараз Біллі скоро.

— Говори далі, — відповів агент.

— Ну, я пішов за ними до кінця вулиці і коли вони стали на розі, аби перейти Черінг-Крос, я взяв годинник... розумієте?

— Яка то була година?

— Коло пів до одинацяті або коло одинацяті.

— І ти не розглянув їх лице?

Біллі похитав серіозно головою: — Най мене перун трісне, містер Фальмут, коли я розглянув.

Агент зітхнув: — Мені здасть ся, Біллі, — сказав він розпучливо, — що ти не можеш мені допомогти! Не завважав ти бодай, чи носили вони бороди або чи були виголені?

Біллі усміхнувся сумно: — Я міг би легко збрехати вам, містер Фальмут, — сказав він щиро, -- і видумати цілу історію, що ввела би вас у блуд, але я поводжу ся з вами чесно.

Агент бачучи його щирість кивнув ласкаво головою. — Ти зробив, Біллі, все, що міг і я скажу тобі, що буду сам тепер робити. Ти одинокий чоловік, що бачив одного з „Суду чотирьох“ та остав між живими по тім, а тому я й беру на себе відповідальність та увільняю тебе до позавтру. Хто знає, може ти здиваєш його на вулиці і пізнаєш по способі поведень, по ході або по якій иньшій прикметі, яку ти забув тепер, але пригадаєш собі, коли його побачиш; одним словом, Біллі, я хочу, аби ти знайшов того чоловіка, якого ти обікрав. Мавш золотівку, встань завтра як найраньше і обійди всі центральні вулиці.

Агент підійшов до бюрка і написав кілька слів на своїй візитовій карточці: — Візьми отсе, — сказав він, — і коли побачиш того чоловіка або його товариша, то сліди за ними, а потому передай ту карточку першому ліпшому поліцаєви, якому покажеш того пана, і 1.000 фунтів штерлінгів твої... Коли-б ти потребував мене, то приходи сюди в кожду пору дня або ночи, тут усе знають, де я.

Біллі взяв карточку і вийшов на вулицю. Його голова го-
філа, а в кишені у нього лежала карточка, на якій був написаний
приказ арештованя.

* * *

Ранок того дня, якого мала скоїти ся в Лондоні така важна
подія, був ясний і теплий. Манфред, що проти звичаю пробув усю
ніч у роботні при Корнобиській улиці, стрічав ранішню зорю на
поскім дасі свого дому. Він лежав на пледі лицем у долину, по-
ложивши голову на руки. При сильнім ранішнім сьвітлі видавало
ся його здорове лице блідим і умученим, а сиве волосє в бороді
визначало ся різко. Вираз цілковитої розпуки виднів на тім лиці.
Се так було незвичайне для нього, що Гонзалец пролізши до нього
крівь двері на дах, не вважаючи на свою непорушну зимнокров-
ність, злякав ся і схопивши його за руку запитав: — Що таке
стало ся?

Манфред здригнув і усміхнув ся. Але та усмішка не за-
спокоїла Леона.

— Ти думаєш про Пойкарта і про злодія? — спитав
він знов.

— Так, — відповів йому Манфред.

— Чи ти почував себе коли перед тим підчас роботи так, я
тепер? — спитав він нараз пошепки.

Гонзалец мовчав, вдивляючись задумливо в віддаль.

— Так, — відповів він неспішно, — один раз... із тою
женщиною... в Варшаві... Пам'ятаєш, як нам видавало ся все легке,
а потім перешкода за перешкодою... все накопичували ся... і я
став почувати те саме, що й тепер... нам грозить невдача!

— Ні, ні й ні! — гнівно крикнув Манфред. — Не по-
трібно говорити про невдачі... Прошу тебе, Леоне, не думай
про се.

Він підліз до дверей і спустив ся в коридор, куди пішов за
ним і Гонзалец.

— А Тері? — спитав він.

— Тері спить.

Вони підходили до роботні і Манфред узяв уже за клямку
від дверей, коли нараз почули ся кроки.

— Хто там? — крикнув він.

Тихий свист приневолив його зійти в долину. — Пойкарт

— крикнув він весело.

Так, то був Пойкарт, неголений, запорошений, стоплений.

— Ну? — спитав Манфред коротко і різко.

— Ходім на гору, — відповів Пойкарт.

Всі три пішли по запорошених сходах, не говорячи ні слова, поки не вийшли до своєї маленької кімнати, і тут Пойкарт заговорив нарешті.

— Навіть природа йде проти нас, — сказав він сідаючи на одинокий вигідний фотель і кидаючи капелюх у кут, — чоловік, що вкрав мою нотатку, арештований поліцією. Він відомий кишничковий злодій і на нещасте того дня слідили за ним. Нотатку знайдено у нього і все було би скінчило ся щасливо, як би вона не попала до рук незвичайно хитрого агента поліції, який задецюдував, що вона абсолютно мусить належати до нас. Розійшовшись із вами, я пішов до дому, перебрався і вибрався до будинку міністерства. Я змішався в юрбою, що стояла й дивилася на двері будинку, стережені поліцією. Я знав, що Фальмут там і був переконаний, що коли трафить ся що нове, то про се дадуть заразівсья знати до міністерства. Тому, що злодій був зовсім звичайний, то я не бояв ся його, припускаючи, що коли належить чогобоятися, то що найбільше випадкового арештованя. Тим часом, поки я там стояв, підїхав до міністерства мотор і з нього вискочив якийсь чоловік, що належав очевидно до поліції. Ледви я замовив кеб, як уже той самий субект і Фальмут вискочили, сіли у мотор і полетіли. Я їхав слідом за ними на скільки можна було скоро, аби не викликати підозрія у візника, і хоч очевидно вони їхали швидше від нас, але ціль їх поїздки була мені відома. Вийшовши з кеба на рові тої вулиці, де дирекція поліції, я пішов пішки і дійсно спостеріг мотор коло брами. Я бояв ся дуже, що будуть допитувати в окремій камері, але на наше щасте вони робили се в канцелярії, куди я заглянув, проходячи повз дверей. Я пізнав Фальмута, якогось іще агента і арештанта... Остатній був чоловік із широкими вилицями, живими очима і лицем, що вказувало на підлість... Прошу тебе, Леоне, не переривай мені розпитами про зверхній вигляд того чоловіка, я сам приглядався йому з наміром запам'ятати його вигляд. У тій короткій хвилині, в якій я приглядався йому, я завважав гнів агента, здуфалий вираз лица у злодія і пізнав, що він певно заявив про неможливість пізнати нас.

— А!

Тим зітхненем полекші Манфред перервав бесіду свого товариша.

— Але я все таки хотів довідати ся на певно, — говорив далі Пойкарт, — і тому я пішов назад тою самою дорогою. По кількох кроках я почув свист мотора, що перелетів обік мене: там сидів арештант із другим агентом. Я здогадав ся, що його везуть до головної поліційної управи. Тепер мені хотіло ся дізнати ся, що буде поліція робити зі своїм новим арештантом. Почекавши кілька хвиль на вулиці, я побачив, як він виходив із управи: він був сам один. Його вигляд змінив ся тепер цілковито; він ішов бадьоро й весело. Вдивившись у нього пильнійше, я звернув увагу на вираз його лица: не вважаючи на задоволенє зі свободи, воно відбивало ясно здивованє і коли він звернув на набережну, то я пішов за ним.

— Я певний, що за ним слідила поліція! — завважав Гонвалец.

— Ні, я переконаний противно, бо розглядав ся уважно на всі сторони. Видно було, що його випустили і ніхто не вважав на нього. Коли він дійшов до набережної, він пристанув розглядаючись то на право, то на ліво і не знаючи очевидно, що робити. Я порівняв ся з ним і перегнавши його, обернув ся нараз та почав шукати по кишенях. — Чи не дали-б ви мені сірничка, сер? — спитав я його.

Він радо виймив пуделочко і подав мені. Я почав закурювати цигаро, держачи сірничок так, аби він видів моє лице.

— Ти поступив дуже розумно! — сказав серіозно Манфред.

— У ту хвилю я незаметно слідив за тим, із якою увагою він придивляв ся мені, але очевидно не пізнавав... Я почав із ним розмовляти; постоявши кілька хвилин на однім місці ми рушили по набережній і перейшли через міст. Ми говорили переважно про дурниці, про робітників, погоду і про газетні новинки. На другім боці моста була маленька каварня і я постановив іще раз випробувати його, тому попросив його випити склянку кави. Коли каву принесено, я виймив золотівку і подав її кельнерови, але той не мав видати.

— Чи не має дрібних ваш товариш? — спитав він мене.

Пуста славолюбність вуличного владія появила ся відразу у його співбесідника і завдяки тому я довідав ся зараз, що по-

трібував знати; на питанє кельнера він сягнув у кишеню і виймаючи також золотівку, сказав байдужно: — Ось усе, що є у мене в кишені!

Знайшовши кілька дрібних монет, я заплатив за каву. Мій мозок працював страшно. Не було сумніву, що він оповів агентови щось таке, за що йому заплатили. Але що він говорив? Він не міг описати нашого вигляду, бо інакше пізнав би мене безсумнівно або тоді, коли я закурював цигаро, або тепер, коли я умисно сів так, аби газовий ріжок освітляв мене від ніг до голови... Та... нараз я зледенів від страху. Мені прийшло на думку, що я пізнаний і що він, як хитрий пройдисвіт, забавляє мене розмовою, бажаючи [затримати, поки надійде поліція і мене арештують.

Пойкарт замовк. По кількох хвилях він вийняв із кишені склянку і обережно поставив її на стіл.

— Він ніколи не був іще так близький смерті! — спокійно оповідав він далі. — Але мій сумнів і страх розсіяли ся швидко: я пригадав собі, що в часі нашого проходу ми кілька разів стрічали поліцаїв так, що він міг спокійно затримати мене! Випивши каву, він сказав, що мусить іти до дому. „Невже? — відповідав я. — До річи, я також мушу йти, бо маю завтра багато роботи“. — Він поглядів боком на мене. — „Я маю також багато роботи — сказав він усміхаючись і показуючи мені всі зуби, — але я не знаю, чи зможу все зробити“. Ми вийшли з каварні і станули під ліхтарнею на розі вулиці. Знаючи, що маю до розпорядку тільки кілька хвиль, аби добути потрібні відомости, я відважно приступив до річи. — „Що говорять про „Суд чотирьох“? — спитав я його в ту хвилю, коли він відходив від мене. Почувши моє питанє, він швидко обернув ся. — „А що стало ся з ними“? — швидко спитав він. — Я почав описувати особи „Суду чотирьох“. Він слухав уважно, силкуючись пізнати мою думку про них, але найбільше цікавив ся обіцяною нагородою. Він страшно запалив ся говорячи про те і нараз нахилиючись до мене, штуркнув мене у груди брудним пальцем і почав пояснити мені свої припущеня та плян поступуваня. — Пойкарт сказавши се, засьміяв ся, але швидко від утоми почав повівати. — Ви очевидно догадуєте ся, про що він говорив, — оповідав він далі, — і знаєте, які сьмішні неінтелігентні люди, коли бажають укрити ціль, до якої стремлять ріжними філософічними розумованями. Він (його кличуть Марксон)

надієть ся пізнати одного з нас, числячи на якийсь щасливий випадок. Його увільнили тому на добу і завтра він обіжить увесь Лондон.

— Буде мати роботи на цілий день! — розсміяв ся Манфред.

— То правда, — potwierдив Пойкарт. — Але слухайте далі, — почав він помалу. — Ми розстали ся з ним нарешті і я звернув ся в західну сторону міста. Я постановив іти до Ковен-Гардської площі, бо то одинокє місце в Лондоні, де чоловік може бути безпечний, не викликаючи підозріння. Пройшовши ринок, де товпив ся народ, я не здаючи собі справи, обернув ся нараз і побачив перед собою Маркса. Він усміхаючись дурновато кивнув мені головою і не чекаючи на мій запит, почав сам пояснити свою присутність у сїм місці. Я вдав, що вірю цілковито його словам і знов, другий раз того вечера, запросив його на каву. Він зразу отягав ся, але швидко передумав і приймив моє запрошенє. Коли принесено каву, він узяв швидко свою склянку і постарав ся як можна найдалше поставити її від мене. Тоді я зрозумів, що Маркс перехитрив мене, та що він зовсім не такий дурний, як я думав про нього. В ту хвилю, як так свобідно балакав зі мною, він пізнав мене, але старав ся не показати того, боючись мене перелякати.

— Але чому-ж? — запитав Манфред.

— Я й сам був здивований, — відповів йому Пойкарт. — Чому він не казав арештувати мене? — і звернувшись до Леона, що мовчав увесь час, спитав його знов: — Скажи, Леоне, чому?

— Поясненє того поступка дуже просте! — відповів Гонзалець спокійно. — Чому Тері не видав нас також? Усе те походить від якоїсь недовірливости до себе, коли чоловік не знає, чи належить йому так поступати, чи ні. Те все продукт цивілізації теперішніх часів! Може він сумнівав ся, чи видадуть йому нагороду, не вірив у чесність поліції. Адже більша частина злочинців робить так у подібних випадках; а може він хотів зробити се при сьвідках?

Сказавши все те, Леон підійшов до шарагів, де висіло його пальто. Він одягнув ся, потер задумливо свою виголену бороду і сховавши до кишені фляшечку, що стояла на столі, спитав: — Тобі очевидно удало ся вислизнути ся від нього?

Пойкарт кивнув потакууючо головою.

— Де він мешкає?

— Ч. 700, при Редкроській вулиці, у звичайнім готелі.

Гонзалєц узяв зі стола оловець і нарисував швидко голову на кінці газети. — Чи подібний?

Пойкарт поглянув на рисунок і сказав здивований: Очевидно, але чи ти його знаєш?

— Ні, — відповів недбало Леон, — але чоловік, подібний до нього, мусить мати таку фізіономію.

Пристаючи на порозі від додав: — Мені здасть ся, так треба зробити.

Йому очевидно хотіло ся почути potwierdжене свого питання. Головно звертав ся він до Манфреда, що стояв зі скрещеними руками, не підіймаючи очий. Замість відповіді він підніс руку і Леон завважав, що великий палець його руки був опущений в долину.

Він мовчки вийшов із кімнати.

* * *

Біллі був у розпуні. Завдяки грубому підступови його жертва вислизнула ся йому з рук.

Коли Пойкарт, дійшовши з ним до одної з ліпших льондонських гостинниць, станув перед брамою, пригадав собі параз, що мав туди гайти, але обіцяв швидко вернути ся, по кількох хвилях; та не вєспів Біллі прийти до себе, як його вже не стало. Такого підступу Біллі не надієв ся зовсім і страшно змішав ся. Він слїдив за своєю жертвою від самого Блекфазрського моста і був майже певний, що пан, якого він не спускав з очий, був тим самим чоловіком, у якого він украв годинник. Він міг вїзвати першого стрічного поліцая і арештувати його, але думка, що йому прийдець ся ділити ся нагородою з тим, хто йому поможе при арештованю, здержувала його і він зачинав переконувати себе, що то може зовсім не та особа, про яку він думав, хоча...

Пойкарт був по званю хемік; його улюбленим занятєм було сидіти в лябораторії, студіювати складові части всяких можливих отруйних плинів, возити ся з фільтрами і иньшими апаратами своєї лябораторії та загалом робити досьвіди як із мінералами, так і з рослинами.

Біллі вийшов із будинку поліції з наміром відшукати за всяку ціну чоловіка з плямами на руках. Але страх завести ся перешкодив йому знов дати поліції такі цінні вказівки. Здїбавши тепер лицем у лице чоловіка, якого шукав, Біллі був обовязаний

арештувати його, але він не зробив того з жадоби, не вдецидувавшись іще, що для нього було вигіднійше.

— Коли одного з членів „Суду чотирьох“ цінять на 1.000 фунтів, то кілька тисяч можна дістати за всіх чотирьох! — думав практичний Біллі.

Так, Біллі був злодій, але рівночасно й не злий промисловець. Він не любив робити за дармо. Він не був консерватистом і крім злодійства займав ся й иньшими не менш корисними професіями. Він крав, підробляв та пускав фальшиві гроші і все те робив із однаковим задоволенням. Він, як метелик, що пурхав з одної цвітки на другу, переходив від одного проступка до другого і все діяв як знавець справи.

Коли Пойкарт щез на його очах у величавім дворі „Hotel Royal“, Біллі був зразу зовсім тим прибитий. Він миттю представив собі, що коли його жертва висмикнула ся туди, де він не міг її зловити і куди його не пустять, доки не довідають ся про причину погоні, то його справу очевидно належить уважати програною.

Портієр гостинниці, ще без ліберії, чистив тоді мідяні прикраси в вестибулю. День лише що починав ся, вулиці були пусті і Біллі по хвиливі намислі рішив ся на розпучливий поступок, про який навіть не посьмів би подумати перед тим. Він натиснув двері і сміло увійшов у вестибуль.

Портієр обернув ся і зміривши підзорливим поглядом цілу його фігуру, а особливо його старий сурдут, спитав остро: — Що там?

— Слухай, приятелю... — зачав Біллі як найчемнійшим тоном.

Але сильна рука портієра схопила його за ковнір і викинула на вулицю. — Забирай ся до чорта! — крикнув він.

Сеї уваги було досить, аби приневолити Маркса змінити свій плян діланя. Поправляючи свій помятий сурдут, він виймив із кишені карточку Фальмута і звертаючись до портієра, сказав із гідністю: — Я поліцейний агент і коли ви перешкодите мені в урядованю, то стережіть ся!

Портієр узяв карточку, прочитав її і спитав чемно: — Чим можу служити?

Він хотів додати „сер“, але те слово застрягло чогось йому

в горлі. — Коли той чоловік агент, то він знаменито перебраний! — думав він собі.

— Я хочу бачити того пана, що увійшов сюди передо мною — сказав Біллі.

— А яке число його кімнати?

— Се байдуже, яке число. Я хочу знати, чи є в вас другий вихід, крім фронтового?

— У нас є аж шість виходів, — відповів портієр.

При однім із нефронтових виходів, що вів на маленьку вуличку, стояв сторож і від нього довідався Маркс про те, чого побоювався: Пять мінут тому назад пан, подібний по описі до чоловіка, якого він шукав, вийшов звідси на вулицю Стренд, узяв кеб і поїхав.

Біллі попав у цілковиту розпуку. Коли-б він не був таким боягузом, був би дістав хоч частину з 1.000 фунтів.

Проклинаючи свою дурноту, задля якої випустив із рук цілий маєток, Біллі йшов звільна в долину по пабережній. Засунувши руки в кишені він ступав сумно по довгій вулиці, перебираючи в думці ненастанно події минулої ночі і лаючи себе без кінця за дурну помилку.

Минула з година від часу, як він утратив із виду Пойкарта, і нараз прийшло йому до голови, що ще не все страчене. Він знав тепер вигляд того чоловіка, бачив виразно його лице, знав кожний рис його. А то було важне! Коли Пойкарта тепер арештують на підставі його опису, то він усе таки дістане бо-дай частину нагороди. Він не посьміє сказати Фальмуту, що пробув цілу ніч у товаристві того чоловіка і не арештував його. Фальмут ні за що не повірить йому. Бо й справді, як дивно, що він його здібав!

Всі ті думки прийшли перший раз у голову Біллі. Як то сталося, що він здібався з ним? Невже се було можливе? А може той чоловік, якого він обікрав, перший пізнав його і умисно розшукував, аби убити? Холодний піт виступив на чоло Маркса. Так, ті люди убійці!.. Люті, немилосерні, жорстокі убійці!.. і коли...

Якийсь чоловік, що йшов напроти нього вулицею, несподівано наткнув ся на нього. Біллі поглянув підозрено і побачив молодого чоловіка, гладко виголеного, з рівкими рисами лица і неспокійними голубими очима. Поглянувши уважніше, Маркс завважав, що той чоловік не зовсім такий молодий, як видавало ся на

перший погляд. На вид йому було коло 40 літ. Незнайомий поглянув допитливо на Маркса і бачучи, що той збирається йти, дав йому знак затримати ся.

— Ваше імя Маркс? — спитав він приказуючо.

— Так, сер!

— Ви бачили містера Фальмута?

— Лише вчора вечером, — відповів здивований Маркс.

— Ви мусите зараз піти до нього.

— А де ж він тепер?

— На стації Кенсінгтон. Там арештували когось і він хоче, аби ви посвідчили ідентичність арештованого.

Біллі напудив ся.

— А чи дістану я яку нагороду, — спитав він, — коли пізнаю арештанта?

Незнайомий кивнув потакуючо головою і Біллі утішив ся.

— Ви мусите їхати зі мною, — говорив далі незнайомий, — візьміть білет першої класи до Кенсінгтона і сідайте в купе разом зі мною. Йдїть!

Він перейшов вулицю і звернув ся до Черінгкроського двірця. Біллі йшов за ним.

Прийшовши на дворець, Біллі завважав, що його співбесідник ходить по платформі, вдаючи, що його не знає. Коли поїзд прийшов, Біллі старав ся швидко сісти в вагон у слід за своїм провідником і почав розтрючувати юрбу робітників, що виходили тоді з поїзду.

Увійшовши в пуге першої класи, як йому приказано, він сїв там і почав чекати. Поки поїзд їхав від Черінгкроса до Вестмінстера, Маркс міг свобідно обдумувати своє положенє. Доїздячи до Сент-Джемського парку, він уже видумав оправданє, яке представить серови Фальмутові, а недалеко стації Вікторія він навіть придумав можливість домагати ся нагороди. В'їздячи на пять мінут до тунелю, Біллі обернувшись побачив на порозї отворених дверей у купе свого провідника. Він страшно злякав ся.

— Зажкніть вікно, — сказав приказуючо незнайомий і Біллі автоматично сповнив той приказ. У тій самій хвилі він почув бренькіт розбитого скла і обернувшись, спитав гнівно: Що то таке? Але замісь відповіди побачив, що незнайомий відійшов від дверей, зажкнув їх тихо і сам щез.

„Чого він хоче“? — спитав себе Біллі змученим голосом і поглянувши на підлогу, спостеріг розбиту фляшку, а коло неї золотівку; не розбираючи нічого, він поглядів у долину, а потім у ту хвилину, як поїзд під'їздив до стації Вікторія, зігнув ся і підняв її...

РОЗДІЛ Х.

СМЕРТЬ ТРЬОХ.

Поїзд стояв на стації Кенсінгтон, коли якийсь пасажер почав шукати собі відповідного місця в вагонах. Отворивши двері одного купе він закашляв ся відразу і відскочив від нього. Переляканий кондуктор і начальник стації підбігли, і коли двері отворено цілковито, то важкий запах праженого міддала відразу розніс ся по пероні. Кілька пасажирів із цікавості зібрало ся, заглядаючи до купе, коли появив ся лікарь зі своїм помічником та дижурний жандарм. Лікарь приступив до огляду.

Передівсім винесено звідти згорблений труп неживого пасажира і покладено його на п'лятформу.

— Що ви знайшли при нім? — спитав поліційний агент.

— Золотівку і розбиту фляшку!

— Не припускаю, — сказав він, — аби ми знайшли при нім які папери, що стверджували би його ідентичність. Се правдоподібно самовбійство!.. Ось білет 1-ої класи! А осьде візитова карточка. — Обернувши візитову карточку на другий бік, він прочитав її і при тім появив ся на його лиці вираз великого здивованя. Зробивши на-швидку кілька розпоряджень, він пішов скорим ходом до телеграфічної стації.

Містер Фальмут лише що встав. Він ледви зміг відпочити кілька годин і стан його духа був дуже неспокійний. Він прочував, що не вважаючи на всі заходи, пороблені ним, сей день скінчить ся недобре.

Він не встиг іще одягнути ся, як його повідомлено про приїзд начальника поліції.

— Я дістав ваше повідомленє, Фальмут, ви дуже добре зробили, що випустили Маркса! Не мали ви від нього яких відомостей?

— Ні ще, сер!

— Гм... — сказав начальник, — хотів би я знати...

Він затримав ся, не докінчивши фрази.

— А не приходило вам до голови, що вони мусять знати ту небезпеку, на яку виставляють ся?

Фальмут поглянув на нього здивований.

— Розумієть ся, сер... очевидно...

— А що вони по вашій думці зроблять?

— Їм полишаєть ся, сер, одно : втікати звідси.

— Але може зайти таке, що тоді, як Маркс буде відшукати їх, вони зі свого боку будуть шукати його.

— Біллі дуже хитрий, — сказав із притиском Фальмут.

— Але й вони не менше хитрі, — відповів начальник. — Раджу вам відшукати Маркса і приставити до нього двох досвідних агентів із тим, щоб слідили за ним.

— Я зараз видам приказ, — відповів Фальмут. — Боюсь лише, чи не ліпше було нам зробити се вчасніше.

— Я піду поговорити з сером Філіпом, — сказав начальник і додав із жалем : — Мені мабуть доведеть ся злякати його трошки.

— Яким чином?

— Ми хочемо намовити його відкликати проєкт. Ви читали нинішні ранішні газети?

— Ні ще, сер.

— Всі годять ся на те, що проєкт повинен бути відкликаний. Вони не вважають його на стільки важним, аби задля нього наражував ся хтось на таке смертельне ризико тим більше, що публична опінія поділила ся в сій справі на дві партії і всі побоюють ся злого кінця!... Справді, признаю ся, що я також бою ся того!

Начальник поліції звернув ся до сходів, але був затриманий перебраний агентом. Се була нова обережність. Міністер був немов в облозі і до нього не допускали нікого, хто не знав відповідного гасла. Все те роблено зі страху, щоб не повторила ся вчорашня штучка.

Він підніс уже руку, аби застукати до дверей, як нараз зловив його хтось із заду за плече, — він обернув ся і побачив Фальмута, зблідлого і з перестрахом в очах.

— Вони почислили ся вже з Біллі Марксом, — сказав він задихаючись. — Його труп знайдено власне в купе поїзду на Кенінгтонській стації!

Начальник лише свиснув. — Але як вони зробили се?

Лице Фальмута виражало розпуку і втому.

— Вугляним квасом! — відповів він здвигнувши раменами. Вони всі вчені!... Слухайте, — говорив далі, — намовте сера Рамона відкликати той проклятий проєкт. Ми ніяк не зможемо уратувати його! Я переконаний до глибини душі, що він пропав!

— Пусте, — сказав начальник поліції, — ви зденервовані тому, що не виспали ся. Ви не подібні до самого себе... Ми мусимо уратувати його.

Він підійшов до брами і прикликав агента.

— Передайте зараз інспекторови Колінзови мій приказ — сказав він, — зателефонувати до всіх комісаріятів, аби прислали мені як найбільше людей для охорони; я оточу сера Рамона таким тісним кордоном, що ніхто не посміє підійти до нього, не наражаючись бути вбитим.

За годину можна було бачити на вулицях Лондона оригінальний похід, якого не бачено ще ніколи в столиці. Зі всіх комісаріятів виходили невеличкі відділи поліційних вояків. Вони їхали зелізницями, омнібусами, моторами, словом — вандрували всіма можливими способами, якими тільки могли розпоряджати. Вони сходили ся зі всіх стацій і заняли всі вулиці, а мешканці Лондона дивили ся здивовані на величезне число тих людей, що творили їх охорону.

Уайтгольська вулиця була занята ними від початку до кінця, Сент-Джемський парк представляв одностайну масу голов. А в довжких вулицях проїзд був стриманий і вони всі були стережені непрохідним ланцюгом кінних жандармів. Вулиця Сент-Жоржа була також у руках поліції. На кождім дасі поблизьких домів стояв поліцай. Не було дому з вікнами, які виходили до будинку міністерства, що не був би оглянений з гори до долини. Все було так обложене, як буває підчас воєнного стану. Два гвардійські кавалерійські полки стояли в повній готовості у касарнях, чекаючи на перше візване поліції.

Директор поліції і Фальмут сиділи тоді в кімнаті сера Філіпа і намовляли упертого дипломата зректи ся свого наміру.

— Я повторяю вам, сер, — говорив директор поліції, — що зробити більше для вашої охорони, як ми зробили, неможливо, а тим часом я все таки бою ся. Ті люди володіють якоюсь надприродною силою і я бою ся, що не вважаючи на всі наші най-

пильніші старання, ми може не звернули уваги на якийсь кутяк, забули якусь вулицю, а вони можуть тим покористувати ся завдяки своїй діявольській хитрости. Смерть Маркса розстроїла цілковито мої нерви. А „Суд чотирьох“ не перестає далі бути для нас невидним і невловимим. Ради Бога, сер, подумайте добре, поки відкинете предложені вам умови. Невже проєкт такий конечний? Невже варта задля нього ризикувати житєм?

Останнє питанє було завдане таким різким тоном, що сер Філіп навіть здригнув. Він відповів не зараз. Але коли заговорив, то голос його звучав спокійно і твердо:

— Я не відкличу проєкту, — промовив він звільна, відриваючи кожде слово. — Я не відкличу його під жадною умовою!... Я зайшов занадто далеко, — і він зробив жест, просячи не переривати йому. — Я стою тепер понад страхом за своє жите і навіть не відчуваю ніякого страху! Для мене існує тепер тільки питанє справедливости! Коли за мною правда, як я вводжу закон про вигнанє цілої армії інтелігентних політичних злочинців, які будучи самі безпечними, підбурюють менше осьвічених і простіших людей, аби сповняли всякі насильства та вбійства. Коли за мною правда, то тоді по стороні „Суду чотирьох“ неправда! Або коли за ними правда і сей закон — се продукт тиранії та варварства, який вдираєть ся як анахронізм у центр духового розвитку ХХ столітя, коли за ними правда, повторяю, тоді по моїм боці неправда! Тепер дійшла справа до крайніх границь, нехайже випадки, що будуть мати місце, порішать, хто з нас був винен, а всю відповідальність за своє поступованє я приймаю на себе!

Він підніс очи і не дрігнувши здивав ся зі здивованими поглядами своїх співбесідників.

— Ви сповнили чесно свій обовязок, заводячи довкола мене усі можливі способи охорони, і ви невинні, що я, не вважаючи на ваші заходи, все таки не почуваю себе спокійно!

— Тепер ми мусимо поробити ще острійші заходи для вашої охорони, сер, — сказав директор поліції. — Нині вечером від шестої до пів до девятої ви не будете виходити зі свого кабінета і не будете отвирати дверий рішучо нікому, хоч хто би стукав, навіть коли-б був се я або містер Фальмут. Двері ваші мусять бути замкнені!... А може ви бажаєте, аби хто з нас лишив ся з вами? — додав директор непевно.

— О ні, не треба! — відповів швидко Рамон. — По вчорашній маскарадї я волю бути сам!

Директор не перечив.

— Ся кімната, — говорив він далі, — забезпечена зі всіх сторін перед нападом анархістів, — і він рукою показав увесь льокаль, — у ночі оглянули ми всі стїни, підлоги, стелї, а віконницї оббили навіть зелїзом.

Досьвідним поглядом окинув він кімнату і всі річи, але нараз завважав щось, чого давнїше там не було. На столї стояла китайська ваза з букетом чудових рож.

— Ага, — сказав Рамон, завваживши його здивованє, — сї рожі принесено менї нивї рано з мого помешканя!

— Дїйсно, се щось нове! — відповів директор поліції, нахляючись, аби понюхати цвїти.

Він відірвав листочок рожі і почав ровтирати його пальцями.

— Справдї, — говорив він, — вони такі гарні і сьвіжі, що можна би їх узяти за штучні...

І нараз, не здаючи собі самому справи, начальник поліції відчув, що з тими цвїтами звязане щось. Він устав тихо і пішов на долину по чудових мармурових схолах, де на кождім ступени стояв поліцаї, і почав там розмовляти з Фальмутом.

— Властиво говорючи, не можна обвинувачувати нашого старого дипломата за його постанову і нинї ще більше, як коли інде, я хилю перед ним чоло, але все таки, — і голос начальника здригнув, — я бою ся... я страшно бою ся!...

Фальмут мовчав.

— З нотатки не дізнали ся ми нічого нового, — говорив далі начальник, — крім відомости про ту дорогу задними вулицями, якими сер Філіп міг би їхати до парламенту. Той плян так простий, що я переконаний, що тут криєть ся якась тайна та що ми не зрозуміли тих рисунків.

Він вийшов на вулицю і пройшов між юрбою поліцаїв. Збільшена охорона і иньші зарядження поліції перед можливим атентатом не давали льондонській публици можливости знати, що дїєть ся в стїнах міністерства.

Репортери і видавцї газет, особливо вечірних, не маючи та кож способу проникнути в той зачарований замок, мусїли задовольят ся звістками, які доставляла їм поліція. Ті звістки були крайно недокладні і давали повну свободу до найможливїйших здо-

гадів. А газета „Мегафон“, яка вважала себе найблизшою до „Суду чотирьох“, старала ся всіми силами роздобути останні новості.

Чим ближше надходив нещасний день, тим більше зростало занепокоєне публіки і дійшло до неможливих розмірів. Скоро тільки появляли ся на вулицях телеграми вечірніх газет, розкуповувано їх у миг. І хоч зміст тих звісток не міг заспокоїти публіку, що очікувала сильних вражіннь, то все таки його читано безнастанно.

Стовпці газет були покриті рисунками будинку міністерства, плянами його й околиці, описом місць, де стояла поліційна охорона, портретом самого міністра і нарешті мало не десятий раз описом діяльности „Суду чотирьох“ та їх головних злочинів.

Цікавість публіки дійшла до крайніх границь. Увесь Лондон, уся Англія, увесь цивілізований сьвіт не думав ні про що, не говорив ні про що, хиба про нещасний день. Але відомість про смерть Маркса вразила всіх як грім. Про смерть Маркса ходили між публікою найрізномордніші чутки. Одні говорили, що він був одним із діячів „Суду чотирьох“; другі, що то був заграничний агент; треті припускали, що то був сам Фальмут; але хто би то не був, усі оповідання про „самовбійство в вагоні“ страшно хвилювали публіку. За годину ціла та історія з неправдивими подробицями, але не заперечувана, як довершений факт, заповняла стовпці всіх газет. Одна тайна за другою!

Хто був той лихо одягнений чоловік? Яку участь приймав він у довершуваних подіях і як дійшов до самовбійства?

Всі ті питання задавала публіка неперестанно і помалу на підставі різних комбінацій виїшла правда на верха. Швидко по звістці про ту смерть народ почав звертати увагу на величезні маси поліціантів, що стояли довкола міністерства, і всі зрозуміли тоді, яке важне значіне прикладає правительство до нинішнього дня.

„З вікон мого кабінета в редакції „Мегафона“, — писав Сміт, — я міг бачити вулицю Вайтголь у цілій її довжині. Се було замітне видовище, якого Лондон не видав іще ніколи. Передомною було ціле море чорних поліційних шоломів, вони заповнювали всю улицю від одного кінця до другого. Всі доокружні вулиці були заняті поліцією, нею був переповнений увесь парк і всі сусідні вулички, а вся та маса творила таку щільну стіну, крізь яку пробити ся не було ніякої змоги“.

Департамент поліції предвидів усі можливості і не лишив нічого без уваги; тепер він ділав відповідаючи хитрістю на хитрість

і ошукою на ошуку. Справа, якої вони боронили, була такої великої ваги, що самої дипломатії було занадто мало і треба було ужити як найострійших способів.

Тепер, коли минуло вже стільки часу, трудно представити собі той перестрах, який викликав на поліції „Суд чотирьох“. Той страх так сильно опанував найліпшу в світі що до своєї організації поліційну охорону, що навіка уділила ся навіть найрозумнішим її агентам.

Юрба, що займала всі виходи з Уайтголя, стала ще збільшувати ся, коли прийшла звістка про смерть Біллі.

Швидко по другій годині по полудни Вестмінстерський міст був на приказ начальника поліції замкнений як для піших, так і для возів. Частина набережної, що простягала ся між обома мостами, була також занята поліцією, а всі зібрані там роззяви були розігнані. Нортумберлендський бульвар був також замкнений, а о третій годині по полудни були всі поблизькі до міністерства вулиці на доволі великім просторі під наглядом охорони.

Посли, що їхали на засіданя парламенту, були супроводжені кінними жандармами, а по дорозі нарід витав їх оваційно.

Уся та десятитисячна юрба, вичікуючи чогось, любила ся поки що тільки небувалим збором поліціантів, вежами на парламенті і почорнілими стінами иньших будинків. Зібравшись на центральних вулицях, увесь Лондон у повнім порядку вичікував терпливо, не бачучи ще нічого перед собою. І все те переживало ся задля свідомости, що вони стоять близько того місця, де має збути ся страшна трагедія!

Один чужинець, приїхавши до Лондону, був страшно переляканий таким збіговищем і коли запитав про його причину, то чоловік, який стояв побіч нього, показав йому своїм цибушком на міністерство: — Ми чекаємо тут, коли забють одного чоловіка, — відповів він так просто, як буцім би то говорив про найзвичайнішу річ.

Але над усею тою юркою царювали кольпортери і вели прегарну торговлю. Надзвичайні телеграми переходили з рук до рук, літаючи через голови сусідів. Кождої півгодини виходили нові газети, з новими здогадами і новими описами сцен, в яких юрба грала таку живу ролю. Кожду найменшу звістку передавано окремо, а юрба проглотувала її жадібно. „Опорожене площі“ описувано в одній газеті, друга оповіщала, що переїзд по тім і тім

мості також вільний, а третя описувала, як якийсь дурний анархіст перелякав був народ.

Увесь день війшов на очікуваню. Говорено на всі лади про „Суд чотирьох“, роблячи нові комбінації, витягаючи різні висновки і обвинувачення, але нещасного кінця вичікувано спокійно, як обіцяного видовища, і всі не відриваючи очей дивилися на вказівки міського годинника, що посувалися так повільно.

— Нам приходиться ще чекати дві годині, — говорили в юрбі, коли біла шеста година, і та фраза, або ліпше сказати веселий тон, яким її сказано, вказувала на той настрій, в якому були всі.

Юрба все жорстока, бевсердечна і безжалісна. Вибила сема година і гамір від усяких розмов устав нараз. Лондон чекав мовчазливо, але серце того величезного города билося сильно, споглядаючи, як вказівка на міськім годиннику посувалася повільно до останньої страшливої хвилі.

В охороні, що стояла довкола міністерства, зайшли маленькі переміни і була вже осьма година, коли сер Філіп, отворивши двері від свого кабінета, в якому пересидів увесь час, прикликав до себе начальника поліції і Фальмута.

Вони підбігли до нього, але пристанули, не доходячи до нього кілька кроків. Міністер був блідий і на його лиці з'явилися зморщкі, яких перше не було, але рука, що тримала лист, не дрижала, а вся його фігура представляла собою загадкову фігуру Сфінкса.

— Я тепер замкну свої двері, — сказав він спокійно, — і надіюсь, що все, про що ми говорили, буде сповнене.

— Так, сер! — відповів йому начальник поліції.

Сер Філіп видно хотів іще щось сказати, але роздумався. По короткій мовчанці почав говорити далше: — По моєму переконанню я був усе справедливим чоловіком, — швидше розмовляв він сам із собою, — і що не зайшло би, мені приємно почувати, що закон, який я хочу перевести, конечний для загального добра... Що се таке?

На коридор доносився неясно гамір голосів.

— То народ витає вас, — відповів Фальмут, який що лиш ходив оглядати весь будинок.

На устах міністра появилася погірлива усмішка і в його голосі прозвучала знов звичайна для нього іронія: — Вони будуть страшно розчаровані, коли нині не станеться нічого, — сказав

він гірко. — Народ!... Най Господь боронить мене від народньої симпатії, від його похвал та від його страшного співчуття!

Він обернувся і пішов до кабінету, замкнув тихо важкі двері, а оба його співбесідники чули виразно, як цоркнув замок, коли він замикав ся.

Фальмут поглянув на годинник: — Іще маємо сорок мінут, — коротко сказав він.

* * *

Члени „Суду чотирьох“ стояли в темноті.

— Вже пора, — сказав Манфред і Тері полів та почав чогось шукати.

— Позвольте мені засьвітити свічку, — сказав він по еспанськи.

— Не можна.

Та заборона була сказана шорстким голосом Пойкарта; тоді Гонзалес зігнувшись швидко почав також мацати по підлозі своїми зручними пальцями. Він знайшов швидко те, чого шукав, і віддав свою знахідку Тері, потім пошукавши ще раз він і другу знахідку віддав йому-ж, а Тері умілими руками злучив усе разом.

— Чи не пора? — спитав Тері змученим голосом.

— Почекай.

Манфред поглянув на ясний цифербляг свого годинника. Всі чекали мовчки.

— Тепер пора! — проголосив урочисто Манфред і Тері простягнув руку. Простягнув... і зі стогоном упав... Усі три почували той стогін. Вони швидше почували, ніж побачили фігуру, як захитала ся, і стукіт від її упадку.

— Що стало ся? — ледви чутно прошепотів голос Гонзалеса.

Манфред у той час був уже при Тері і обшукував його.

— Тері помилив ся і тепер сам відпокутував за свою помилку, — сказав він тихо.

— А Рамон?

— Побачимо, побачимо, — відповів Манфред, не перестаючи обмацувати серце товариша, що впав.

* * *

Ті сорок мінут видали ся Фальмуту найдовшими, які він переживав колибудь. Він силкував ся пробути їх незаметно, оповідаючи про різні випадки злочинів, у яких сам відгравав головну роль. Але швидко завважав, що язик слухає його слабо, і він увесь перейшов страшним зворушенем. Було приказано говорити тільки пошепки і тишину переривали лиш деколи конечні запити і відповіді слуг.

Поліцаї були розставлені всюди, на дасї, в пивницях, на корідорах, і всі були узброєні. Фальмут сидів тепер у кімнаті секретаря, бо той був у парляменті. Він оглянув ся. Всі двері були порозтвирані і кожний поліцай міг бачити в далека свого товариша.

— Не можу представити собі, що ще може зайти, — повторив двацятий раз Фальмут своему начальникови, — ті люди, по моїй думці, не зможуть виповнити своєї обіцянки. Се зовсім неправдоподібне.

— Мене чим раз сильнійше цікавить питане, чи виповнять вони свою другу обіцянку, — відповів йому начальник, — чи заважають свій намір, переконавши ся, що він не вдав ся. Одно не підлягає сумнівови, що коли Рамон вийде живий з тої афери, то його проєкт перейде без дискусії.

Він поглянув на годинник. Аби постійно слідити за часом, начальник тримав годинник у руках від тої хвилі, від коли сер Філіп замкнув ся в своїм кабінеті.

— Ще пять мінут, — сказав він схвильовано і підійшовши на пальцях до дверей кабінету, почав слухати.

— Не чути нічого! — шепотів він і останніх пять мінут видали ся йому безконечними.

— Тепер рівно осьма година, — проголосив Фальмут перериваним голосом, — ми його...

Здалека прогомів перший удар годинника на парляменті.

— Надійшла пора, — прошепотів Фальмут, і почали оба прислухувати ся.

— Два! — числив Фальмут удари годинника.

— Три! Чотири! Пять... Що то? — спитав він пошепки.

— Я не чув нічого!... Підждіть, я чую також щось.

Він кинув ся до дверей і схилившись почав заглядати крізь дірочку в замку. — Що там діється? Що?...

В тім часі розніс ся в кімнаті болючий стогін, стукіт від

упадку чогось важкого, а потім настала мертва тишина.

— Швидше! Сюди! Хто будь! — закричав Фальмут і всім тягаром свого тіла наляг на двері. Вони не подавались.

— Ну, натискайте всі разом! — і три сильні чоловіки зломали нарешті замок. Фальмут і начальник поліції вбігли до кімнати... Міністер сидів у кріслі нахиливши ся над столом. Річч, що стояли перше на столі, лежали тепер на підлозі і всюди видніли сліди борби. Директор поліції підбіг до міністра, але йому було досить одного погляду...

— Він неживий! — промовив він хрипко.

Оглянувшись, він побачив, що крім поліцаїв і убитого міністра, в кімнаті не було нікого.

РОЗДІЛ ХІ.

ВИТИНКИ З ГАЗЕТ.

Судова зала була набита народом. Усі хотіли почути зізнання директора поліції і знаменитого хірурга сера Френсіса Кетлінґа. Перед початком засідання передсідатель суду звернув увагу на масу листів, які подіставав від різних осіб; ті листи були переповнені всякими можливими здогадами і найфантастичнішими припущеннями про смерть сера Рамона. Поліція заявила, що зверне увагу в тій справі на всякі зізнання, хоч би які вони були дивовижні.

Директор поліції був покликаний перший як свідок. Він розповів подрібно всі випадки того дня до хвилі, коли міністра знайдено мертвим. Потім описав його кімнату: — Тяжкі бібліотечні шафи займали в ній дві стіни, на третій, східній, були три вікна, коло четвертої стояла рухома етажерка з паперами. Всі вікна були позамикані.

— А чим були охоронені вікна з надвору? — Деревляними віконницями, оббитими залізом.

— Чи були признаки, що їх старали ся розбити? — Жадних.

— Чи ви оглядали кімнату? — Так, до найменших подробиць.

— Коли? — Як лише тіло винесено, викинено всі меблі в кімнату, знято дивани і розібрано всю стелю.

— І ви не знайшли там нічого? — Нічого.

— Чи була в кімнаті піч? — Так.

— Чи можна припустити, аби хто дістав ся до кімнати через ту піч? — Зовсім неможливо.

— Чи ви читали газети? — Так, майже всі.

— Чи ви читали припущенє, що покійника убито смертельним газом? — Так.

— Чи на вашу думку можливе се? — Ледви.

— Чи можна було провести до кімнати такий газ?

Сьвідок задумав ся: — Одинока можливість була зробити се через рурку над бюрком.

Ся відповідь викликала величезну сензацію.

— Чи чутно було в кімнаті такий газ? — Ні.

— Не чутно було ніякого запаху? — {Найменьшого.

— Але є смертельні гази цілковито без усякого запаху, приміром, угляний? — Так, є якісь.

— Чи ви веліли перевести аналізу повітря? — Ні, я увійшов до кімнати швидше, ніж той запах міг розійти ся, але я не завважав нічого.

— В кімнаті не рушено нічого? — Нічого, хиба на столі.

— А на столі була переміна? — Так.

— Прошу вас описати докладнійше вигляд стола. — На нім були непорушні лише тяжкі предмети, приміром срібні канделябри. На підлозі валяли ся папери, перо, чорнильниця... (сьвідок вийняв свою нотатку і витяг звідти якийсь маленький предмет) і розбита ваза з рожами.

— Що ви знайшли в руках покійника? — Я знайшов отсе.

Начальник поліції показав при тім зівялий бутон рожі. Всі здригнули ся зі страху.

— Та рожа? — Так.

Предсідатель переглянув свої замітки.

— Не завважили ви ще чого в його руках? — Так, на руці, що тримала цьвітку, була чорна пляма.

Публіка заворушила ся.

— Чи можете вияснити походжене тої плями? — Ні.

— Що ви зробили завваживши те? — Я зібрав старанно останки цьвітки, а на воду поставив бібулу, яку відіслано до поліції для аналізу.

— Чи відомий вам результат аналізу? — На скільки знаю, аналіза не викрила нічого.

— Чи були віддані до аналізу листочки рожі, що ви маєте?

— Так.

Директор поліції оповів потім докладно, які обережності поробила того дня поліція. Зовсім неможливо було потрапити на ту улицю, де міститься ся міністерство, або незаметно вийти звідти. По смерті сера Рамона вояки мали приказ стояти далі на місці. Багато їх — додав свідок, — простояло без зміни двадцять шість годин.

Предсідатель сулу, що увесь час порпав ся в своїх замітках, викликав сильне зацікавленє публіки своїм питанєм, предложеним свідкови несподівано.

— Чи знаєте ви чоловіка по прозвищу Тері? — Так.

— Чи він був одним із „Суду чотирьох“? — Мабуть.

— Чи за арештованє того чоловіка була визначена нагорода? — Так.

— Його підозрівано у співучасті в убійстві? — Так.

— Знайдено його? — Так.

Серед публіки почули ся оклики здивованя від тої відповіді.

— Коли його знайдено? — Нині рано.

— Де? — В запусенім парку.

— Чи він був мертвий? — Так.

Публіка знов захвилювала ся

— Чи були у нього на тілі які особливі знаки? — Так, на його правій долоні була пляма подібна до тої, яку ми завважали на руці сера Філіна.

Мороз пробіг по всіх присутних.

— А чи в його руці ви знайшли також рожу? — Ні.

— Чи знайдено які вказівки, що поясняли би, чому Тері був на тім місці, де його знайдено? — Ніяких.

Свідок додав, що при Тері не знайдено ні паперів, ні ніяких документів.

Дальшим свідком був сер Франсіс Кетлінг. Його запряжено і позволено йому відповідати при адвокатськїм столі. Він подав усі свої замітки. По його думці смерть могла зайти з трьох причин: від слабости серця, потім від удушеня і нарешті міг бути нервовий удар, що не полишає по собі ніяких слідів.

— Чи не було слідів отруї? — Ніяких.

— Чи ви чули візнаня попереднього свідка? — Так.

— І те, що він говорив про чорну пляму? — Так.

— Чи ви оглядали ті плями? — Так.

— Якої ви думки про них? — Мені здасть ся, що ті плями походять від якогось квасу.

— Від синього квасу? — Так. Хоча на тілі не було ніяких признак від квасу.

— Чи ви оглядали руку Тері? — Так.

— Чи плями на ній були такі самі? — Так, але більшого розміру і не такої правильної форми.

— Чи ви завважали на ній признаки отроєня квасом? — Ні.

— Чи вам відомі всі ті неможливі оповідання і припущення, що кружать у пресі і серед публіки? — Так, я прочитав усе уважно.

— Чи не приходило вам тоді на думку, що міністра вбито тим способом? — Ні.

— То значить, угляним квасом? — Се неможливе тому, що я був би зараз завважав те.

— То міг бути такий газ, що вбиває, не полишаючи віякого сліду. — Такий газ невідомий ще науці.

— Чи ви бачили рожу, знайдену в руці сера Філіпа? — Бачив.

— Що ви можете сказати про неї? — Я не можу рішучо нічого сказати про неї.

— Так само як про плями? — Так.

— Чи ви можете сказати нам свою думку про причину смерти сера Рамона? — Ні. Я можу лише припускати, що він умер від одної з трьох причин, поданих уже мною.

— Чи ви вірите в гіпноотизм? — До певного степеня.

— Чи можна припустити, що страх вичікування смерти в означений час впливав так сильно на покійника, що дістав від того удар? — Я зовсім не розумію вас.

— Чи можливе, аби міністер упав жертвою гіпноотизму? — Я не припускаю того.

— Ви згадували про наглу смерть, що не полишає сліду; чи заходили в вашій практиці такі випадки? — Так, два рази.

— Удар був такий сильний, що прийшла смерть? — Так.

Дальшим свідком був Фальмут. Агєнт зізнавав виразним і сильним голосом, але був дуже схвильований. Всім було відомо, що зараз по трагічній кінці він і директор поліції подали ся до дімісії, але що премер-міністер не приймив їх дімісії. Фальмут по-

вторив багато того самого, що сказав уже директор; він оповів подрібно, як дежував коло дверей міністра в хвилину його трагічної смерті. Коли він описував детально події того вечера, в залі панувала мертвецька тишина.

— Ви кажете, що чули шум у кабінеті? — Так.

— Якого роду був той шум? — То дуже трудно вяснити. Мені здавалося, що там сувано фотелями по диванах.

— Чи то не подавало на звук отворюваних дверей або посуваного паравану? — Так.

Між публікою зворушенє.

— Ви говорите про той шум, який описували потім у своїм справозданю? — Так.

— Чи ви знайшли потім який тайний прохід у стінах? — Ні.

— Чи міг хто укрити ся в бібліотечних шафах? — Ні, ті шафи всі оглянемо.

— А що було потім? — Я почув стукіт і крик сера Філіпа і зараз поспробував виважити двері.

— Але вони були замкнені? — Так.

— Сер Філіп був сам у кабінеті? — Так. То було його бажанє і він висловляв нам його ще за дня.

— Чи по нещастю перевели ви докладну ревізію в середині і в надвору будинка? — Так.

— Чи знайшли що? — Знайшов, але то не має нічого спільного зі справою і не тикаєть ся її.

— Що то було таке? — В кабінеті на листві вікна я знайшов двох неживих воробців.

— Оглянули їх? — Так. Лікарь, що секціонував їх, заявив, що вони згинули від удару, падаючи з карніза.

— Чи ті пташки не були отровані? — В них не знайдено нічого такого.

Знов прикликано сера Франсіса Кетлінга. Він бачив пташків, але не завважав у них отруї.

— Припускаючи присутність смертельного газу, що парував, можна припустити, що часть повітря, затроєного тим газом, викликала смерть у птахів? — Очевидно, коли вони сиділи на листві.

— Чи думаєте, що ті птахи стоять у якій звязи з трагічною подією? — Ні, — відповів доктор із переконанєм.

Потім зачав знов зізнавати Фальмут.

— Ви не бачили нічого більше? — Ні, нічого.

Предсідатель суду зачав розпитувати Фальмута про Маркса і про його відносини до поліції.

— Як ви думаєте, чи плями на руці сер Філіпа і Тері були ідентичні з плямами у Маркса? — Ні.

Коли скінчився суд, вся публіка розійшлася купками. Всі обговорювали здивовано небувалий присуд. Смерть скоїла ся з невідомої причини. Вбийство було задумане і довершене одною або кількома невідомими особами.

Виходячи з суду, предсідатель здивав знайомого: — А, Карльстон, — здивувався він, — ви також були тут, а я думав, що справи з тим банкрутом не дають вам спокою!... Що, який дивний процес.

— Незвичайний, — відповів той.

— Ви були тут увесь час? — Так.

— Ви завважали, який був у нас чудовий адвокат? — Так, мені здається, що він ліпший адвокат, як директор акційного товариства.

— То ви знаєте його? — Знаю, — відповів позіваючи Карльсон, — він, сарака, думав завоювати увесь Лондон, закладаючи товариство для вихисновування гравюр... хотів навіть купити фабрику Етінгтона, але се йому не вдало ся.

— І він провалився? — спитав здивований предсідатель. — Ні, не провалився, але відступив від свого заміру; він каже, що йому шкодить наш клімат.

— А як він зветь ся? — Манфред, — відповів Карльстон.

Переклав В

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

„SEMPER TIRO” ІВАНА ФРАНКА.

(ЗАМІТКИ Й ВРАЖІНЯ.)

Поетична книжечка Івана Франка п. з. „Semper tiro“, се одна з найінтересніших його збірок. В ній містять ся чотири жмутки різнородних змістом дрібнійших пес і дві більші поеми: „Лісова іділля“ та „Страшний суд“.

На перший жмуток склали ся: поезійка „Semper tiro“, від якої береть ся назва збірки, „Сонет“, „Мойому читачеві“, „Буркутські станси“ і „Конкістадори“. Провідною гадкою вірші „Semper tiro“ — ключ: „поет усе учеником“. Старинні народи оточували поета ореолом божества, а самі поети вважали себе вітхненими богами; романтичні поети лічили себе пророками й владниками мільонів; модерні поети гордо підкреслюють своє „я“; наш поет — скромний: він зі скиптром у руці не сідає на трон, не велить Музі праворуч себе клячати й списувати свої вітхнені слова¹⁾, а навпаки, вважає себе рабом і підданим Музи, перед якою „замість кадила й страви“, кладе „свій мозок“ і „своїх нервів сок“; він не ходить на котурнах і не голосить пророчих слів, не вважає себе „паном товів і серць володарем і владником мільйонів“, — навпаки, вважає себе учеником Музи, маючи на прикметі девіз: „Житє коротке, та безмежна штука і незглубиме творче ремесло“. В „Сонеті“ величає поет пісню, признаючи їй велике культурне значінє; у нього пісня не панська розривка, не лік на нуду, лише творча елементарна сила, що „серця людські рівняє“, „душі благородить“, „сльози на алмаз переміняє“, „будить, молодить і опяняє“. В третій вірші обертаєть ся поет до читача й благословить його, коли в нього

.... хоч при одному слові
Живійше в грудях серце затріпоче,
В душі озветь ся щось, немов луна в діброві,
В очах огонь сльозу згасить захоче.

Чотири пески п. з. „Буркутські станси“ уткані в карпатської імлі і нав'язні сумом замрачених кичер та плаїв. Остання поезійка

¹⁾ У Портічі віднайдено картину, про яку пише Фаєрбах: »В довгім, білім хитоні, стягненім широким поясом, сидить поет на троні. В лівій руці тримає срібний скипетр із золотим вершком, наче олімпійський Зевес. Праворуч нього клячить Муза й списує його слова; перед ним трагічна маска«.

в першому жмутку: „Конкістадори“, скупана в полум'я молодечого чуття, підбадьорює і загриває до праці над відбудованем нової, кращої вітчизни:

Що за нами, хай на віки
Вкриє попіл житєвий!
Або смерть, або побіда! —
Се наш оклик боввий!
До відважних сьвіт належить.
К чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову кращу вітчизну!

Ся поезійка замітна не лише з огляду на свій ідейний підклад, візіонерський спосіб зображення героїства, що зриває зі спорохнавілою традицією та „кровю і трудом“ здобуває „нову, кращу вітчизну“, але також з огляду на свою ритмічну будову і символіку звуків.

У перших шістьох стрічках змальовано рух пливучої фльоти:

По бурх | ливім | о́ке | а́ні
Серед | пінявих | валів
Наша | фльота | суне, | беть ся.
До не́з | вісних | бере́гів.
Плещуть | весла, | гнуть ся | щогли..
Ось і | пристань | зати́шн!а!

Жваве, мірове, енергічне посуванє кораблів по морю ілюстроване тут плавним, рухливим трохевм; перепони в свободнім русі фльоти, боротьба її з „пінявими валами“ і поборюванє їх нею добре віддає дактиль із ямбом; анапест, уставлений на кінці четвертої й шестої стрічки, раз маркує, що фльота пливе до незвісних берегів, а другий раз сигналізує уяву, що та фльота вже причалила до пристані.

В дальших стрічках наслідують помішані ритмічні стопи за-колот між конкістадорами, що угледіли „сонний город“, і мають на меті здобути його:

Завертай! | Ї бік | при боці
Ї стерно | біля | стерна!

Кидай | якорі! | На беріг

По по | мостах | виходи!

В цілі уплястичнення пожежі кораблів на морю отримав поет два елементи: ритм і символіку звуків:

Бухнув | дим! Хлю | поче | море...

Щось мов | стогне | у судні...

Паруси | зало | потіли,

Наче | крила | огняні.

Гнуть ся | реї | сиплють | іскри,

Мов роз | палені | річки...

Снасть скри | пать... Ви | сокі | щогли

Запа | лали мов | свічки.

В наведених стрічках домінує трохей, закрашений подекуди иньшими ритмічними стопами. Ся пестрота вельми причиняєть ся до оживлення картини пожежі та до зображення нерівних, елементарних рухів огню. Та поет не задоволів ся відданєм лише руху огню, але постарав ся також передати й мову його: в тій цілі нагромадив він слова, багаті на неартикуловані звуки і відповідно угрупував їх. На вісім стрічок маємо 12 с + 4 ч + 2 щ, 8 л + 7 п + 6 т + 2 х + 3 г і 7 р; співзвуки с, ч і щ наслідують сичанє тліючих мокрих складових частий кораблів; х і г передають німі звуки огню, що сопе мов дикий звівр, ломить перешкоди й підготовлює ґрунт полумю; л, п, т репродукують лопіт бухаючого полумя, що обхопило щогли й паруси та золотими явками стріляє в гору; врешті співзвук р маркує лускіт, що товаришить спаданю в низ згорілих частин кораблів.

Другий жмуток пєс охрестив поет іменем „Нові співомовки“. Термін „співомовка“ має у нас вузше й ширше значінє. Д. Комар дає йому вузьке значінє, ідентифікуючи співомовку з приказками; натомісь у Огоновського й Кризького має той термін широке значінє, а то під співомовкою розуміють вони все те, що

говорить ся співучою мовою. Батьком терміну „співомовка“ є Руданський; відси то й походить, що читаючи Франкові співомовки, мимохіть рівняємо їх зі співомовками Руданського. Таке рівняне доводить нас до таких вислідів: 1) предметом порівняня можуть бути лише ті пєси, які д. Комар підсумував би під категорію „приказок“; 2) обом поетам спільна музикальність вірша; 3) спосіб і метода опрацьованя сюжетів — відмінні у них: Руданський живцем бере народні приказки чи анекдоти, вбирає їх у віршовану форму й має на меті головно викликати усьмішку на лиці читача чи слухача, — натомість Франко перетворює даний сюжет, підправляє його так сказати би сучасним сосом і закрашує ідеєю суспільною або політичною.

В пєсі „Цехмістер Куперьян“ голосить поет гірку правду невдячність громади (чи в загалі людськості) супроти одиниці, що посвятила себе для її добра. На майлані радить громада, яку-б надгороду дати цехмістру Куперьяну за те, що боров ся за її свободу й розбив „вражу силу, як пух серед поля“. І яку-ж честь робить та громада нашому цехмістру? Може вибрала його „бурмістром“, „комендантом в огневій сторожі“, або дала „від номеру по дукату“? Де там! Громада лише вмів, як мовить Макс. Штірнер, „Individuen in ihrem Dienste sich abquälen lassen“, а коли вони зробили своє, можуть бути спокійні: — вони будуть „aus Dankbarkeit auf den Mist der Geschichte geworfen“. Така судьба стрінула й Куперьяна. Зараз знайшов ся „пузатий бурмістер“ — а їх всюди повно — і так порадив громаді: „Гроші дати — сором брати“; „на уряд його поставить — иншим заздро буде“; поки живий — буде завадою; що-ж зробити з ним? — вбити його на паль, насипати над тілом високу могилу, а потім справляти поминки два рази до року. Подібні ради „пузатих бурмістрів“ усе любить приймати громада, прийшла їх і тепер. — Співомовки: „Сучасна приказка“ і „Майстер Свирид“ мають своє жерело в польсько-руських відносинах. Перша написана в часі масових руських рільничих страйків у Галичині (1902 р.) і носить сліди тих подій. Поляки — се ті „фальшивії брати“, що смотрять „на хвилю“ з бажанєм, щоб вона „проковтнула“ нас. Коли ми боремо ся й кличемо ратунку, в них одна рада; „Не тратьте, куме, сили, спускайте ся на дно!“ Коли-ж ми не слухаємо „поради облесних ворогів“, набираємо власних сил, хапаємо ся берегів і здобуваємо собі „твердший ґрунт“ під ногами, тоді вони з боязні, щоб самі

не скоштували „в мокрім смаку“, біжуть чим швидше до ц. к. вла-
стий, ренетують :

„Ратуйте, хто живе!
Ратуйте більшу власність,
Ратуйте панський лан!
Ратуйте трон і вівтарь!
Давай обложний стан!“

І підступом та клеветою силкують ся знову кинути нас на
поталу „хвилям“. Генези „Майстра Свирида“ належить шукати
у макіявелізмі Поляків супроти нас. Поляк, як кепкує поет, усе
мудрує з Русином :

Тут настопче, там уріже,
Ніде не дарує.
Тут притлумить, припече,
Заплює, зогидить,
Та ще й злий, що з тої праці
Та добра не видить.
„А най, каже, тую Русь
Трясця покоцюбить, —
І бю її, й печу її,
Й ще мене не любить!“

Одна й друга співомовка заснована на народніх анекдотах ;
тільки що поет перетонив народній крушець і витиснув на ньому
свою власну, оригінальну марку. Руданський, маючи під рукою по-
дібний матеріал, був би сотворив із нього дві граціозні, мельо-
дійні гуморески ; Франко пішов иншим шляхом : він народній ма-
теріал узяв за канву і вимережав на тій канві новочасні взори.
Перехід із анекдотичного тону в політичну сатиру зроблений пое-
том в обох творах зручно й з певним артистичним смаком. Читач
не знайде тут політичної агітації, але знайде кусливий дотеп. Сво-
бідним, веселим настроєм іще найбільше нагадує нам співомовку
Руданського — гумореска „Як там у небі?“ Два панотчики роз-
правляють на тему, як буде праведним по смерті у небі. Оба
ріжно уявляють собі небо, відси й суперечка : перший закидує дру-
гому соціалізм, а другий першому анархізм. Коли-ж суперечці не
стає кінця, вони дають собі зарік, що той, хто перший із них
умре, має другому за три дні у сні об'явити ся й розказати про
„порядки“ в небі. Дійсно за якийсь час умирає один із них і ви-
в'язуєть ся в приреченя, але... дотепом :

„Там порядки — ні по твоїй,
Ні по моїй мові,
А зовсім, зовсім инакші —

Які саме — не сказав, бо зник. Фабула, як бачимо, популярна, але живо й інтересно переповіджена. Песа „Трагедія артистки“ визначається легким, мелодійним віршом; у ній співає поет із погідною усмішкою на лиці про долю „артистки“ (може бути нею й „артист“), що вічно співає усім ту саму пісню, „бо иньшої не знає“. Поезійка „Що за диво?“ — се дотепний комплемент поета під адресою української мови, що блищить у нього і грає веселчаними кольорами, наче діамант. Таке звичайне, скромне слово „мете“ — а в як широкому значінні вживається його! Сам поет ужив його в 18-віршовій поезійці аж 12 разів! На окрему похвалу з поміж згаданих нами Франкових співомовок заслугує песа „Притичина“. Поет малює у сій невеликій песі з великим артизмом і бистротою психолога драму, яка відбувається в серці virginis intactae. Героями тої драми: непорочна дівоча душа і старий геній породи. А той геній — то змія „хитріщий над усякого звіря“; він то показує тій душі райське яблуко і шепче: „Їж, а скоро попоїси, відкриють ся тобі очи, і будеш, як боги, знаючі добре й лукаве“. І під впливом чару слів того змія, чи генія породи, діється щось незвичайне в дівочій душі, й вона скаржить ся:

Мамцю, мамцю, що мені?
Щось мабуть зовсім погане!
: : : : : : : : :
: : : : : : : : :

Без причини я сьміюсь,
Без причини гірко плачу,
Щось у млі рожевій бачу,
Всіх люблю і всіх боюсь.

Спать не можу й бачу сни:
Десь немов садок розкішний,
В нім квіток рядок утішний
В тихім сяєві весни.

Між квітками тими й я,
А в садку музика грає,
Рід метеликів гуляє...
Мамко, мамочко моя!

А між ними там один
Пишнокрилий, срібнолатий...
Ах, як би його спіймати!...
Грації якоїсь сии.

Родить ся отже в тій душі несвідомо жадоба, якої та душа не льокалізує (в неї дримає ще *libido sexualis*), і тому та жадоба поволі обхапує цілу душу, чи пак цілий організм дівчини, й домагаєть ся від неї „щастя, про яке вона ще не має виображіння, але його брак у тім же менті відчуває.“¹⁾

Із заголовка „На старі теми“ можна би догадувати ся, що поезії третього жмутка утворені з матеріялу, який зберегаєть ся у багатій, вселюдській скарбниці духового добра, тимчасом вони наскрізь оригінальні й сучасні. Поет бере лише мотиви до сих поезій зі „Слова о полку Игоревѣ“, або зі свв. Письма (головно в Псалмів), — та тільки й всього! Ідеї, настрої — поетові, часто навіть противні тим, на яких оснований мотиви. Золотою ниткою, що вяже той жмуток, се „скорбне слово у скорботну пору“. „Думи важкі“, „біль серця“, „сумніви“, „розпука“ й „рої мрій палких“²⁾, — то елементи, що складають ся на настрої третього жмутка. Жерелом тих елементів — мілієц, серед якого живе наш автор. У душі поета немов у зеркалі відбиваєть ся жите суспільности, заломлюєть ся в ньому, й кидає опісля яркі рефлекси на його твори. А жите нашої суспільности — яке-ж воно невідраднє, біднє! Се — жите калік із покривленими душами! П'яний танець довкола блудних огників! Вічна блуканина по „стефу беззахиснім, безводнім“: шуканє простих стежок і знаходженє манівців! Який ґрунт, такий і цвіт. Наша суспільність наслідком ріжних еволюцій і лихоліть, які мов червяк точили і точать її організм, не все розвиваєть ся нормально; отже зовсім природно, що виростають на її ґрунті й такі „цвіти“, як „кормола“, що творить „з малого гріх великий“ та „нечайно гнобить брата братом, щоб з ворогом засісти до столу“. Колись Драгоманов таке писав до нашого поета:

¹⁾ Цитат з „Confession“ Руссѳ. Гере про тугу сполуки одного пола з противним мовить:

Und mit eiligem Bestreben,
Sucht sich, was sich angehört,
Und zu ungemess'nem Leben,
Ist Gefühl und Blick gekehrt.
(„West-Oestlicher Divan“, 8).

²⁾ Ів Франко, Поеми, Львів 1899, ст. 129.

„Ще Давид, хоч сам був не великий джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ, иже не идеть на совѣтъ нечестивыхъ“. (Всѣ святые говорили по русски!) Я думаю, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогрессісти не зарубають собі на носі цього псалма! Я зовсім не фанатизм раджу, а спокійний одхід на свою дорогу, власне од фанатико-жертв'яцтва“.¹⁾ Але поет не послухав Драгоманова і проповідує:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в соньмищах лукавих
Заціллі сумління їх термосить.

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива як новість.

Поет вірить у побіду добра над злом і раз-у-раз „виряджає слово“ „в таємні глибини сердечні, де кують будучину народу“ й накликає топтати там

. полки погані,
Що летять на душу, як тривога,
Смагу сиплють з огняного рога
І кинжал ще обертають в рані.

І голос його не був „гласомъ воіюющаго во пустынѣ“, а порушав людські серця і нераз справляв суспільність на простий шлях; але бували й такі хвилі, коли суспільність не тільки що не слухала поета, а ще й „лаяла“ його, „кляла“ і в подарунку давала „гіркі, отрутні колачі“ (Мальчевский). І їсть поет ті колачі і плаче, шукає свої провини і бичує себе (X), сумнівається (III) і попадає в розпуку (IV), але не ломить ся — ніколи. Він швидко струшує зі свого духа пил песімізму, гоїть хоре серце слізми України, „замісто струн“ напинає на ліру „тетиви спіжеві“

Давно забуту рать в сну будить вікового
І до походу знай накликає нового
„За землю руськую, за рани Ігореві“.

І лунає спів поета, надиханий „міцю духа і огнем любови“ і манить „шоломом напить ся“ „блакитного Дону“, воскресає ясні

¹⁾ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка та інших. Львів, 1906, стор. 118—119.

спогади і кидає світло на сучасне, „термосить“ сумління всяких „Аз-покойників“ і кличе зичним голосом: Адже

Не чужого ми бажаєм,

Тай не пень ми деревляний,
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Четвертий жмуток пес має заголовок: „Із книги Кааф“. Поет зайшов у „дивную долину“, там плекали дівчата рослину „Кааф“, він зірвав із неї кілька листків і дав їх нам у дарунку. На тих листках сьяють золоті слова поета, читаймо їх і вчимо ся, а серце наше збережеть ся чистим і черствим! Коли хто поет — нехай несе потіху суспільству „в день скорби“, нехай минає

. все темне, непутяще,
Весь злудний блиск, тріумфи хвилеві,
Все підле, самолюбне і пропаще.
І береже на своїй голові
Вінок незвялий чистоти і ласки
І простоти, мов квіти полеві,

нехай іде „у маскаррад життя без маски“ і буде людям „не судя,
а друг, і зеркало й обнова“. Коли кому трапило ся

. в громадськїм ділі
Здобути голос, вплив якийсь і значність,
Народ вести, снувати пляни сьмілі, —

нехай памятає і все має „ту обачність,

Не вірити і не дуфать ніколи
На княжу ласку й на народню вдячність.

Нехай сїє „слова потіхи і принуки“, „а злість свою неначе пса гризького“ жене „у найтемнійший кут душі“. Коли-ж у нього нема „потіх“ та „співчутя палкого“, — то нехай „хоч докором не ранить нікого“. А як кому судило ся бути лише звичайним смертним, нехай навчить ся бути бодай чоловіком, нехай його „гуманність пливе з криниці чистої любови, якої не мутить пиха й захланність“, „на фальш і зраду“ нехай має „порядний дрюк, і не дає з братів лупити шкіру“. Складаючи отєї слова, не забув поет і про ту, що „лїкпотоу телєснїю вышше йных їмєще і ѿ похотїкнїа телєснаго ї сьвѣкта члчєкаго злаго, їсказатєлѣнаго нѣрава ї кѣ

зломъ ѿбычлю приклонена й ко жизни й пици времен'нѣй, й [в'] простран'но житїє в'да себе, попоуцляюще сквер'ной пльти похоти б'го, в'немже в'сака дїша й добродѣтель по-гибаетъ¹⁾, марнуеть ся „затоптана в болото, тваню вкрита“ та ровтрачує „богатий скарб чутя й любви“. Манжура й Самійленко шукають жерела для появи „нечесних“, „грїшних“ у лихїм ладї суспїльности; Франко бачить те жерело в фізіологічнїм устрою даної людини, в тїм огнї, що „горить“ у кровї, і через який та людина „рада всїх прийняти в свої обїйми“. Манжура бичує всїх „пишних, ситих, гордовитих, власнїв землї“, що „регочуть ся“, „пальцями тичуть“ і „головою кивають“ на „нечесну“, а не покличуть її до себе і не спитають: „а чим ти жива?“; у Самійленка росте у душі „великий жаль“ до „грїшницї“, але „слів докірливих“ нема у нього „на язицї“; Франко-ж навіть „нездібний“ „клясти“ той „лад“, що вихнув сучасну Єгиптянку Марїю в „безодню без тямї“; він благословить її за те, що вона „не для заплачу“, а „через той огонь, що в жилах грає“, всїм

В кого жура сон нічу пожирає,
Хто радощїв не має з ким ділити,
Хто пристрасти пожежею згарає,
Хто в працї гнесь, без діл не може жити, —

дає „на своїм лонї рай — або про рай хоч хвилию снити“; він благословить її за те, що вона не „гне свого чутя в окови“, благословить її — за брак у неї гіпокризїї. Певне, — буржуазна мораль далека від гуманного погляду наших поетів, і поетам готова дістати ся лайка за їх сьмілу гадку. Буржуа не любить соняшного сьвітла, бо воно занадто припікає його душу; для нього щирїсть чутя недосяжний ідеал, тому-ж то й годує він у своїм цьвітнику брехню та гіпокризїю. Буржуа любить „грїшницю“, але лише „як голодний теплу страву або чарку горївки“. Коли-ж він „наситить ся і напеть ся, то яке йому діло до тих котлетїв чи клюсок“? Йому байдуже, чи „та жива котлетка має серце“, чи „в тїй чарцї — жива кров“, чи є у неї „якесь чутє, якісь бажаня, якісь... ідеали“.²⁾ Все те пусте для нього, і він боїть ся „скомпромітувати себе“ задля тої „живої котлетки“, бо він мусить „дбати про

¹⁾ Памятки укр.-руської мови і літератури. т. II, стор. 358.

²⁾ Іван Франко, Манїпулянтка й инші оповідання. Львів, 1906, стор. 180—181.

опінію загалу¹⁾ А дама з „товариства“?... Подивіть ся, йно як згідно глядить вона на „пропащу“! А чому? — бо так велить їй етикета. Але коли трапить ся їй самій грати ролю „пропащої“ — чому-ж то тоді не дивить ся вона в зеркало своєї буржуазної моралі?...

З поміж „листків“, які приніс нам поет із „дивної долини“, найбільше захоплюють два „листки“: — пєса VII і VIII. Коли про які вірші, то власне про сі можна сказати за Лямартемом, що вони „впали з під поетового пера немов краплі вечірньої роси“. Поет у своїм натхненню вичарував із свого духа дві пишні візії, огрів їх своїм глибоким чутем, озолотив сонцем поезії й закликав їх у нашу душу; краса тих візій не споловіє ніколи, вони вічно воскресати муть і являти ся перед нашими очима в живих, сьвіжих кольорах. І ті візії — то не тіни німі, в них тріпаєть ся живе й горяче серце, що кровавить ся, бє голосно й відгукуєть ся в нашому серці. Словом: пєси VII і VIII роблять велике вражінє й сповняють серце правдивою, естетичною розкішю. А починаєть ся до того й се, що поет „не називає предмету по імени“, як мовить Маллярмє, лише при помочи символу „схоплює синтетичним і інтуїційним способом ідею, зарівно як її картину“ (Vigie-Lecocq). Той „гнилий ставок в гушавині“, ті „опухлії, зеленуваті руки“ „невиспіваних співів“ поета, що простягають ся до нього й кличуть:

„Тату! Тату! Тату!
Поклич до сьвітла нас! Поклич до сонця!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!

той город, в яким вибрано поетовому героєви очи, засаджено його в темницю й годовано „іллюзій диким вілем“ — усе те лише декорация, лише „предмет“, щоб „видобути з нього стан душі“, символ, при помочи якого схоплює поет „ідею, зарівно як її картину“. В кого в грудях серце, той зрозуміє поета!...

Поєма „Лісова іділля“ — нескінчена. Поет почав оповідати нам про любовні пригоди ученика старого Арістіпа в Кирени й урвав чомусь червону нитку свого оповідання на другій пісні.

¹⁾ Ibidem, стор. 188.

З гарних, блискучих октав довідали ся ми, як то наш гедоніст, пострілений у поєдинку, дістаєть ся під опіку молодої лісничихи, що „вісім або десять літ“ тужить за „блискучими, чорними очима“, але чи вигоїв він свої фізичні й моральні рани, про се мовчить поет, а ми цікаві послухати, що стало ся далі. Рисунки героїв поеми не викінчені: не можемо проте сказати про них щось рішучого; завважимо лише, що психологічно неумотивованою видаєть ся нам сцена, коли романтична лісничиха, углядівши раненого Дон-Жуана, мовить до свого мужа:

. він мусить жить!

 Се тобі у руку дана
 Судьба нас двох. Як він не видержить,
 І я не хочу жить. Роби, що знаєш, —
 Се невідкличний мій рішенець маєш!

Останньою врешті пєсою в збірці „Semper tūo“, се гумористично-сатирична поема „Страшний суд“. Твір той засновуєть ся на здоровім, щирім гуманізмі, що корінить ся в любови до чоловіка й черпає соки з неї. Поет вложив тут своє серце й проповідує: „Homo sum, humani nihil a me alienum puto!“ Його очи закривають ся на всякі похибки й прогріхи, коли вони пливають із любови до людства (тому то його героя — хоч як остро осудили „панотчики й владики“ — кличе Бог „у свою радість“), але за те він безмилосерно шмагає бичем своєї іронії тих, що „igne fergo“ лізуть у людську душу та ширять „темноту, гризню і горє“; тих, що „льву тикають, а гримають ослови“,

Братами мають тих лише, що вірять
 У їх закон, в їх повісти і чуда,
 До „вічних благ“ все ласо зуби шкрять,
 Та цідять муху, щоб ковтнуть верблюда.
 („На старі теми“, Ш);

тих „дурнів“, що ідентифікують себе з Богом (за часів Давида вони ще говорили „яко нїсєть Бог“) [та думають, що коли вони „так“ скажуть, Він „ні“ не скаже, і коли вони що „зв'яжуть“, Він „те“ також „зв'яже“ („На старі теми“, XII). Правда, така мораль відмінна від моралі тих, що іменують себе „стовпами“ віри Христа, але хто знає, чи власне вона не дороща Його серцю...

Коли зберемо тепер наші замітки й вражіння в одну цілість, мусимо сказати, що новий томик поезій Франка, се спілий, соковив-

тий овоч. Мова чиста, ядерна, богата, осяяна золотими проміннями поезії. Вірш гнучкий, мелодійний; він плаче, сьміється, співає наче скрипка під смичком віртуоза. Фантазія — легка, жива, рухлива, навіть у рефлексійних, поважних песах „На старі теми“ (гл. песи: III, IV, V, VI, X); часом стає вона для поета доброю, казковою королівною й тоді являють ся його душі пишні, повні сили й плястики візії, які закликає він у спіжеві строфи „Страшного суду“ та псе (I, VII і VIII) „Книги Кааф“. Тон книжечки філософічно-погідний, закрашений подекуди іронією й золотим гумором; десь-не-десь стрічають ся на поетовім небі темні хмарки, але їх швидко зцілюють ясні проміння сонця поезії. З зеркала Франкових строф прозирає душа гуманна й горячо любяча чоловіка і свій поневолений нарід...

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З ВІЖУЧОЇ ХВИЛІ.

ГАЛИЧИНА І УКРАЇНА.

Цілий рік ряд голосних і великих подій приковував до себе, разом з увагою иньших народів і країв, увагу нашої суспільности, яка від тих подій чекала рішучих змін в тяжкім положенню нашого народа — як революція в Росії, конституційна ера й її дальші авантури, та виборча реформа в Австрії, від котрої також надіяли ся так багато в Галичині, поки сі надії не закінчили ся вилученням українського народу з усіх добродійних впливів нових порядків і відданнем на ласку давнійших хазяїв краю. Але серед тих подій переходили і переходять, мало, або й зовсім не притягаючи увагу ширших кругів, менше замітні, але дуже важні й багаті далекосяглими наслідками внутрішні переміни в відносинах ріжних частей української землі, в розміщенню й угрупованню наших національних і культурних сил, в напрямках суспільної енергії. На деяких сторонах сього процесу, що безпосередно дотикає Галичини й її відносин до російської України, хочу я сим разом спинити увагу читачів.

За останніх двадцять або двадцять п'ять літ суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовий і культурний центр української землі, як ту духову фабрику, де виковуєть ся українська культура для цілої соборної України. Вона привикла бачити участь українських письменників в галицьких виданнях. Привикла до того, що Українці інтересували ся її політичним і суспільним житєм, дивили ся як на свої на її національні інституції та старали ся помагати їм морально і матеріально. Привикла до того поважання й побожної зазвисти, з якими Українці дивили ся й на ті невеличкі здобутки національної культури, народного освідженя, які були осягнені на галицькім ґрунті, й уявляла себе не инакше, як передовою, чільнійшою частиною українського народа, яка далеко випередила ту бідну Україну російську, де так слабо стоїть українська свідомість, де навіть по родинах не говорять по українськи, де більша частина інтелігенції не важить ся навіть думати й говорити по українськи.

І з тим вязали ся живі надії на поміч ще сильнійшу, ще діяльнійшу від тої України в булуцині. Кождий раз, як розмах суспільної енергії ударяв ся о зелізний перстень, яким окувала

галицьку Україну organiczna praca польської суспільної єрархії, — з новою силою оживали давні надії на те, що колись те, чого не може доказати Галичина своєю силою — розбити ці залізні кайдани — розіб'є їй велика, багатоміліонова Україна. Най лише збудить ся з тяжкого летарґу сей приспаний велетень, нехай лише злетять з нього ті кайдани, якими окували його в тім летарґу темні сили! Він потрапить постояти за себе тоді, сей тридцятьмільоновий нарід, і не тільки за себе! Чи не згадає він за Галичину, сю бідну, нещасливу Галичину, що в найтяжші часи українського лихоліття вдовиними лептами сьвітила огник національної української культури, народньої сьвідомости і вказувала ним дорогу українським братам? В тій багатій людми, засобами, капіталами Україні чи не знайдуть ся засоби на те, аби допомогти галицькому селянинови вирвати ся з економічного визиску польського шляхтича і жидівського лихваря, посунути економічну й просьвітну роботу, допомогти інституції, системою приватних шкіл переломити ворожу національним нашим інтересам правительственну систему? Адже та Україна в своїм відродженню обома руками черпати ме з тих культурних і національних засобів, які приготвила їй Галичина; вона очевидно в першій мірі звернеть ся до зібраної тут літератури, наукових праць, шкільних підручників, тут шукати ме інструкторів для української мови, робітників на різних полях національної роботи. Коли не сьвідомість всеукраїнських інтересів, загрожених в Галичині, то проста влячність за тяжку національну працю, роблену в такими тяжкими висиленнями в інтересах всеї України, зверне гадки й енергію відродженої української суспільности між ньшим також на ратованне Галичини.

Люде, що ближше приглядали ся українським відносинам, задивлялися ся, певно, меньше оптимістично. Вони знали, що Україна — се не зачарований королевич, який від одного слова встане повний сил і життя і одним рухом своєї булави пробудить кипуче, сильне національне жите наоколо; що се організм тяжко ослаблений довгою хворобою, довгою деструкційною роботою сильних реактивів обезвладнений, отроєний, який тільки поволі може відзискати свої сили й активну енергію. Сьвідомі були вони й того, що та культурна пожива, яку приготовано Україні в Галичині, в значній частині занадто сильно перейнята і в своїм змісті, і в зверхній формі та мові прикметами старого галицького рутенства, яке все ворожо ставило ся супроти змагань до українізації галицької мови, галицької куль-

тури і хоч під напором людей, які свідомо змагали все до як найтіснішого зближення Галичини з Україною, посувало ся в сім напрямі, але досить пиняво і колись стане сильно на заваді в присвоєнню Українцями національно-культурного галицького запасу. Не було тайною вкінці для них і те, що й на Україні поруч людей, які від перших заборон українського слова дивили ся на Галичину як на український Піємонт, як на ту всеукраїнську фабрику, де мусить вести ся національна робота для цілої України, до слушного часу, — були все елементи, яким сей наклін до Галичини дуже не подобав ся, які все твердо стояли на тім, що „малорусській вопросъ можетъ быть разрѣшенъ только на русской почвѣ“, в тісній і нерозривній звязи з російським ліберальним чи якимсь иньшим рухом; в очах одних се братанне з Галичиною стягало на українство небажані підозріння в офіціальних сферах; иньші бояли ся, так би сказати, занечиснення, викривлення галицькими елементами українського руху, українського елемента в Росії. Все се мусіло людей, близше ознайомлених з українськими відносинами, настроювати скептичнійше до тих галицько-українських перспектив.

Але дійсність, яка розвинула ся протягом остатнього року, коли з українського велетня почали злітати одні по одних ріжні узи, що вязали його, мабуть перейшла й найбільш песимістичні пророцтва. Українство виступило на світ божий таким дезорганізованим і ослабленим віковим занепадом, що жаль і жах мусів пройняти кожного, а при тім не видно було зрозуміння потреби концентрації національних сил, противно — гуртківство, атомізм, як я позволив собі назвати се в попереднім огляді. І спеціально в відносинах України до Галичини не показало ся не тільки ніяких тенденцій до тіснішого зближення в інтересах тої національної концентрації, а зовсім противне. В пресі, а ще більше по за пресою, — так що в пресі гомоніли тільки неясні відгомони того, — пішли міркування на тему, що прийшов час українським письменникам скинути з себе впливи галицької літератури й диктувати самим; що „галицький епізод“ в історії українства має тільки історичне значіння: що зроблено на галицькім ґрунті, має там і зістати ся, з льокальним значінням, для ужитку Галичини; „галичанщини“ український нарід і українська суспільність не приймає, для її ужитку має бути все вироблене наново, українськими силами, на чисто українській основі, а всякий слід галицьких впливів здіскредитує й погубить український рух в очах українських мас. Одні, настрашені сими осторо-

гами, інші — даючи волю давній власній неохоті до „галичанщини“, почали старанно уникати всього, що могло б маркувати культурно-національну спільність російської України з галицьким життям, і хоч безперечно у переважній більшості не було при тім якогось завзятого на Галичину, але якось відразу запанував загальний тон в напрямі відокремлення, а не тіснішого зближення з нею.

Напрямок безперечно шкідливий і з становища всеукраїнського, і з спеціально галицького. Ріжні частини великої української землі в своїм історичнім життю ішли ріжними дорогами, під впливами ріжних чужих народів, культур, правительствених систем, відмінних економічних і суспільно-політичних обставин, і при слабкім розвитком національного життя, національної культури вони слабо відчували свою національну єдність, мало вносили в спільну культурно-національну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам. Щоб вийти з цього розвитку й занепаду, який в дальшім розвитком грозить нам повною національною смертю, Українці мусять всю енергію вложити в те, аби відогріти національне почуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності у ріжних частинах українського народу, та сконцентрувати, можливо систематично і планоно, національні сили тих ріжних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на денний порядок. Инакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої звязь з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також і цілість, всеукраїнський організм, через зменшення тих сил, якими може він розпоряджатися для загально-національних цілей, і через дальше ступенювання розкладової енергії. На наших очах ледво животіє Угорська Русь, розірвавши свої, живі й сильні колись звязи з сусідньою Галичиною; подібна доля грозить Холмщині й Підляшю, відірваним безглуздою політикою російської адміністрації від решти українських земель, які також досі не зробили нічого з свого боку, аби знеутралізувати сей розділ; безперечно, незмірно шкідливо відбився б на культурнім життю Буковини теперішній рух її „автохтонів“, звернений на можливе відокремлення „православної Буковини“ від „унїятської Галичини“. Але заразом такі всі розділи задають болючі удари не тільки нашому національному почуттю, але й нашим національним силам. І також само ослаблення звязей Галичини з Україною відбилося б не тільки незвичайно шкідливо на всій будучій долі Галичини, але і для життя українського не минуло б се без шкідливих наслідків, як би відтято Галичину від загально-укра-

їнського життя, чи ослаблено обопільні зв'язи, обмін сил і продуктів культурно-національної роботи у російській Україні з такою значною частиною української землі, як Галичина, при тій частині, що визначається в теперішнім часі життя національним, будь що будь, найбільше інтенсивним, найбільше розвиненим, найбільше свідомим.

Треба пам'ятати, що сама Україна так само як і Галичина, лише ще в далеко більшій мірі, не становить вповні однородного комплексу: і тут, завдяки історичним і всяким иньшим обставинам бачимо досить значні відмінні в життю, в мові, в усяких відносинах між правобічною й лівобічною Україною, між хліборобською Херсонщиною й фабричною Катеринославщиною або козацькою Кубанщиною. Зійти з всеукраїнського становища, іти далі тою ж дорогою, якою відмежовують тепер „галичанщину“ від „українщини“, грати в дуду провінціалізмів, булоб великою тактичною помилкою. Замість зводити до спільного знаменника все багатство українських діалектів, всю різнорідність українського життя,— ставити літературній мові вимоги, аби вона тримала ся тих взірців, як люде говорять в даній губернії або певній частині її¹⁾, значилоб розбити Україну на атоми, звести національну одність до етнографічної дрібязковости, пересунути еволюцію нашої літературної мови на півстоліття назад, або й більше. Коли люде, яким зовсім не залежить на сильнішій розвою українства, власне хапають ся тих відмін, витворених на нашій національній тілі чужими впливами та зверхніми обставинами, і понятя одноцільної української території й її автономії підмінюють понятя краю, області, із української території викрокують областні автономії, то в інтересах українського національного розвою в теперішній стадії лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того — всіх частей української території. Треба розвивати в них почутя єдности, солідарности, близькости, а не роздмухувати ріжниці, які їх ділять, і які при такім роздмухуванню можуть привести до повного відокремлення культурного і національного ріжних частей української землі, як в данім разі — в відносинах до російської України Галичини.

¹⁾ З уст не якогось профана, а університетського професора-спеціаліста прийшлося нам читати жадання, аби при викладі української мови в харківському університеті держали ся не якихось „галицьких“ взірців, а саме харківського діалекта, представленого Квіткою.

Що Україна російська й Галичина, навіть як не старати ся умисне про їх відокремлення, розлуку, а як тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані до тепер, та пустити їх іти кожній своєю дорогою, — пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна. Ті історичні ріжниці, що поробили такі замітні відміни, роблять свою диференційну роботу далі. Житє релігійне, політичне, культурне іде в кожній з них иньшою дорогою. Галичина належить і буде належати до иньшої держави, до иньшої церкви, ніж Україна, живе і буде жити під иньшими культурними впливами; ще довго, поки будуть трівати теперішні обставини, буде вона тягнути ся в хвості польської та німецької культури, Україна — в хвості російської. Шкільництво галицьке буде далі філією польської школи й своїми підручниками, фабрикованими по вказівкам польської ради шкільної, і всею своєю системою, своєю наукою буде далі піддержувати ту специфічно галицьку атмосферу, включно до мови, яка панує в галицькій школі й галицькій книжці — мови вповні конвенціональної, далекої і від народної й від української літературної. Тим часом коли на Україні російській почнуть друкувати ся шкільні підручники, почнуть ся шкільні виклади українські, — підручники, термінологія, все готово піти за школою російською. І розділ буде все збільшати ся.

Коротко кажучи — досі Галичина йшла, а Україна стояла, або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшати ся з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг. І коли б так кожда пішла своєю дорогою не дбаючи про се зближення, то за яких 20—30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як Сербі й Хорвати, дві частини одного сербського племені, що дали себе розвести політичним, культурним, релігійним обставинам до повного відчуження.

Розумієть ся, Галичане й Українці не повинні допустити до сього. Ті змагання до українізації Галичини, які вели ся досі свідомо лише одиницями й викликали часто нарікання в людях несвідомих сеї актуальної справи, тепер, супроти такої небезпеки, мусять вести ся всім свідомим загалом галицьким. Галичина не може допустити себе до відокремлення від України, до того, аби стати їй чужою, як стала чужою Галичині Угорська Русь, яка викликає своєю долею плятовічні зітхання, але нічого більше — бо Галичане не знають як і приступити до неї, і зіставляють її на

ласку божу. Се було б початком агонії для Галичини. Вона повинна напружити всі сили, аби зістати ся як в найтіснішій контактї з Україною, лишити ся нероздільною частию національною в національнїм руху, активним учасником в культурній українській роботі. В її інтересах спеціально лежить сотворенне сильної української культури, сильної української нації, й вона повинна постарати ся про те, щоб бути не пасивним глядачем тяжких висилень українських кружків на сїй дорозі, а діяльним співробітником і помічником. Льокальною галицькою роботою сьому вона може помогти тільки в части — і то лише в тїм разі, коли галицьке житє, галицька культура, література, мова так зближать ся до української, що зникне та межа, яка ділить тепер „галичанщину“ від „українщини“. Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі иньші могли бути тільки епізодами. Допомогти концентрації культурної роботи в тїм центрі — се обовязок всіх частей української землі, в тїм і Галичини. А допомогти їй можна, кажу, тільки постаравши ся наперед зблизити ся всім житєм до українського житя, не зражуючи ся навіть якоюсь неприхильністю до „галичанщини“, якби вона удержала ся. Думаю одначе, що свідомі всеукраїнських національних завдань Україні потраплять легко знеутралізувати ту неприхильність, і з свого боку підуть на зустріч тому напряду до обопільного зближення. Адже те, що ділить Галичину й Україну, в переважній масі зовсім нам чуже: в Галичині се „налетілости“ польсько-німецькі, на Україні московські, а народня основа там і тут дуже близька, майже та сама; отже оборона тих відмін зовсім не варта провінціяльного патріотизму. Се треба зрозуміти, і не дивити ся на другу сторону як на якихсь недоцівілізованих людей, як тепер буває, бо і тут і там ті ріжницї „цівілізації“ і дуже маловажні, і зовсім не наші переважно. А коли станемо на сїм становищу, тоді й зближенне буде легке, особливо як буде обосторенне.

Але я поки що кажу на адресу Галичини. Україна другий раз не піде до неї, як ішла, і не дай Боже, аби обставини змушували її до того. Галичане повинні бажати собі України могутної, сильної, атракційної, а не розбитої й жебрущої. Галичина в першій мірі повинна зблизити ся до України. Галицькі літерати повинні зближати ще більше тутешню літературну мову до української, галицьку пресу і літературу до українського житя й українських інтересів. Галицькі педагоги повинні постарати ся про те, щоб на українській

землі не було двох термінологій і двох мов — адже школа в першій лінії впливає на напрям книжної й культурної мови. Галицька суспільність повинна змагати до навязання тісніших зв'язей з Україною. Особливо люде молоді, на вступі до життя, повинні поставити собі за обов'язок поїхати на Україну — не в ролі інструкторів і провідників (на те там знайдуться свої!), не по легкі посади й багаті посаги, як давніші Галичане (що зробили там таку гарну рекламу „братам-Галичанам“, яку нинішні Галичане зможуть лише чесністю, характерністю, ідейністю переломити й знищити при ближшій стичности), а для того, щоб попрацювати там, увійти в українське життя, приладити ся до нього, стати своїми між українським суспільством і потім бути провідниками тої лучности з Україною в галицькім житю. Думаю, що поступ українського (і загально-російського) життя зробить незадовго се можливим, що студенти вищих шкіл в Галичині зможуть іти на рік-два до вищих шкіл на Україну (і навпаки — коли матимемо вищу школу українську в Галичині), що молоді інтелігентні люде будуть мати там такий заробіток (не розкішний!), який дозволить роботящому чоловіку прожити кілька років в українській сфері. Буде се відновлення давньої традиції, коли по *Lehrjahre* кожний ученик відбував іще *Wanderjahre*, перше ніж вступити в життя готовим чоловіком, і сї *Wanderjahre* повинні тепер молоді Галичане відбувати на Україну.

Стільки поки що в сій справі. Може де що в моїх слів когось вразить неприємно, але прошу памятати, що в мені говорить не якийсь льокальний патріотизм український, а свідомість незвичайної ваги момента і небезпечних можливостей не тільки для України, а й для Галичини. Галичині своєю працею, в котру вложив найліпші літа, вдорове й сили, я дав докази, що її долю брав я до серця дуже горячо; отже коли тепер вказую їй на потребу ще тіснішого зближення з Україною, то роблю се в переконанню, що в тім передо всім лежить інтерес самої Галичини, запорука її будучности, її визволення з нинішньої нужди й неволі. Я думаю, що галицька суспільність, яка за останні десятиліття в сумі таки незвичайно багато поступила в напрямі свого зближення з Україною, прийме зі співчутєм ту щирю пораду, яку я хотів дати їй в сих замітках. А до становища української суспільности в сій справі я постараюсь вернути ся иньшим разом.

У Львові, 5 (18) грудня.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Лев Толстой. Козаки. Кавказьке оповіданє 1852 р. Переклав Гнат Хоткевич. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. І. Ч. 103.) Львів, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 206, 8^о. Ціна в оправі 2.40 кор.

Той, хто прочитавши заголовок сеї книжки Л. Толстого, почав би шукати відповіді на власне запитанє: „Що таке сі російські звірі-козаки, що утратили „образ та подобіє“ боже, катуючи безневинних дітей“ — той у сеї книжці відповіді не знайде. Давно минули ті часи, коли Тёрські (про них власне йде річ у Толстого) козаки були і могли бути такими. Колись вони несли лише кордонну, вартову службу, знали лише своїх „ворогів“ — Чеченців, Татар та інших покорених народів, що не хотіли загинати в назурах двоглавого орда і тому були „ворогами“. Козаків не вживали на „врагов внутрених, которів єсть поляки, жидаы и студенты“ (так учать тепер салдатів в їх так званій „словесности“); козаків не наливав з рая горілкою уряд, щоб озвірити людину і натравити на брата, як то робить ся тепер; козакам не давали такої волі, при якій справді „все можно, все дозволено“ і не мали ні божих, ні людських законів — і тому ті козаки, яких малює Толстой в своїому оповіданю, — симпатичні вояки, сектанти, добрі мисливці і віддалеки не схожі на тих, що в диким, п'яним реготом носять ся тепер по містах і селах, рубають голову стрічному хлопчикови і затагають дівчину до своєї касарні.

Козаки Толстого вічно воюють із Чеченцями, але то не з ненависти, а скорше з обовязку, та ще — як се не дивно — з потреби мисливської. Чеченець і козак чатують один на одного, підстрелюють, підколюють, але то без жадної ворожнечі такого типу, як, скажімо, між Індіанином та Американцем-піонером, між Мурином і Європейцем. Козаки і Чеченці ворогують між собою, але поважають кожен свого ворога і в хвилину спокою товаришують, ходять один до одного в гості і т. д. Надто козаки стоять під впливом культури гірняків; і справді: прийшовши сюди, над Терек чужинцями, вони знайшли тут уже давню культуру, все було добре пристосовано до життя — і що-ж було робити, як не переймати, не учити ся? І козак учив ся: учив ся їздити на коні, носити ся, учив ся тиснути вино з винограду, цекти чурек і навіть говорити по татарськи. Була гордість у тому, щоб бути схожим на Чеченця як найбільш. А інших впливів жадних не було: від Росії ділили козаків і великі простори і релігійні обряди, козаки були так звані старообрядці, що відділили ся від „православної“ церкви за патріарха Нікона, який виправив сьвящені книги і тим відкинув від церкви прихильників старовини. І от так жили козаки на вічних чатах, своїм природним, чистим життям.

От такими й малює їх Л. Толстой; такими, якими були вони, поки не покликано їх „на вѣрную царську службу“ і не зроблено з них катів свободи, звірів і недолюдків, яких імя з проклятем вимовляється в Росії.

Оповідане написане так, як міг писати лише Толстой; говорити про його прикмети се значило би повторяти те, що всім знане. Устами автора говорить сама природа — величчя, байдужна, могутна, словом Бог-природа. І як надасть ся до того власне Толстой, власне його стиль! Подивіть ся, які фарби кладе він на свою палітру — такі не послужили би иньшому маляреви. От на пр. малює він пишну, співучу місячну ніч. Вона живе під його пером; мов чуєш її млавість і вохкість, і місяць томить дивною красою, тайною. Але от серед згуків ночі згадує нараз Толстой і те „шлепанье чего-то мягкого“, яке чуло ся зі стайні, де стояла буйволиця; потім, тяжко зітхаючи, лягає буйволиця знову — і приходять иньші звуки, иньші мелодії ночі. Як се було-б тривіально і попросту погано у когось другого — і як то гармонійно і красно під пером Толстого! І як у самій природі нема нічого поганого, все однаково прекрасне — так само й у Толстого. Г. Г.

М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і иньших. 1881—1886. Видав Іван Франко. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. І. Ч. 104—105). Львів, 1906. Накладом українсько-руської Видавничої Спільки. З друкарні. Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 12+272, 8°. Ціна в оправі 3.40 кор. — Ніхто, здається, з наших публичних діячів остатньої четвѣрти XIX ст. не вів такої широкої і такої різнородної переписки, як М. Драгоманів. Се й зрозуміле, коли зважимо, що жив він на чужині і вів найрізнородніші справи, а у всіх мусів порозумівати ся з ріжними людьми в Росії та Австрії. Понадто переписував ся він також у наукових і публіцистичних справах із ріжними чужинцями, а що був педант у переписці, то всі чужі листи переховував і на всі відповідав, нераз навіть дуже просторо. Через те переписка М. Драгоманова дуже інтерна не лише для істориків нашої культури й літератури, і загалом учених, але й для ширших кругів інтелігенції, якої багато членів брадо живу участь у порушуваних справах.

Всі листи М. Драгоманова, а тим самим і видані дром І. Франком, приносять силу матеріалів до характеристики й самого їх автора, — і як приватного чоловіка і як громадського діяча, — а понадто характеристики цілого ряду иньших осіб, часу та сучасних відносин. Визначають ся вони всі великою вітвѣртістю, силою переконання і правдивим молодечим запалом, а хоч не брак у них нераз хибних або не досить уґрунтованих поглядів, які зрештою можуть походити не з вини автора, то за те нема в них пустої та туманної фразеології, облудности, та иньших подібних прикмет, властивих малокультурним людям. В усіх листах пробивається жива людина, яка вміє і порадити і підба-

дборити і посварити і навіть виганьбити, але кермуєть ся при тім принципіальними мотивами. Ми бачимо з листів, як автор кидаєть ся на всі боки: він подає вказівки і ради до наукових праць, висилає книги і стягає їх для себе, він стараєть ся засновувати бібліотеки для молодіжи (Січ, Академічний Кружок, Союз) і видає на ту ціль багато грошей із своїх власних засобів, він вказує на напрями поступової, демократичної політики і силкуєть ся ввести їх у Галичині при помочи невеличкої групки переважно молодих людей і т. д. Розумієть ся, що в своїй діяльности натикаєть ся ненастанно на прикrostи, роблені йому особливо тодішними народовцями, як В. Барвінський, О. Партицький, Ів. Белей, Ом. Огоновський і т. д. Не згадуючи про чисті донеси на нього (прим. Руска Школа Партицького), він здibuєть ся з такими неприємностями, що в народовських органах не хотять нічого його друкувати, з його підписом, навіть хоч би то було таке невинне, як етнографічна програма дослідів над нашим народом, або що могло би дати міцний політичний атут народовцям проти москвофілів (лист Тургенева до Драгоманова в справі повістей Федьковича), або хоч би то була чужа праця, лише передана Драгомановом (Руданського переклади з Гомера, передані ред. „Правди“ і загропашені нею) і т. д. Не диво, що автор і у листах і в друкованих статях не щадив потім таких людей і тих, що стояли з ними у зносінах.

Окремо мушу тут порушити одну невеличку, але дуже характеристичну справу. В 1901 р. надрукував др. І. Франко в ЛНВістнику довшу статю п. н. „З останніх десятиліть ХІХ в.“, в якій між иньшим згадав також про зносіни Галичан із Українцями та про наріканя останніх на безцеремонність Галичан у грошевих справах, при чім подав кілька імен, а між ними В. Барвінського. Д. Ол. Барвінський прочитав сю статю сього року (1906) *procul negotiis* і подав на неї відповідь у кількох числах „Руслана“, але не заглядаючи очевидно ані до „Родинної бібліотеки Барвінських“ ані до „Родинного архіву Барвінських“ не опер ся у відповіді на ніяких жерелах та документах, лише на фразеології та голім заперечуваню, яке натурально нікого не переконує. При тім головною метою статі було возвеличене свої особи та В. Барвінського (що зрештою зовсім натуральне і чим покористовуєть ся д. Ол. Барвінський при кожній нагоді), а понижене особи дра І. Франка. Тим часом те, що ще так недавно збивав д. О. Барвінський „холодно й розважно“, як пристало на заслуженого руського дипломата, находить цілковите потвердження в отсих словах М. Драгоманова: „Ще Кулішеві редакція Правди подавала скандалезні рахунки — історія, котра скінчилась тим, шчо Партицький насилу вернув (за гроші) Кулішеві його листи, котрі грозив отдати поліції російській. А з Вол. Барвінським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданья Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків ні

грошеј за проданні екземпляр, ні навіть оставших ся екземплярів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьня евангеліа ј Псалмів штундистам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовјан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутаних і брехливих, шчо јак би ја јіх публікував, то виставив би јого в најгіршому у світлі“ (ст. 57—58). Д. Ол. Барвінський пояснив у „Руслані“, шчо В. Барвінський вислав рахунок Кулішеви, але лист пропав. Я думаю, шчо по отсих словах М. Драгоманова, який може й помиляв ся, але не брехав, напише д. О. Барвінський нову статью, в якій умотивує інакше оборону тим більше, шчо по затраченю одного рахунку в друкарні дуже легко дістати ще 99 і вислати їх доти, доки один не дійде до рук адресата. Надіюсь при тим, шчо д. Барвінський у відповіді постараеть ся менше плюгавити своїх противників — особливо коли плюгавленє безпідставне — і більше усунути свою особу в тїнь, раз, шчо висувати себе самому на перший плян не гарно, а по друге, шчо правдиво великі і заслужені люди переважно бувають скромні.

В.

Молода Муза. І. Василь Пачовський. Жертва штуки. Львів, 1906. З друкарні Манецких. Ст. 48, 8°. Ціна 1 кор. в оправі 1·40 кор. — Галицько-руський Парнас заворушив ся: найбільші приятелі, як здавало ся, огорнені і з'єднані одною спільною ідеєю, поспішаючи до спільної мети, по короткій дружбі розплювали ся і розлетіли ся в цілком відмінних напрямках: одні пішли в Німеччину, другі в Туреччину, стріляючи з дороги на себе отруйними стрілами... Одні заявляють: „Зривали ся ми кілька разів до лету, та за кождим разом відчували, шчо наш розмах не зовсім свободний. Так було і з останньою пробою, літературним видавництвом „Світ“. Тяжкою працею (!) двигнули ми його понад рівень звичайних проб (!), але під напором грубої руки видавця ми приневолені лишити „Світ“, не маючи в нім своєї волі і свободи. Та наш гурт остане нерозбитий! Зав'язуєм нове видавництво „Молода Муза“. Видавати мемо тільки оригінальні твори молодих письменників і будуть виходити вони збірками в довільнім часі“. Підписи: В. Бирчак, П. Карманський, Б. Лепкий, О. Луцький, В. Пачовський, С. Твердохліб, С. Чарнецький, М. Яцків.

Другі відповідають: „В літі п. Луцький виступив в редакційного комітету, в причини видавцєви незвісної, а в половині липня виїхав зі Львова п. Бирчак і „Світ“ лишив ся без редактора, а властиво редагував его незнаний видавцєви тоді особисто чоловік. В тим часі передплатники зачали масово завертати „Світ“, або без поданя причини, або з дописками, як приміром: „За таке свинство не буду платити“; „Світ сходить на газету для люпанарів“ і т. и. Видавець переглянув завернені числа і знайшов там дійсно такі „модернізми“, як „виліз пес на грушку“ і т. и.

Редакторам, котрі в той спосіб „зривали ся до лету“, треба було так в інтересі „Сьвіта“ і в інтересі його читачів, як і в інтересі слави рускої літератури обмежити „волю і свободу“ редакторів. Не маючи супротив тих, що хотіли бути наслідниками пп. Бирчака і Луцкого, ніяких зобов'язань, видавець „Сьвіта“ сам обняв провізорично редакцію і буде вести її так, щоби „Сьвіт“ міг стати пожиточною і пожаданою лектурою наших інтелігентних родин“ (Діло, ч. 217).

Ми не будемо витягати дальших стріл теперішніх ворогів, бо вони занадто прозаїчні (пор. Діло, ч. 220), а зазначимо тільки одну „ненатуральність“ сецесіоністів; вони зазначають, що їх кружок не розбитий, але не поясняють, чому між ними нема підписів деяких навіть дуже поважних письменників, що працювали разом із ними у „Сьвіті“, як: О. Кобилянська, К. Гриневичева, К. Студинський, В. Масляк, В. Щурат, С. Яричевський, Ю. Кміт і інші. Значить, невідписані лишають ся дальше у „Сьвіті“, отже й мусять не годити ся на напрям, репрезентований сецесіоністами зі „Сьвіта“?

Що до того „напрям“ чи „напрямів“, то про них говорить ся доволі багато останніми часами. Чуємо тихі й голосні, устні й друковані кличі про нові шляхи, нові струї, нову штуку і т. д. Чуємо, як до них признають ся все нові адепти, як грімка заявляють, що вони — се будучність нашої літератури і ин., читаємо навіть у декого „нові фрази“, що найчастійше викликають сьміх у чоловіка в льогічними думками, але не бачимо ніде діл, що відповідали би в повні слова. І дійсно, де ті твори письменників із новими напрямми і думками, які не то що проломлювали би нові шляхи, потягали за собою ряди інтелігентних умів, але бодай мали запевнену постійну вартість у літературі та запевнювали їх творцям не кажемо перше, але бодай другорядне місце в ній? Переважна, і то в значній більшості, частина тих творів не може навіть бути зачислена до літератури, лише до бібліографії; по щож їх авторам дути ся і удавати геніїв?

Нове видавництво, якого наголовок подано висше, розпочинаєть ся дебютом д. В. Пачовського. Не можемо одначе назвати його щасливим. Тема оповідання д. Пачовського банальна, а переведенє її шабльонове, — як написав би д. Луцький, коли-б писав про оповіданє і не вважав автора своїм приятелем. Оповіданє нагадує безчисленні кримінальні романи, які читають ся нераз навіть залюбки, коли написані хоч трохи талановито, але які не витискають на душі читачів ніяких слідів. Все одно, що човен переїхав би по воді...

Герой оповідання, молодий маляр, що має молоду, чудово гарну жінку, закохану в нїм, добру як ангел. Він намалював уже до церкви Матір Божу, що викликала загальний подив своїм виконанєм, а тепер узяв ся відмальовувати „ідеальну жіночу постать

із старинного образу“ і сею роботою так захопив ся, що забув про їду, питє, про молоду чудово гарну і добру жінку, про весь сьвіт, а закохав ся в портреті, як у живій особі: говорить до нього, галюцінує, а коли жінка хоче його відірвати від роботи, він її лає простацькою лайкою, проганяє, бе і то так, що аж жінка відхоровує бійку. Коли-ж довідав ся, що жінка знищила портрет, аби тим способом відтягти його від нього і привернути до нормального стану, приносить у клітці гадюку, яку зловив, і вкидає до ліжка жінки, що лежала власне в горячці. Жінка укушена гадюкою вмирає, а малярь попадає буцім то в розпуку, ходить як дикун, нарешті зриваєть ся знов малювати портрет дами і викінчує дійсно „геніяльний твір“, але коли приглянув ся йому, побачив портрет своєї помершої жінки. Се так вразило його, що „первернув ся з кріслом, завадив головою о постумент; фігурка Бакха захитилась, впала йому на голову в пульс і смертним ударом прибила його до землі“. Читач може лише жалувати, що се не стало ся на початку оповідання, бо тоді дійсно була би жертва штуки і не було би brutальних сцен між всездо-генієм і його чудовогарною та доброю жінкою, які можливі між уродженими злочинцями, але не можливі — не кажемо між інтелігентними людьми, лише розумними, а ще до того геніями.

Треба завважити ще, що наші буцім то модерністи побіч ряду своїх спеціальних фраз уживають іще й маси варваризмів, якими засьмічують зовсім непотрібно мову, і зачисляють собі ще се в заслугу. У д. Пачовського читаємо прим. колірит в. кольорит; який то в. якийсь; увеселительний сосуд (!); вон; об чому зітхаєш, об чім журиш ся, зам. чого зітхаєш, журиш ся; вос. Ваня, Гануся; пом. Матір Божа в. Мати; желали собі в. бажали; стане рано, так надіває її (як начинку) в. одягає її; піклуєть ся об йому в. ним; треба зачинитись самому в. замкнути ся; орел в ніг валяє — валяти має зовсім иньше значіне: повалити одіж, а тут свалити; тягне йому до тої води в. його; лампада; вос. ангел мій коханий; обрубий (?) голос і т. д.

Варта також читачів познайомити з модерністичними фразами. Ось вязка їх: Дівчина яена, як рожевий сьвіт; личко біле та румяне так пашіло (= горіло) як рожа в ранці під росю; шум дерев, що лили ся пахощами цьвіту крізь відчинені вікна; шия хистка гей лебідь визирала в під білої сукні і слала очі (?) за провору ткань; смуток вистиляє душу; ревнив ся крізь сльози; взяла туга його серце з жінчиної кімнати тай занесла до тої коханої; а красуня цілу його душу бере на себе; скинь в грудий душі свої обійми її лискучого тіла; жінка пала опукою на стіл; очі всіх падали кулями на понуриве лице артиста; степ без краю, тільки на одному краю гори синіють; розсипавсь жовтими кісточками на порох; гадюка сьвітила кровавими очима; по онімілих кімнатах ходила нечутною ходюю чорна глуша з прислоненням лицем і снувала срібну ткань місячного сьвітла, і ин.

Ось такими фразами хотять наші псевдо-модерністи заступити всі браки і недостачі своїх творів, а навіть зміст, як се найліпше видно на остатній збірці „поезій“ д. О. Луцького, де поза подібною фразеологією не видно нічого більше. В.

Андрю Діксон Уайт. Розвій поглядів на вселенну. З англійського переклав Іван Петрушевич. (Літературно-наукова Бібліотека. С. II. Ч. 137—138). Львів, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 160, 16^о. Ціна 90 сот.

Се початковий розділ першого тома Уайтової книги про боротьбу віри з розумом і виставлено в ньому те, що ми-б назвали розвитком еволюційних думок у історії людськості. На думку американського вченого ті еволюційні погляди зовсім не нові, а сягають так само як і противні, епанаційні погляди прастарих часів, можна сказати, початків людської цивілізації. Що правда, не маючи точного, наукового мотивованя, вони довго не могли лягти в основу світогляду ширшої громади і лишали ся власністю немногих висемкових одиниць, були заборонювані та переслідувані особливо тоді, коли епанаційні теорії, по яким кождий обяв у природі, кождий твір впливає безпосередно з акту божої волі і з божої творчости, зробив ся основою т. зв. обявлених релігій. Друга часть розвідки присвячена спеціально дарвінізму і його побідному походови в XIX віці і читаєть ся просто в драматичним зацікавленем. *І. Ф.*

ДИСКУСІЯ.

Як се назвати? (Причинок до історії наших літературних звичаїв). В р. 1898 появила ся в „Записках“ Наукового Товариства ім. Шевченка моя розвідка п. з. „Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.“, що вийшла також окремою відбиткою в невеликім числі примірників. З причини, що відбитка розпродана вже від довшого часу, почав я думати про нове видане розвідки. Та як же я здивував ся, побачивши у книгарні нову перерібку моєї розвідки, видану цілком без моєї відомости! Заголовок її такий: „Хмельниччина в Галичині, на підставі материялу зібраного і обробленого дром Ст. Томашівским написав В. Будзиновский“ (Львів 1906, ст. 45). Приглянувши ся ближше брошуриці д. Б—ого подав я до „Діла“ (ч. 116, 1906 р.) ось яку „заяву“: „Недавно появила ся в продажі брошура п. з. [як вище]. Переглянувши брошуру, дійшов я до ясного переконаня, що д. Будзиновський, видаючи сю перерібку без моєго відома, нарушив мої авторські права, як моральні так материяльні, за що міг би навіть відповідати перед судом. Я одначе, не хотячи глядати опіки і помочи у властей, обмежаю ся сею прилюдною заявою і протестом проти такого поступованя, констатуючи, що видавець „Хмельниччини“ не придержував ся в тім разі звичаїв культурного світа. Бережани 15 червня 1906“. Редакція „Діла“, заки помістила сю заяву, передала її д. Б—ому і надрукувала побіч моєї заяви його „відповідь“ у такій формі: „На сю заяву замічу, що я з праці дра Томашівского вибрав

Original from

лише головні факти історичні, котрі не суть плодом єго духової творчости, лише переписані в дословнім або скороченім перекладі з судових актів, а зовсім поминув єго власні виводи. І тому подаючи мої власні погляди на значіне національної революції в 1648 р., я міг зовсім не згадувати імени сего, що перший зібрав, переклав і оголосив друком сі акти, бо жерела, до котрих мав приступ др. Томашівський, суть і для мене приступні, і я, цитуючи згадані історичні факти, міг цитувати первісні жерела, а не руску їх публікацію. Тимчасом я поступив дуже льояльно, бо виразно написав, що моя брошура написана „на підставі матеріялу зібраного і обробленого дром Томашівским“, а імя дра Томашівського я видрукував на брошурі друком грубшим, ніж імя автора брошури. Впрочім я написав брошуру не в тій цілі, щоби похвалити ся перед сьвітом моїми відомостями і моїм розумом, лише на те, аби се, що відкрив в архівах і переписав др. Томашівський, дійшло до відома наших селян. За се автор „Народніх рухів в Галичині в 1648 р.“ повинен мені бути лише вдячний, бо моєю брошурою відкрив я народови не лише події 1648 р. в Галичині, але й самого дра Томашівського. *В. Будзиновський.*

Хоч ся „відповідь“ класичний документ літературного вихованя її автора і варта того, щоби її забезпечити від забутя, я таки хотів закрити її мовчанкою, тим більше, що змістом і цілею брошури зацікавила ся частина польської преси, підносячи з того приводу голосний антїукраїнський алярм. Та в останній (XI) книжці ЛНВістника вичитав я звістку про вихід у сьвіт другої такої перерібки, якогось невідомого мені автора, п. в. „Хмельниччина в Галичині і єї хиби, на підставі праці дра Ст. Томашівського: Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.“ (Передрук з „Гайдамаків“, Львів 1906, ст. 64). Видко, що погляди д. Будзиновського на право літературної власности приймають ся у нашій суспільности, коли ред. „Гайдамаків“ випускає вже по моїм протесті нову перерібку моєї праці, не будши ласкавий запитати мене, чи я пристаю на се. Ся обставина примушує мене повернути до сеї справи й обговорити її вже дещо докладнійше, з принципіального становища.

Що се таке авторське право і в чім його предмет?

По загально прийнятим правним і культурно-соціяльним звичаям літературна власність автора основуєть ся на виключнім праві свій твір видавати, розповсюднювати, перекладати і т. и. Право се гарантують державні закони, а навіть часто міждержавні трактати, та найліпшою гарантією повинна бути літературна етика культурних людей. Розумієть ся, що погляди на предмет авторського права можуть бути неоднакові у всіх подробицях, все таки в основі вони скрізь такі самі. Тимчасом у д. Б—ого та його конкурента з „Гайдамаків“ бачимо зовсім оригінальне розуміне сього права. Як виходить із „відповіді“, відділяє д. Б—ий у літературнім творі два боки: фактичну основу і теоретично-син-

тетичні висновки автора. Що до першого (фактичної основи твору) він не признає ніякого авторського права, а тільки що до другого боку, і тим способом розрішає себе від усякої вини. Тим поглядом дав д. Б—ий яркий доказ: 1) недостачі всякого поняття про наукову методику, 2) крайнього батателізованя наукової роботи в загалі. Д. Б—ому цілком невідомо, яка ціль кожної наукової розвідки в загалі, а історичної спеціально; невідомо, що як раз показане об'єктивної дійсності (скільки в загалі можна про неї говорити), се головна мета наукового досліджу, а не якісь там „виводи“. Історична наука має передівсім (а може й єдино) виявити, що і як стало ся в минувшій, та в зображеню факту дійти як найближше до дійсності; а вже всякі „виводи“, „погляди“, „теорії“ і т. п. належать до другорядних (часто цілком непотрібних і шкідливих) додатків. Коли-б так держати ся погляду д. Б—ого, то в таких галузях наукового досліджу, що мають на оці виключно або переважно систематику наукового матеріалу, як прим. географія, зоологія, ботаніка і в загалі $\frac{9}{10}$ природописних наук, ба навіть археологія, юриспруденція, етнографія і багато інших, не давали-б їх дослідникам найменшого авторського права. Природник Х. поїхав у далекий край (от хочби Фр. Нансен до північного бігуна) і повернувши видав у книжці систематичний огляд природи того краю (форм землі, фауни, флори або чого подібного), де вложив тільки фактичний матеріал, не запускаючи ся в ніякі карколомні гіпотези; д. Б—ий спостеріг, що його перерібка сеї книжки принесла би йому який такий зарібок, по вичерпаню первісного накладу видає її на власний рахунок, не попросивши дозволу у автора; автор запротестував прилюдно проти того, а д. Б—ий у „відповіді“ написав: Я твоїх „власних виводів“ не брав (бо їх і не було), а тільки фактичний матеріал, я міг зовсім не згадувати твого імені, бо жерела (прим. північний бігун) суть і для мене приступні і т. п. Такою дорогою йдучи можна дозволити собі на все і мати чисте сумління... Що як що, а кожний автор радо дозволить подібним видавцям опублікувати ті „власні виводи“, і коли тільки авторове імя було зазначене, ніколи проти того не буде протестувати¹⁾; натомість покладе своє рішуче veto проти загарбування плодів його фактичної праці.

Ця неприступна несумлінна ігноранція показала видавці перерібок ще просте легковажене наукової роботи. Як би так вони були ласкаві потрудити ся до тих „жерел, які були приступні“ і для них, і пробували перейти самі ту дорогу, яку переходив автор, то певно були-б відrekli ся наміру осьвічувати селян і того невеликого зарібку, який можуть мати з того „осьвічуваня“. Ті панове не бачили архіву навіть із далека, про працю в ній не мають найменшого поняття, не знають прим., що ті історичні факти (res

¹⁾ Зазначу, що д. Б—ий переписав і здорову пайку „моїх власних виводів“, хоч у „відповіді“ відпекус ся того.

nullius на погляд д. Б—ого) треба було інтензивно збирати майже три роки. Ті панове зовсім не розуміють, кільки то часу і праці ума треба вложити в те, щоб із маси сирого, уривкового, суперечного, непевного матеріялу сотворити одноцільне, критичне, історичне оповіданє. Знаючи се, були-б певно не мали сумління робити комусь легким коштом конкуренцію у видаваню праці, по просту переповідаючи її.¹⁾

На евентуальний закид, що літературна етика забороняє тільки дословні передруки, а перерібки ні, треба відповісти хіба гадкою закона. Прим. австрійський закон з р. 1895 (№ 197 В. д. з.) нарушенєм авторського права зове між иньшим] таке: „Видаванє витягу (Auszug) або обробленя, яке тільки передає чужий твір або його складові частини, не маючи прикмети оригінального твору“ (§. 24, 3). За таку провину належить ся кара 200—4000 корон (або 1—6 міс. арешту), не вчисляючи евентуального грошевого відшкодованя для автора (§§. 51, 57, 60). Анальогічні постанови мають усеї культурні держави.

В чім лежить кривда, заподіяна менї обома видавцями? Наперед моральна в тім, що оба видавці злегковажили мене, не повідомивши мене навіть про свій намір; дальше — що до мого фактичного обробленя подавали свої немудрі „власні погляди“, які йдучи у сьвіт під моїм іменем per fas et nefas можуть мене компромітувати серед інтелігентної суспільности. Та найважнійша тут кривда матеріяльна. Обі перерібки роблять менї нове виданє „Народніх рухів“ трудним ділом. Хоч, що правда, не можуть вони забрати менї історично-осьвіченого читача, то все таки відбирають новому виданю цілий ряд науково невибагливих читачів, які у нас творять значний кентігент консументів лекшої наукової продукції. Се-ж для мене матеріяльна страта. Я не протестував, коли д. Б—ий ще 1898 р. подавав витяг з „Народніх рухів“ у „Свободі“, не протестував против виписок у „Гайдамаках“, ані против короткого змісту в одній із книжочок „Просьвіти“; за те мусїв виступити, коли моя праця появляє ся в нелегальних окремих брошурах. Протестую навіть против таких добродіїв, як п. Б—ий, що мене ласкаво „відкривають народови“.

В кінці додати мушу ще й те, що у мене цілком иньший погляд на корисність популяризації галицьких подій 1648 р., ані-ж у обох видавців. Таку популяризацію з захоотою до наслідуваня несьвідомих, некультурних та фатальних у результаті рухів як Га-

¹⁾ Д. Б—му може не звісно, що він навіть не мусїв приступати до тих самих жерел, що й автор, себто до архіву. Переважна часть актів до галицької Хмельничини вже опублікована у IV і V тт. «Жерел до іст. України-Руси». З відги можна йому і без мого відомя користати повними жменями, хоч би й дословно перецласти. Та ба, д. Б—ий відрік ся би й сеї, в десятеро улегченої роботи, як би хотів був придержувати ся культурних звичаїв.

лицька Хмельниччина, вважаю шкідною для політично-соціального дозрівання нашого народу.

Отсих кілька гадок хотів я сказати pro domo mea. Думаю, що мають вони і дещо загальніший інтерес, раз тому, що оба видавці мають претенсію бути видними людьми в суспільності, другий раз тому, що прояви подібного літературного бандитизму на Русі-Україні в останніх часах бувають не рідкі...

Бережани 28 н. ст. падолиста 1906.

С. Томашівський.

У відповідь ш. критикови моєї новелі „За чужі гріхи“. (Літ. Наук. Вістн., X, 1906.)

Як би я знав, що кожен, хто читає Л. Н. Вістник, читав теж альманах „З потоку життя“, я би і словом не відповідав моєму критикови д. М. М—ському, хай би читачі самі виробили собі гадку про вартість такої критики. Коли-ж воно не так, а ще ш. критик зачепив мою „юриспруденцію“ і показав мене „умисне тому, що я юрист“ закордонній укр. громаді читачів Л. Н. Вістника комплетним ігнорантом юридичної азбуки, то таки мушу на ту критику кількома словами відповісти.

Передівсім, ш. добродію, не толкуйте мені про böser Vorsatz (злий намір), бо я на тім зубів доідаю, а Ви ще хіба трохи теорії з того затирили. Навпаки я Вам скажу, що Ви або не прочитали гаразд новелі „За чужі гріхи“ і написали критику навмання, аби показати себе Бессервісером, або Ви зробили се mit bösem Vorsatz, щоб мене осмішити.

Ви в своїм „скелеті оповідання“ поминули одну рішачу подію і без цієї події вивели неможливі консеквенції, які приписуєте мені на те лише, щоб зараз же осідлавши юридичну кобилу mit bösem Vorsatze переїхатись по мені. Отож Кашарабу взяли на три роки не за кару, бо військова служба не кара, лише горожанський обовязок, а лише тому, що обиватель, який не має права на військові полекші, після закона повинен служити три роки. Як Кашараба мав 20-тий рік віку і наспів час його бранки, був учеником учительської семінарії і не мав жадних даних на полекшу в військовій службі.

Вправді два роки пізніше він як народний учитель під назвою Буца був асентерований з полекшою, яка тоді прислужувала народним учителям (кождих ферій іти на чотири неділі на вправи військові, по трьох літах перейти в доповняючу резерву), та коли показало ся, що Буц, то Кашараба, який два роки раньше повинен був без полекші ставити ся, то рішив перший момент тим паче, що феріяльних вправ не можна було йому почислити за трілітню безпереривну службу військову. Висновувати з тої фактичної підстави такі конклюдії, як арешт і кара трілітньої служби військової, се абсурд, якого найслабшому юристови вибачити не можна. Коли хочете, даж Вам подібний примір, яких трафляє ся дуже багато, і навіть назву тих людей, яким се трафило ся.

Однорічний доброволець зголосив ся на службу і був уже два місяці в школі добровільців. Потім показало ся, що коли йому приходило ставити ся до бранки в I класі (його тоді не вважали), він був ледви учеником VI кл. гім., якому право до однорічної служби не прислугувало. На тій підставі, хоч був асентерований як доброволець на один рік, його завернули зі школи добровільців до полку і він служив три роки, але се не було за кару.

Що т. з. Nachsteller-ів, які самі не стануть до бранки, приводить жандарм до асентерунку, се річ така звичайна, що хіба треба не бути в Австрії, аби того не знати, Але це не називає ся „арештованем“ так само, як трілітня обовязкова служба військова не називає ся карою.

Не можливо, щоби ш. критик цього не знав, і тому на його юридичну критику сказати би йому словами бережанської пословиці: „Видиш Опишку, знаєш, а крутиш“.

Ш. критик поминув, що Кашарабу покарали за дезерцію поповнену тим, що він самовільно, коли був у чинній службі, поїхав на похорон дитини і не вернув до гарнізону через 48 годин. Покарали його вязницею і причинили йому рік військової служби.

Після § 183 карного закона військового з 15/1 1855 Ч. 19 в. зак. держ. дезертиром є той, хто по зложеню присяги службової, призначений до служби, полишає відділ свій в тім намірі, щоб відтягнути ся від обовязку служби військової.

Такий намір приймає закон як доказаний ipsa lege, коли дезертир через 48 годин не верне до свого відділу (§ 185, а).

За таку дезерцію (бувають різні роди дезерції і різні кари) назначена кара вязниці від 6 місяців до року (§ 201). Крім кари вязниці задержує ся дезертира, коли неприсутність його в війську не перейшла 6 місяців, ще через рік понад обовязковий час служби (§ 208 е). Та се також не кара, лише її наслідки. Дотичний § має напис маргінесовий: folgen der Desertion (наслідки дезерції). Так само кара за крадіж спричинює втрату права виборчого. Ось і все. А то стало ся наслідком дезерції Кашараби з нагоди самовільного виїзду на похорон дитини, а не наслідком неставаня на час до бранки.

Ш. критик, повторяю, сю подію промовчав, її наслідки припилив до події попередньої і з того вийшла диковина, що „юрист і син Марса“ вийшов обскурним ігнорантом. — Беручись до юридичної критики то за мало знати лише § 1 зак. кар. про „bösen Vorsatz“. На пунктї злого наміру молоді юристи баламутять ся. Їм здає ся, як се виходить із тої критики, що злий намір мусить бути доказаний. Коли-ж воно не все так буває. Тут мусимо числяти ся з пресумцією як із самого факту, так і з закона. Коли нпр. здіблють когось у чужій коморі, то є пресумція, що він мав намір обікрасти комору. Пійманому вільно вести доказ противний на брак злого наміру, приміром він випивши заблудив замісь до своєї, до

чужої комори. Пресумція злого наміру з закона часто противдоказу не допускає. Примір того в § 185 а) зак. карного військового.

Коли та критика написана mit bösem Vorsatze, то вона цілком не лицює совісному критикови, який має благороднійшу ціль, як перекручуванем фактичного стану баламутити читачів на кошт автора. Коли-ж ш. критик зробив се в добрій вірі, отже без злого наміру, то й я в відповідь йому подам травестію Квітчиних слів: „Критик знай свою критику, а в юриспруденцію не забігай“.

Бережани, д. 20 жовтня, 1906.

Др. Андрій Чайківський.

Книжки надіслані до редакції.

Памятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археологічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. **Т. IV.** Апокріфи і легенди з українських рукописів зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. **Т. IV.** Апокріфи есхатологічні. У Львові, 1906. Ст. XLVIII+524, 8°. Зміст: 1) Передмова. Ст. I—XLVII. — 2) Катехізми на апокріфічні теми. Ст. 1—48. — 3) Апокаліпси про празники і обряди. Ст. 49—103. 4) Апокаліпси про загробове житє. Ст. 104—248. 5) Апокаліпси про конєнь сьвіта. Ст. 249—400. 6) Додатки і поправки. Ст. 401—472. 7) Показчик творів цитованих у примітках і нотах. Ст. 473—478. 8) Показчик імен власних і географічних. Ст. 479—488. 9) Показчик рідких і неясних слів. Ст. 489—515. 10) Зміст. Ст. 517—522. 11) Поправки друкарських помилок. Ст. 523—524.

Матеріали до українсько-руської етнольоґії. **Т. VIII.** Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. Обробив др. Зенон Кузеля. У Львові, 1906. Ст. VIII+VI+222, 8°.

Етнографічний Збірник. Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. **Т. XXI.** Галицько-руські народні мелодії зібрані на фонограф Йосифом Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. Часть I. У Львові, 1906. Ст. XXIV+188, 8°.

Часопись правнича і економічна. **Т. IX.** Правничі і економічні розвідки історично-філософичної секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Редактор др. Станіслав Дністряньський. У Львові, 1906. Ст. 264, 8°. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Василь Панейко, Трест. Ст. 1—34. — 2) Микола Бодруг, Про закази позбування. Ст. 1—45. — 3) Правник, Реформа виборчого права в Австрії. Ст. 1—138. — 4) Із судової практики, — пишуть Ярослав Ільницький, Антін Дольницький і Лев Кульчицький. Ст. 1—28. — 5) Оцінки і реферати. Ст. 1—18.

Нова Громада. **Ч. 10.** Зміст: 1) Українка Леся. Три хвилини. Діалог. 2) Канельгородський П. У негоду. Вірші. 3) Кушнір

В. Українське питання в польській призмi перед Європою. 4) Вороний М. Ти не моя! Вірші. 5) Лашенко Р. Під соловейків спів. 6) Василенко В. Справи хліборобські в Полтавщині. 7) Шевченко Т. Новознайдени Шевченкові твори. 8) Гаєнко Н. Два перші дні. Згадки. 9) Франс А. I. Ріке. II. Думки Ріке. III. Ненідкувні судді. Перекл. В. Самійленка. 10) Лозинський М. Українська школа в Галичині. 11) Кушир В. Небезпешність для Європи. 12) Вартовий П. З українського життя. 13) Лозинський М. Вісти з Галичини. 14) Матушевський Ф. З російського життя. 15) Іваненко Д. За кордоном. 16) Бібліографія.

Іван Франко. До історії українського вертепа XVIII в. (Відбитка з „Записок“ т. 71—73). Львів, 1906. Ст. 152, 8°. Ціна 1'60 кор.

Велика родина в Мшанци, Старосамбірського пов. Написав Михайло Зубрицький. (Відбитка з „Записок“, т. 73.) У Львові, 1906. Ст. 6, 8°. Ціна 10 сот.

До історії організованя національних ґвардій в 1848 р. Польська „нелегальна“ ґвардія в Стаїславові. Написав Іваня Кривецький. (Відбитка з „Записок“, т. 73.) У Львові, 1906. Ст. 18, 8°. Ціна 20 сот.

Автобіографія холмського сьвященника з першої половини XIX віка. Подав Іван Крипякевич. (Відбитка з „Записок“, т. 73.) У Львові, 1906. Ст. 16, 8°. Ціна 15 сот.

Реформа виборчого права в Австрії. Пише Правник. (Відбитка з „Часописи правничої і економічної“, т. IX). У Львові, 1906. Ст. 138, 8°. Ціна 1'50 кор.

Трест. Правно-економічний нарис. Пише Василь Панейко. (Відбитка з „Часописи правн. і екон.“, т. IX). У Львові, 1906. Ст. 34, 8°. Ціна 35 сот.

Про заклази позбуваня. Написав Микола Бодруґ. (Відбитка з „Часописи правн. і екон.“, т. IX). У Львові, 1906. Ст. 46, 8°. Ціна 50 сот.

Із судейскої практики. Пише Яр. Ільницький, Ан. Дольницький, Л. Кульчицький. (Відбитка з „Часописи правн. і екон.“, т. IX). У Львові, 1906. Ст. 28, 8°. Ціна 30 сот.

Гнат Хоткевич. Лихоліте. Хроніка початку XX ст. В 5 діях. Винагороджена першою премією на конкурсі Виділу краевого р. 1906. (Відбитка з Літ. Наук. Вістника). У Львові, 1906. Ст. 62, 8°. Ціна 1 кор.

Др. Август Форель. Гігієна нервового і духового життя. Переклав др. Евген Бурачинський. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. I. Ч. 107.) Львів, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. Ст. 192, 8°. Ціна в оправі 2'40 кор.

Іван Франко. Semper tigo. Збірка поезій. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. II. Ч. 135—136). Львів, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. Ст. 144, 16°. Ціна 1 кор. (в опр. 1'60 кор.).

Українські Записи Порфирія Мартиновича. (Відбитка з „Кіев. Старини“.) Київ, 1906. Ст. 318, 8°. Ціна 2·80 коп.

П. Залозний. **Коротка грамати́ка української мови.** Частина перша. Полтава, 1906. Ст. 68, 8°. Ціна 30 коп.

Василь Доманицький. **Товары́ськи крамни́ци** (потребительські товариства). (Благотворительное Общество изданія общепользнихъ и дешевыхъ книгъ: № 39). С.-Петербургъ, 1906. Ст. 40, мал. 8°. Ціна 5 коп.

Д. Дорошенко. **На громадській роботі** (про Панталеймона Кулиша). (Благотворительное Общество изданія общепользнихъ и дешевыхъ книгъ. № 40). С.-Петербургъ, 1906. Ст. 32, мал. 8°. Ціна 3 коп.

В. Доманицький. **Про сільську кооперацію.** (Про товариства потрібні на селі). У Києві, 1906. Ст. 40, 16°. Ціна 5 коп.

В. Доманицький. **Селянська доля.** (Передрук із „Громадської Думки“). У Києві, 1906. Ст. 56, 16°. Ціна 5 коп.

П. Демущій. **Водобоязнь**, (бишенство, сказ, стеклызна). Київ, 1906. Ст. 14, 8°. Ціна 6 коп.

Якъ вибирати коня и чо́го треба берегтыся, його купуючы. Зъ 16 малюнкамы. Ветеринарнаго врача В. Королева. (Издательскій Комитетъ Харьковскаго Общества Грамотности. Ч. 122). Харьковъ, 1906. Ст. 32, 8°. Ціна 5 коп.

Иванъ Нечуй-Левицький. **Кайдашева симья.** Повість. Выдання третье. (Дешева сільська бібліотека. Ч. 2). Выдання Е. Череповського. Київ, 1906. Ст. 196, 8°. Ціна 20 коп.

Иванъ Нечуй-Левицький. **Пропаци.** Повість. (Дешева сільська бібліотека. Ч. 3). Выдання Е. Череповського. Київ, 1906. Ст. 94, 8°. Ціна 15 коп.

Иванъ Нечуй-Левицький. **Стари гультяи.** Оповідання. Друге выдання. (Дешева сільська бібліотека. Ч. 6.) Выдання Е. Череповського. Київ, 1906. Ст. 72, 8°. Ціна 6 коп.

Г. В. Доброскок. **Січовий Орел.** Исторична драма у 5 діях. Екатеринодаръ, 1906. Ст. 62, 8°. Ціна 20 коп.

А. Кримський. **Бейрутські оповідання.** (Відбитка з „Нової Громади“). У Києві, 1906. Ст. 72, 8°. Ціна 30 коп.

Фр. Шиллер. **Орлеанська дїва.** Романтична трагедія. Український переклад Ів. Степенка. (Всесвітня бібліотека. Ч. 1). Київ, 1906. Ст. 122, 8°. Ціна 55 коп.

Освідчини. Жарт на одну дію Антона Чехова. В перекладі К. Лоського. Київ, 1906. Ст. 16, 8°.

Господа нашого Ісуса Христа святе евангеліє від Маттея славянською й українською мовою. Ст. 160, мал. 8°. Ціна 25 коп.

А. Т. Грабина. **Пекельне діло** або кривава зрада. Драма у 3 діяхъ зъ співами и танцями. Прилуки, 1906. Ст. 60, 8°. Ціна 20 коп.

Ілюстрований Народний Календар товариства „Просвіта“ на рік звичайний 1907. Річник XXX. Коштом і заходом товари-

ства „Просвіта“. У Львові, 1906. Ст. 32+120+40+80, 8°. Ціна 1 кор.

Запорожець. Календар для народа на рік звичайний 1907. Коломия, 1906. Накладом дра К. Трильовського. Ст. 226, 8°. Ціна 70 сот.

Веселка. Календар української соціал-демократичної партії на рік 1907. Чернівці, 1907. Накладом „Землі і Волі“. Ст. 164, вел. 8°.

Іскра. Календар для українських учителів на рік 1907. Чернівці, 1906. Накладом Костя Кракалії. Ст. 124+36, мал. 8°. Ціна 70 сот.

Календар для руских школярів на рік 1907. Рочник I. Чернівці, 1906. Накладом Костя Кракалії. Ст. 32, мал. 8°. Ціна 8 сот.

Християнський Календар Місіонаря на 1907 рік. Зладив о. Лазар Березовский ЧСВВ. Жовква, 1906. Ст. 160, 8°. Ціна 50 сот.

Д. Січинський. **Пісні на один голос в супроводі фортеп'яна.** 1. Стоїть гора високая. Львів, 1906. Накладом „Української Накладні“. Ст. 4, 4°. Ціна 70 сот.

С. Людкевич. **Фортеп'янові твори.** 1. Пересторога матери. Львів, 1906. Накладом „Української Накладні“. Ст. 4, 4°. Ціна 80 сот.

Б. Грінченко. **Народні вчителі і українська школа.** Відбиток в „Громадської Думки“. У Києві, 1906. Ст. 50, мала 8°. Ціна 4 коп.

Твори Віктора Забіли. Зредактував і вступну статтю додав В. Миронець. Відбиток в журналу „Кіев. Старина“. У Києві, 1906. Ст. 94, вел. 8°.

Л. Пахаревській. **Довгий рядъ днівъ.** Оповідання. Отдѣльный оттискъ изъ журнала „Кіев. Старина“. Кіевъ, 1906. Ст. 14, вел. 8°.

Ф. Крафт. **Стріляй на смерть!** Робітничя драма в 1 дії. З англійского переклав Ст. Макар. (Читальня. Видавництво ім. А. Бончевского. Ч. 25.) Скрантон, Па., 1906. Ст. 32, 8°. Ціна 15 центів.

В Старім і Новім краю. Образ з сучасного життя в 4-ох відслонах. Написав Урманець. У додатку: Стадник, опов. (Читальня. Видавництво ім. А. Бончевского. Ч. 27—28.) Скрантон, Па., 1906. Ст. 48, 8°. Ціна 25 центів.

